

Claude-Adrien Helvétius

ΓΙΑ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ

..... Unde animi constet natura vivendum,
Qua fiant ratione & qua vi quæque gerantur
In territ.

LUCRET. De rerum natura. Lib. I.

ΤΟΜΟΣ ΙΙΙ.

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΑΠΟ ΤΑ ΓΑΛΛΙΚΑ

ΛΕΩΝΙΔΑΣ Α. ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ

ΑΘΗΝΑ 2019

3059

DE L'ESPRIT. *Par Helvetius*

. Unde animi confet natura videndum,
Qua fiant ratione & qua vi quæque gerantur
In terris.

LUCRET. De rerum natura. Lib. I.

A PARIS,
CHEZ DURAND, LIBRAIRE, RUE DU FOIN.

M. DCC. LVIII.

AVEC APPROBATION ET PRIVILEGE DU ROI.

Εκτεταμένη περίληψη

Δοκίμιο 4.

Για τα για τα διαφορετικά ονόματα που έδωσαν στο πνεύμα.

Για να δώσω ακριβή γνώση του πνεύματος και της φύσης του σκοπεύω, σε αυτό το δοκίμιο, να συνδέσω σαφείς έννοιες στα διαφορετικά ονόματα που έχουν δοθεί στο πνεύμα.

Κεφάλαιο πρώτο. Για τη μεγαλοφυΐα.

Κεφάλαιο 2. Για την φαντασία και για το συναίσθημα.

Κεφάλαιο 3. Για το πνεύμα.

Κεφάλαιο 4. Για το λεπτό πνεύμα, και για το δυνατό πνεύμα.

Κεφάλαιο 5. Για το φωτεινό πνεύμα, για το ευρύ πνεύμα, για το διεισδυτικό πνεύμα, και για το γούστο.

Κεφάλαιο 6. Για το ωραίο πνεύμα.

Κεφάλαιο 7. Για το πνεύμα τα εποχής.

Κεφάλαιο 8. Για το ορθό πνεύμα.

Αποδεικνύουμε, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι, σε σύνθετα θέματα, δεν αρκεί, για να έχουμε σαφή αντίληψη, να έχουμε ορθό πνεύμα. Ότι θα έπρεπε επιπλέον να έχουμε ευρύτητα πνεύματος: ότι γενικά οι άνθρωποι είναι επιρρεπείς στο να υπερηφανεύονται για την ορθότητα του πνεύματος τους, να δίνουν σ' αυτή την ορθότητα την προτίμηση σε σχέση με την μεγαλοφυΐα: ότι κατά συνέπεια, ισχυρίζονται ότι είναι ανώτεροι από τους ανθρώπους με χαρίσματα. Νομίζουν, με αυτή την ομολογία, απλά ότι προσφέρουν στον εαυτό τους δικαιοσύνη. Και δεν αντιλαμβάνονται καθόλου ότι παρασύρονται σε αυτό το λάθος από λανθασμένο συναίσθημα που είναι κοινό σχεδόν σε όλους τους ανθρώπους: λανθασμένο που χωρίς αμφιβολία είναι χρήσιμο να γίνουν αντιληπτές οι αιτίες του.

Κεφάλαιο 9. Για τα λανθασμένα συναισθήματα.

Αυτό το κεφάλαιο δεν είναι ακριβώς παρά η έκθεση των δύο επόμενων κεφαλαίων. Αποδεικνύουμε σε αυτό μόνο πόσο είναι δύσκολο να γνωρίσουμε τον ίδιο τον εαυτό μας.

Κεφάλαιο 10. Πόσο είμαστε επιρρεπείς στο να εξαπατόμαστε για τα κίνητρα τα οποία μας κρίνουν.

Ανάπτυξη του προηγούμενου κεφαλαίου.

Κεφάλαιο 11. Για τις συμβουλές.

Πρόκειται να εξετάσουμε, σε αυτό το κεφάλαιο, γιατί είμαστε τόσο γενναιόδωροι σε συμβουλές, τόσο τυφλοί στα κίνητρα που μας κάνουν να αποφασίζουμε να τις δίνουμε. Και σε ποια λάθη τελικά η άγνοια στην οποίαν βρισκόμαστε από μόνοι μας από αυτή την άποψη μπορεί κάποτε να γκρεμίσει τους άλλους. Υποδεικνύουμε, στο τέλος αυτού του κεφαλαίου, κάποια από τα κατάλληλα μέσα για να διευκολύνουν την γνώση του εαυτού μας.

Κεφάλαιο 12. Για την κοινή λογική.

Κεφάλαιο 13. Πνεύμα συμπεριφοράς.

Κεφάλαιο 14. Για τα αποκλειστικά προτερήματα του πνεύματος και της ψυχής.

Αφού προσπάθησα, στα προηγούμενα κεφάλαια, να δώσω σαφείς έννοιες στα περισσότερα ονόματα που έδωσαν στο πνεύμα, είναι χρήσιμο να γνωρίζουμε ποιά είναι και τα χαρίσματα του πνεύματος που, από τη φύση τους, πρέπει αμοιβαία να αποκλειστούν, και τα χαρίσματα που αντίθετες συνήθειες τα κάνουν στην κυριολεξία να μην μπορούν να συνυπάρχουν. Είναι το θέμα που προτίθεμαι να εξετάσω σε αυτό το κεφάλαιο και στο επόμενο όπου προσπαθώ πιο ειδικά να κάνω κατανοητή όλη την αδικία που χρησιμοποιεί ο λαός, από αυτή την άποψη, απέναντι στους μεγαλοφυείς ανθρώπους.

Κεφάλαιο 15. Για την αδικία του λαού ως προς αυτό.

Δεν σταματάμε, σε αυτό το κεφάλαιο, να εξετάζουμε τα προτερήματα που πρέπει να εξαιρεθούν αμοιβαία, παρά για να φωτίσουμε τους ανθρώπους ως προς τα μέσα για να βγάλουν το μεγαλύτερο δυνατό μέρος του πνεύματος τους.

Κεφάλαιο 16. Μέθοδος για να ανακαλύψουμε το είδος της μελέτης για την οποίαν είμαστε πιο κατάλληλοι.

Αυτή η ενδεδειγμένη μέθοδος, φαίνεται ότι το σχέδιο για μια εξαιρετική εκπαίδευση θα έπρεπε να είναι το απαραίτητο συμπέρασμα αυτού του έργου: αλλά αυτό το σχέδιο εκπαίδευσης μπορεί να είναι εύκολο να σχεδιασθεί, θα είχε, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, πολύ δύσκολη εκτέλεση.

Κεφάλαιο 17. Για την εκπαίδευση.

Αποδεικνύουμε, σε αυτό το κεφάλαιο, ότι θα ήταν χωρίς αμφιβολία πολύ χρήσιμο να τελειοποιήσουμε την δημόσια εκπαίδευση, αλλά ότι δεν είναι τίποτα πιο δύσκολο, ότι τα

σύγχρονα ήθη αντιτίθενται, σε αυτό το είδος, σε κάθε είδος μεταρρύθμισης, ότι, σε μεγάλες και ισχυρές αυτοκρατορίες, δεν έχουν πάντοτε επείγουσα ανάγκη για μεγάλους άνδρες, ότι, κατά συνέπεια, η κυβέρνηση δεν μπορεί για μεγάλο χρονικό διάστημα να επικεντρώνει το βλέμμα της σε αυτό το μέρος της διοίκησης. Παρατηρούμε εντούτοις, ότι σε μοναρχικά κράτη, όπως είναι το δικό μας, δεν θα ήταν αδύνατο να δώσουν το σχέδιο για μια εξαιρετική εκπαίδευση. Αλλά αυτό το εγχείρημα θα ήταν εντελώς μάταιο σε κράτη που καλύπτονται από το δεσποτισμό, όπως αυτά της ανατολής.

Δοκίμιο 4.

Για τα για τα διαφορετικά ονόματα που έδωσαν στο πνεύμα.

Κεφάλαιο 1

Για τη μεγαλοφυΐα

Πολλοί συγγραφείς έχουν γράψει για την μεγαλοφυΐα: οι πιο πολλοί την θεωρούν σαν μια φωτιά, μια έμπνευση, έναν θείο ενθουσιασμό, και έχουν πάρει αυτές τις μεταφορές για ορισμούς.

Όσο ασαφείς και αν είναι αυτά τα είδη ορισμών, η ίδια αιτία εντούτοις που μας κάνει να λέμε ότι η φωτιά είναι θερμή, και να βάζουμε στο πλήθος των ιδιοτήτων της το αποτέλεσμα που έχει σε μας, έπρεπε να μας κάνει να δώσουμε το όνομα της φωτιάς σε όλες τις ιδέες και τα συναισθήματα που είναι κατάλληλα να κινήσουν τα πάθη μας, και να τα διεγείρουν με έντονο τρόπο.

Λίγοι άνθρωποι έχουν αντιληφθεί ότι αυτές οι μεταφορές, που χρησιμοποιούνται σε ορισμένα είδη μεγαλοφυΐας, όπως αυτό της ποιήσης ή της ρητορικής, δεν ήσαν καθόλου έτσι σε ότι αφορά μεγαλοφυΐες της σκέψης, όπως αυτές του Locke και του Newton.

Για να έχουμε ακριβή ορισμό της λέξης *μεγαλοφυΐα*, και γενικά όλων των διαφορετικών ονομάτων που έχουν δοθεί στο πνεύμα, πρέπει να ανέβουμε σε πιο γενικές ιδέες, και για το λόγο αυτό, να ακούσουμε εξαιρετικά προσεκτικό τις κρίσεις του λαού.

Ο λαός τοποθετεί εξίσου στο επίπεδο των μεγαλοφυϊών, ανθρώπους όπως ο Descartes, ο Newton, ο Locke, ο Montesquieu, ο Corneille, ο Molière, κλπ. Το όνομα της μεγαλοφυΐας που δίνεται σε ανθρώπους τόσο διαφορετικούς προϋποθέτει λοιπόν μια κοινή ιδιότητα που χαρακτηρίζει σε αυτούς την μεγαλοφυΐα.

Για να αναγνωρίσουμε αυτή την ιδιότητα, ας εξετάσουμε την ετυμολογία της λέξης *μεγαλοφυΐα*¹, επειδή γενικά ο λαός στις ετυμολογίες φανερώνει με τον πιο σαφή τρόπο τις ιδέες τις οποίες συνδέει στις λέξεις.

Αυτή της μεγαλοφυΐας προέρχεται από το *gignere, gigno*; που σημαίνει γεννώ, παράγω, προϋποθέτει πάντοτε *εφεύρεση*: και αυτή η ιδιότητα είναι η μόνη που ανήκει σε όλες τις διαφορετικές μεγαλοφυΐες.

1 Génie, ο γαλλικός όρος.

Οι εφευρέσεις ή οι ανακαλύψεις είναι δυο ειδών. Υπάρχουν αυτές που τις οφείλουμε στην τύχη, τέτοιες είναι η πυξίδα, η πυρίτιδα για τα κανόνια, και γενικά σχεδόν όλες οι ανακαλύψεις που έχουμε κάνει στις τέχνες.

Υπάρχουν άλλες που τις οφείλουμε στη μεγαλοφυΐα: και, με αυτή τη λέξη ανακάλυψη, πρέπει λοιπόν να εννοούμε έναν νέο συνδυασμό, μια νέα σχέση που αντιλαμβανόμαστε ανάμεσα σε ορισμένα πράγματα ή ορισμένες ιδέες. Αποκτά κάποιος τον τίτλο του μεγαλοφυούς ανθρώπου, εάν οι ιδέες που προκύπτουν από αυτή τη σχέση σχηματίζουν ένα μεγάλο σύνολο, είναι γόνιμες σε πρώτες αλήθειες, και ενδιαφέρουσες για την ανθρωπότητα². Αλλά, είναι το τυχαίο που διαλέγει σχεδόν πάντοτε για μας τα αντικείμενα των συλλογισμών μας. Έχει λοιπόν μεγαλύτερο μέρος απ' όσο φανταζόμαστε στην επιτυχία των μεγάλων ανθρώπων, επειδή τους παρέχει τα αντικείμενα τα περισσότερο ή λιγότερο ενδιαφέροντα με τα οποία ασχολούνται, και είναι αυτό το ίδιο το τυχαίο που τους κάνει να γεννούν σε μια στιγμή όπου αυτοί οι μεγάλοι άνθρωποι μπορούν να αφήσουν εποχή.

Για να ξεκαθαρίσουμε αυτή τη λέξη *εποχή*, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι κάθε εφευρέτης σε μια τέχνη ή σε μια επιστήμη, που βγάζει, κατά κάποιο τρόπο, από την κούνια, ξεπερνιέται πάντοτε από έναν άνθρωπο του πνεύματος που τον ακολουθεί στην ίδια σταδιοδρομία, και αυτός ο δεύτερος από έναν τρίτο, και ούτω καθ' εξής, μέχρις ότου αυτή η τέχνη κάνει κάποιες προόδους. Βρισκόμαστε στο σημείο όπου αυτή η ίδια τέχνη μπορεί να δεχθεί τον τελευταίο βαθμό της τελειότητας, ή τουλάχιστον το βαθμό που απαιτείται για να διαπιστώσουμε σε αυτήν την τελειότητα σε έναν λαό; Τότε αυτός που του την δίνει αποκτά τον τίτλο της μεγαλοφυΐας, χωρίς κάποιες φορές να έχει προχωρήσει αυτή την τέχνη σε μεγαλύτερο μέρος από αυτό που έκαναν αυτοί που προηγήθηκαν. Δεν αρκεί λοιπόν να έχει κάποιος μεγαλοφυΐα για να έχει αυτόν το τίτλο.

Από την εποχή των τραγωδιών του πάθους μέχρι τους ποιητές Hardy και Rotrou και μέχρι την Mariamne του Τριστάνου, το γαλλικό θέατρο αποκτά διαδοχικά μια απειρία βαθμών τελειότητας. Ο Corneille γεννιέται τη στιγμή όπου η τελειότητα την οποία προσθέτει σε αυτή την τέχνη πρέπει να αφήσει εποχή. Ο Corneille είναι μεγαλοφυΐα³.

2 Το νέο και το παράξενο στις ιδέες δεν είναι αρκετό για να αξίζει τον τίτλο της μεγαλοφυΐας. Πρέπει επιπλέον αυτές οι νέες ιδέες να είναι είτε ωραίες, είτε γενικές, είτε εξαιρετικά ενδιαφέρουσες. Είναι ως προς αυτό το σημείο που το έργο της μεγαλοφυΐας διαφέρει από το πρωτότυπο έργο, που χαρακτηρίζεται κυρίως από την ιδιαιτερότητα.

3 Δεν είναι ότι η τραγωδία δεν ήταν ακόμη, την εποχή του Corneille, ικανή για νέες τελειοποιήσεις. Ο Racine απόδειξε ότι μπορούσαν να γράφουν με μεγαλύτερη κομψότητα. Ο Crébillon, ότι μπορούσαν να δώσουν μεγαλύτερη θέρμη, και ο Voltaire, χωρίς αντίρρηση, έκανε να δουν ότι μπορούσαν να βάλουν περισσότερη μεγαλοπρέπεια και θέαμα, εάν το θέατρο, πάντοτε γεμάτο με θεατές, δεν ήταν εντελώς αντίθετο σε αυτό το είδος της ομορφιάς της τόσο γνωστής στους Έλληνες.

Δεν προσπαθώ καθόλου, με αυτή την παρατήρηση, να ελαττώσω την δόξα αυτού του μεγάλου ποιητή, αλλά να αποδείξω μόνο ότι τηρείται πάντοτε με ακρίβεια ο νόμος της συνέχειας, και ότι δεν υπάρχουν καθόλου άλματα στη φύση⁴. Και μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε στις επιστήμες την παρατήρηση που έχει γίνει στη δραματική τέχνη.

Ο Kepler βρίσκει τον νόμο με τον οποίον τα σώματα πρέπει να έλκονται μεταξύ τους. Ο Newton, με την επιτυχημένη εφαρμογή που ένας πολύ έξυπνος υπολογισμός του επιτρέπει να κάνει στο ουράνιο σύστημα, βεβαιώνει την ύπαρξη αυτού του νόμου: ο Newton αφήνει εποχή, μπαίνει στην τάξη των μεγαλοφυϊών.

Ο Αριστοτέλης ο Gassendi, ο Montaigne, διακρίνουν συγκεκριμένα ότι στις αισθήσεις μας οφείλουμε όλες μας τις ιδέες: ο Locke διασαφηνίζει, εμβαθύνει αυτή την αρχή, διαπιστώνει την αλήθεια της με μια απειρία εφαρμογών, και ο Locke είναι μια μεγαλοφυΐα.

Είναι αδύνατον ένας μεγάλος άνδρας να μην είναι προαναγγέλλεται πάντοτε από έναν άλλον μεγάλο άνδρα⁵. Τα έργα της μεγαλοφυΐας είναι παρόμοια με κάποια από αυτά τα υπέροχα μνημεία της αρχαιότητας, τα οποία, ενώ εκτελούνται από πολλές γενεές βασιλέων, φέρουν το όνομα αυτού που τα ολοκληρώνει.

Αλλά, εάν το τυχαίο, δηλαδή, η διαδοχή των αποτελεσμάτων τις αιτίες των οποίων αγνοούμε, έχει τόσο μεγάλο μέρος στην δόξα των διάσημων ανθρώπων στις τέχνες και τις επιστήμες, εάν καθορίζει τη στιγμή κατά την οποία πρέπει να γεννηθούν για να αφήσουν εποχή και να λάβουν το όνομα της μεγαλοφυΐας, ποια επίδραση ακόμη πιο μεγάλη αυτό το ίδιο το τυχαίο δεν έχει στην φήμη των εξεχόντων πολιτικών;

Ο Καίσαρ και ο Μωάμεθ γέμισαν τη γη με το όνομα τους. Ο τελευταίος δέχεται το σεβασμό, του μισού σύμπαντος, σαν φίλος του Θεού. Στον άλλον τιμάται σαν μεγάλη διάνοια: εντούτοις, αυτός ο Μωάμεθ απλός αντιπρόσωπος της

4 Υπάρχουν, σε αυτό το είδος, χίλιες πηγές ψευδαισθήσεων. Ένας άνθρωπος γνωρίζει τέλεια μια ξένη γλώσσα: είναι, ας πούμε, η ισπανική. Εάν οι Ισπανοί συγγραφείς είναι τότε για μας ανώτεροι στο δραματικό είδος, ο Γάλλος συγγραφέας που θα επωφεληθεί από την ανάγνωση των έργων τους, δεν θα ξεπεράσει παρά λίγο τα πρότυπα, πρέπει να φαίνεται ένας άνθρωπος εξαιρετικός σε αδαείς συμπολίτες του. Δεν θα αμφιβάλει κάποιος ότι δεν είχε φέρει αυτή την τέχνη σε αυτόν τον υψηλό βαθμό τελειότητας στον οποίον θα ήταν αδύνατον για το ανθρώπινο πνεύμα να μπορούσε στην αρχή να την εξυψώσει.

5 Θα μπορούσα μάλιστα να πω: συνοδεύεται από κάποιους μεγάλους άνδρες. Όποιος ευχαριστείται να εξετάζει το ανθρώπινο πνεύμα βλέπει, δε κάθε αιώνα, πέντε ή έξη ανθρώπους του πνεύματος να γυρίζουν γύρο από την ανακάλυψη που κάνει ο μεγαλοφυής άνθρωπος. Εάν η τιμή μένει σε αυτόν τον τελευταίο, είναι επειδή αυτή η ανακάλυψη είναι, στα χέρια του, πιο γόνιμη απ' όσο στα χέρια όλων των άλλων, είναι επειδή αποδίδει τις ιδέες του με μεγαλύτερη δύναμη και με σαφήνεια, και επειδή τελικά βλέπει πάντοτε, με τον διαφορετικό τρόπο που οι άνθρωποι επωφελούνται από μια αρχή ή από μια ανακάλυψη, σε ποιόν ανήκει αυτή η αρχή ή αυτή η ανακάλυψη.

Αραβίας, αγράμματος, χωρίς εκπαίδευση, είναι ο ίδιος θύμα εν μέρει του φανατισμού τον οποίον ενέπνεε, ήταν υποχρεωμένος, για να συγγράψει το μέτριο και γελοίο έργο που λέγεται Κοράνι, να έχει βοήθεια από κάποιους έλληνες μοναχούς. Αλλά, πως σε έναν τέτοιον άνδρα, να μην αναγνωρίσουμε το έργο του τυχαίου που τον τοποθετεί στην εποχή και στις περιστάσεις όπου έπρεπε να πραγματοποιηθεί η επανάσταση στην οποία αυτός ο τολμηρός άνδρας δεν έκανε τίποτα παρά να δανείσει το όνομα του;

Ποιός αμφιβάλει ότι αυτό το ίδιο τυχαίο, τόσο ευνοϊκό για τον Μωάμεθ, δεν συμμετείχε και στη δόξα του Καίσαρα; Όχι, ότι προτίθεται καθόλου να μειώσω τους επαίνους που οφείλονται σε αυτόν το ήρωα: αλλά τελικά ο Σύλλας είχε, όπως αυτός, υποδουλώσει τους Ρωμαίους. Οι πράξεις του πολέμου δεν είναι ποτέ αρκετά λεπτομερείς στην ιστορία, για να κρίνουμε εάν ο Καίσαρ ήταν πραγματικά ανώτερος από τον Σερτόριο ή από κάποιον άλλον όμοιο στρατηγό. Εάν είναι ο μόνος από τους Ρωμαίους τον οποίον είχαν συγκρίνει με τον νικητή του Δαρείου, είναι επειδή και οι δύο υποδούλωσαν μεγάλο αριθμό εθνών. Εάν η δόξα του Καίσαρα θάμπωσε τη δόξα σχεδόν όλων των μεγάλων στρατηγών της δημοκρατίας, είναι επειδή με τις νίκες του έβαλε τα θεμέλια του θρόνου τον οποίον ισχυροποίησε⁶ ο Αύγουστος, είναι επειδή η δικτατορία του υπήρξε η εποχή της υποδούλωσης των Ρωμαίων, και επειδή έκανε στο σύμπαν επανάσταση που η λάμψη της έπρεπε απαραίτητα να προσθέσει στην φήμη που άξιζε από τα μεγάλα του χαρίσματα.

Όποιο ρόλο και αν κάνω να παίζει το τυχαίο, όποιο μέρος και αν έχει στην φήμη των μεγάλων ανδρών, το τυχαίο εντούτοις δεν κάνει τίποτε παρά προς όφελος αυτών τους οποίους διακατέχει η έντονη επιθυμία της δόξας.

Αυτή η επιθυμία, όπως έχει ήδη πει, κάνει να υπομένουμε χωρίς πόνο την κούραση της μελέτης και του στοχασμού. Προικίζει έναν άνθρωπο με αυτή την σταθερότητα προσοχής που είναι απαραίτητη για να δοξασθεί σε κάποια τέχνη ή κάποια επιστήμη όποια και αν είναι αυτή. Σε αυτή την επιθυμία οφείλουμε αυτή την τόλμη της μεγαλοφυΐας που εκφράζει στο δικαστήριο της λογικής τις γνώμες, τις προκαταλήψεις και τα λάθη που έχουν καθιερωθεί από το χρόνο.

Μόνο αυτή η επιθυμία, στις επιστήμες ή στις τέχνες, μας ανεβάζει σε νέες αλήθειες, ή μας προσφέρει νέες ψυχαγωγίες. Αυτή η επιθυμία τελικά είναι η

6 Δεν είναι ότι ο Καίσαρ δεν ήταν ένας από τους μεγαλύτερους στρατηγούς, ακόμη και στην αυστηρή κρίση του Μακιαβέλι, που σβήνει από τον κατάλογο των διάσημων στρατηγών όλους αυτούς, οι οποίοι, με μικρούς στρατούς, δεν έκαναν μεγάλα πράγματα και καινούρια πράγματα.

«Εάν, για να διεγείρουν τη δεινότητα τους, προσθέτει αυτός ο διάσημος συγγραφέας, βλέπουμε μεγάλους ποιητές να παίρνουν ως πρότυπο τον Όμηρο, να αναρωτιούνται, γράφοντας: ο Όμηρος θα είχε σκεφθεί, θα είχε εκφραστεί όπως εγώ; Πρέπει με όμοιο τρόπο ένας μεγάλος στρατηγός, θαυμαστής κάποιου μεγάλου στρατηγού της αρχαιότητας, να μιμηθεί τον Σκιπίωνα και τον Ζίσκα, από τους οποίους ο ένας είχε προτείνει για τον εαυτό του τον Κύρο, και ο άλλος τον Αννίβα ως πρότυπο.»

ψυχή του μεγαλοφυούς ανθρώπου: είναι η πηγή των ανοησιών⁷ του και των επιτυχιών του, επιτυχίες που δεν τις οφείλει γενικά παρά στην ισχυρογνωμοσύνη με την οποία συγκεντρώνεται σε ένα μόνο είδος. Μια επιστήμη είναι αρκετή για να καλύψει όλη την ικανότητα μιας ψυχής: και δεν είναι και δεν μπορεί να έχει καθολική μεγαλοφυΐα. Το μέγεθος των απαιτούμενων στοχασμών για να γίνει κάποιος ανώτερος σε ένα είδος, συγκρινόμενο με τη μικρή διάρκεια της ζωής, μας αποδεικνύει ότι είναι αδύνατον να διακριθεί σε πολλά είδη.

Εξάλλου, δεν υπάρχει παρά μια ηλικία, και αυτή είναι η ηλικία των παθών, κατά την οποία μπορούμε να καταβροχθίσουμε τις πρώτες δυσκολίες που απαγορεύουν την πρόσβαση σε κάθε επιστήμη. Όταν περάσει αυτή η ηλικία,

7 Κάθε άνθρωπος που είναι απορροφημένος σε βαθείς στοχασμούς, που είναι απασχολημένος με μεγάλες και γενικές ιδέες, ζει στη λησμονιά αυτών των ενδιαφερόντων, και στην άγνοια αυτών των συνηθειών που είναι η επιστήμη των ανθρώπων του κόσμου: και τους φαίνεται σχεδόν πάντοτε γελοίος. Λίγοι ανάμεσα στους ανθρώπους του κόσμου αντιλαμβάνονται ότι οι γνώσεις μικρών πραγμάτων προϋποθέτει σχεδόν πάντοτε την άγνοια των μεγάλων, ότι κάθε άνθρωπος που ακολουθεί σχεδόν τη ζωή όλων, δεν έχει παρά τις ιδέες όλων, ότι ένας τέτοιος άνθρωπος δεν εξυψώνεται καθόλου πάνω από την μετριότητα, και ότι τελικά η μεγαλοφυΐα προϋποθέτει πάντοτε σε έναν άνθρωπο, έντονη επιθυμία για δόξα, η οποία, καθιστώντας τον αναισθητο σε κάθε είδους επιθυμία, δεν ανοίγει την ψυχή του παρά στο πάθος να διαφωτισθεί.

Ο Αναξαγόρας είναι ένα τέτοιο παράδειγμα. Πιέζεται από τους φίλους του να βάλει τάξη στις υποθέσεις του, να θυσιάσει σε αυτό κάποιες ώρες από το χρόνο του: *Φίλοι μου, τους απαντά, μου ζητάτε κάτι αδύνατο. Πώς να μοιράσω το χρόνο μου ανάμεσα στις υποθέσεις μου και τις μελέτες μου, εγώ που προτιμώ μια στάλα σοφίας από τόνους πλούτου;*

Ο Corneille διαπνεόταν χωρίς αμφιβολία από το ίδιο αίσθημα, όταν ένας νέος στον οποίον είχε υποσχεθεί την κόρη του, και όταν η κατάσταση των υποθέσεων του καθιστούσε αναγκαίο να διαλύσει αυτό το γάμο, έρχεται το πρωί στον Corneille, τρυπώνει μέχρι το γραφείο του: *έρχομαι, του λέει, Κύριε, να πάρω πίσω το λόγο μου και να σας εκθέσω τα κίνητρα της συμπεριφοράς μου... Α! Κύριε, απαντά ο Corneille, δεν θα μπορούσατε, χωρίς να με διακόψετε, να μιλήσετε για όλα αυτά στη γυναίκα μου; Ανεβείτε σε αυτήν: δεν καταλαβαίνω τίποτα από όλες αυτές εδώ τις υποθέσεις.*

Δεν υπάρχει σχεδόν μεγαλοφυΐς άνθρωπος για τον οποίον δεν θα μπορούσαμε να αναφέρουμε παρόμοια συμβάντα. Ένας υπηρέτης τρέχει, εντελώς φοβισμένος, στο γραφείο του σοφού Budé, να του πει ότι το σπίτι έχει πιάσει φωτιά: *Καλά, του απαντά, ειδοποίησε τη γυναίκα μου: δεν ανακατεύομαι στις δουλειές του σπιτιού.*

Η έφεση για μελέτη δεν ανέχεται καμία ενόχληση. Είναι στην απόσυρση που αυτή η έφεση κρατά τους διάσημους ανθρώπους, που οφείλουν αυτά τα απλά ήθη και αυτές τις απρόσμενες και απλοϊκές απαντήσεις, που, τόσο συχνά, παρέχουν στους μέτριους ανθρώπους προσχήματα για να γελοιοποιούν την μεγαλοφυΐα, που θα αναφέρω στο θέμα αυτό δυο αποσπάσματα από τον διάσημο la Fontaine. Ένας από τους φίλους του, ο οποίος χωρίς αμφιβολία είχε έντονη την υποχρέωση για τον προσηλυτισμό του, του δανείζει τον Άγιο Παύλο του. Ο La Fontaine το διαβάζει με απληστία: αλλά, γεννημένος πολύ ήπιος και πολύ ανθρώπινος, δέχεται πλήγμα από την φανερή σκληρότητα των κειμένων του Αποστόλου, κλείνει το βιβλίο, το επιστρέφει στον φίλο του και του λέει: *Σου επιστρέφω το βιβλίο σου, αυτός εδώ ο Άγιος Παύλος δεν είναι ο άνθρωπος για μένα.* Με την ίδια απλοϊκότητα, συγκρίνοντας τον Άγιο Αυγουστίνo με τον Rabelais, πώς, αναφωνούσε ο La Fontaine, *άνθρωποι με έφεση μπορούν να προτιμούν την ανάγνωση ενός Αγ. Αυγουστίνου από αυτήν αυτού του Rabelais τόσο απλοϊκή και τόσο διασκεδαστική;*

Κάθε άνθρωπος που επικεντρώνεται στη μελέτη πραγμάτων που είναι ενδιαφέροντα ζει απομονωμένος μέσα στον κόσμο. Είναι πάντοτε αυτός, και σχεδόν ποτέ οι άλλοι, πρέπει λοιπόν να τους φαίνεται, σχεδόν πάντοτε γελοίος.

μπορούμε να μάθουμε ακόμη να χρησιμοποιήσουμε με μεγαλύτερη ικανότητα το εργαλείο το οποίο χρησιμοποιούμε πάντοτε, για να αναπτύξουμε καλύτερα τις ιδέες μας, να τις παρουσιάσουμε στην κοινή θέα. Αλλά είμαστε ανίκανοι για τις απαιτούμενες προσπάθειες για να ξεχερσώσουμε ένα νέο γήπεδο.

Η μεγαλοφυΐα, σε όποιο είδος και αν είναι, είναι πάντοτε το προϊόν μια απειρίας συνδυασμών που δεν γίνονται παρά στην πρώτη του νεότητα.

Κατά τα άλλα, με την λέξη *μεγαλοφυΐα*, δεν εννοώ απλά την μεγαλοφυΐα των ανακαλύψεων που γίνονται στις επιστήμες, ή της εφεύρεσης στα περιεχόμενα και το σχέδιο ενός έργου, υπάρχει ακόμη μια μεγαλοφυΐα της έκφρασης. Οι αρχές της τέχνης της γραφής είναι ακόμη τόσο ασαφείς και τόσο ατελείς. Υπάρχουν σε αυτό το είδος τόσο λίγα *δεδομένα*, που κανείς δεν αποκτά καθόλου το τίτλο του μεγάλου συγγραφέα χωρίς να είναι πραγματικά εφευρέτης σε αυτό το είδος.

Ο La Fontaine και ο Boileau έκαναν μικρή εφεύρεση στα περιεχόμενα των θεμάτων με τα οποία ασχολήθηκαν: εντούτοις και ο ένας και ο άλλος έχουν τοποθετηθεί, δίκαια, στην τάξη των μεγαλοφυών. Ο πρώτος, με την απλοϊκότητα, το συναίσθημα και την ψυχαγωγία που έδωσε στις αφηγήσεις του, ο δεύτερος, με την ορθότητα, τη δύναμη και την ποίηση του ύφους που έβαλε στα έργα του. Κάποιες επικρίσεις που κάνουν στον Boileau, είμαστε υποχρεωμένοι να παραδεχθούμε ότι τελειοποιώντας συνεχώς την τέχνη της στιχουργικής, αξίζει πραγματικά τον τίτλο του εφευρέτη.

Ανάμεσα στα διαφορετικά είδη τα οποία χρησιμοποιούν, το ένα ή το άλλο από αυτά τα διαφορετικά είδη μεγαλοφυΐας είναι περισσότερο ή λιγότερο επιθυμητά. Στην ποίηση, για παράδειγμα, η μεγαλοφυΐα της έκφρασης είναι, τολμώ να πω, η μεγαλοφυΐα της αναγκαιότητας. Ο επικός ποιητής ο πιο πλούσιος στην εφεύρεση των θεμάτων, δεν διαβάζεται καθόλου εάν στερείται από την μεγαλοφυΐα της έκφρασης. Αντίθετα, ένα ποίημα με ωραίους στίχους, και γεμάτο με ομορφιές λεπτομερειών και ποίησης, ενώ είναι εξάλλου χωρίς εφεύρεση, θα γίνεται πάντοτε ευνοϊκά δεκτό από το κοινό.

Δεν συμβαίνει το ίδιο με τα φιλοσοφικά έργα: σε αυτά τα είδη έργων, η πρώτη αξία είναι αυτή των θεμάτων. Για να διδάξει τους ανθρώπους, πρέπει, ή να τους παρουσιάσει μια νέα αλήθεια, ή να τους δείξει τη σχέση που συνδέει μεταξύ τους αλήθειες που τους φαίνονται απομονωμένες. Στο διδακτικό είδος, η ομορφιά, η λεπτότητα της απαγγελίας και η ευχαρίστηση των λεπτομερειών δεν έχουν παρά δευτερεύουσα αξία. Και, ανάμεσα στους σύγχρονους, έχουμε δει φιλοσόφους χωρίς δύναμη, χωρίς χάρη, και ακόμη χωρίς ακρίβεια στην έκφραση, να αποκτούν ακόμη μεγάλη φήμη. Το δυσνόητο των κειμένων τους μπορεί για κάποιο χρονικό διάστημα να τους καταδικάζει στη λήθη, αλλά τελικά βγαίνουν από αυτήν: γεννιέται αργά ή γρήγορα ένα διεισδυτικό και φωτεινό πνεύμα, το οποίο, αντιλαμβανόμενο τις αλήθειες που περιέχονται στα έργα τους, τις ελευθερώνει από το σκοτάδι που τις καλύπτει, και γνωρίζει

να τις εκθέτει με σαφήνεια. Αυτό το φωτεινό πνεύμα μοιράζεται με τους εφευρέτες την αξία και την δόξα των ανακαλύψεων τους.

Είναι ένας καλλιεργητής που ξεθάβει έναν θησαυρό, και μοιράζεται με τον ιδιοκτήτη των θεμάτων τα πλούτη που βρίσκονται εκεί θαμμένα. Σύμφωνα με αυτά που είπα για την εφεύρεση των θεμάτων και για την μεγαλοφυΐα της έκφρασης, είναι εύκολο να εξηγήσω πως ένας συγγραφέας, ήδη διάσημος, μπορεί να συνθέσει κακά έργα: είναι αρκετό, για το λόγο αυτό, να γράφει σε ένα είδος όπου το είδος της μεγαλοφυΐας με το οποίο είναι προικισμένος δεν παίζει, τολμώ να πω, παρά δευτερεύοντα ρόλο. Είναι ο λόγος για τον οποίον ο διάσημος ποιητής μπορεί να είναι κακός φιλόσοφος, και ο εξαιρετικός φιλόσοφος ένας μέτριος ποιητής, γιατί ο μυθιστοριογράφος μπορεί να γράφει κακά την ιστορία, και ο ιστορικός να γράφει κακά ένα μυθιστόρημα.

Το συμπέρασμα αυτού του κεφαλαίου, είναι ότι, εάν η μεγαλοφυΐα προϋποθέτει πάντοτε εφεύρεση, εντούτοις κάθε εφεύρεση δεν προϋποθέτει την μεγαλοφυΐα. Για να αποκτήσει τον τίτλο του μεγαλοφυούς ανθρώπου, πρέπει αυτή η εφεύρεση να χρησιμοποιείται σε γενικά και ενδιαφέροντα πράγματα για την ανθρωπότητα. Πρέπει επιπλέον να γεννηθεί σε μια στιγμή όπου, με τα χαρίσματα του και τις ανακαλύψεις του, αυτός που καλλιεργεί τις τέχνες ή τις επιστήμες μπορεί να αφήσει εποχή στον μορφωμένο κόσμο. Ο μεγαλοφυής άνθρωπος είναι λοιπόν, εν μέρει, το έργο του τυχαίου. Είναι το τυχαίο το οποίο, πάντοτε σε δράση, ετοιμάζει τις ανακαλύψεις, πλησιάζει ανεπαίσθητα τις αλήθειες που είναι πάντοτε άχρηστες όταν είναι τόσο πολύ απομακρυσμένες μεταξύ τους, και που κάνει να γεννηθεί ο μεγαλοφυής άνθρωπος στη συγκεκριμένη στιγμή όπου οι αλήθειες, που ήδη έχουν βρεθεί κοντά, του δίνουν γενικές και φωτεινές αρχές. Η μεγαλοφυΐα τις αντιλαμβάνεται, τις παρουσιάζει, και κάποιο μέρος από το κράτος των τεχνών ή των επιστημών φωτίζεται. Το τυχαίο καλύπτει λοιπόν δίπλα στη μεγαλοφυΐα τη λειτουργία αυτών των ανέμων που, σκορπισμένοι στις τέσσερις γωνιές του κόσμου, τον γεμίζουν με εύφλεκτα υλικά που συνθέτουν τους μετεωρίτες. Αυτά το υλικά, ωθούμενα αμυδρά στους αιθέρες, δεν παράγουν κανένα αποτέλεσμα, μέχρι τη στιγμή όπου σπρωγμένα βίαια τα μεν ενάντια στα άλλα, από αντίθετους ανέμους, συγκρούονται σε ένα σημείο. Τότε η αστραπή φωτίζει και λάμπει, και ο ορίζοντας φωτίζεται.

Κεφάλαιο 2.

Για την φαντασία και για το συναίσθημα.

Οι περισσότεροι από αυτούς που, μέχρι τώρα, έχουν ασχοληθεί με την φαντασία, έχουν περιορίσει τόσο πολύ ή έχουν διευρύνει τόσο πολύ την σημασία αυτής της λέξης. Για να συνδέσουμε μια ακριβή ιδέα σε αυτή την έκφραση, ας εξετάσουμε την ετυμολογία της λέξης *φαντασία*. Προέρχεται από τη λατινική λέξη *imago*, εικόνα.

Πολλοί έχουν κάνει σύγχυση ανάμεσα στη μνήμη και την φαντασία. Δεν έχουν αντιληφθεί καθόλου ότι δεν είναι ακριβώς συνώνυμες λέξεις, ότι η μνήμη συνίσταται σε μια σαφή ενθύμηση πραγμάτων που μας παρουσιάζονται, και η φαντασία σε έναν συνδυασμό, μια νέα συσσώρευση εικόνων και μια σχέση συμφωνιών που γίνονται αντιληπτές ανάμεσα σε αυτές τις εικόνες και στο συναίσθημα που θέλουν να προκαλέσουν. Είναι ο τρόμος; Η φαντασία δίνει ύπαρξη στις Σφίγγες, στις Μαινάδες. Είναι η έκπληξη ή ο θαυμασμός; Δημιουργεί τον Κήπο των Εσπερίδων, το μαγεμένο νησί της Αρμίντας, και το ανάκτορο του Άτλαντα.

Η φαντασία είναι λοιπόν η επινόηση σε σχέση με εικόνες⁸, όπως το πνεύμα σε σχέση με τις ιδέες.

Η μνήμη, που δεν είναι παρά η ακριβής ανάμνηση πραγμάτων που έχουν εμφανισθεί σε μας, δεν διαφέρει λιγότερο από την φαντασία, απ' ότι ένα πορτρέτο του Λουδοβίκου ΙΔ', κατασκευασμένο από τον Le Brun, διαφέρει από τον πίνακα⁹ που συνθέτει την κατάκτηση της Franche-Comté.

Από αυτόν το ορισμό της φαντασίας έπεται ότι δεν χρησιμοποιείται καθόλου μόνη παρά στις περιγραφές, τους πίνακες και στις διακοσμήσεις. Σε κάθε άλλη περίπτωση, η φαντασία δεν μπορεί να χρησιμεύσει παρά ως κάλυμμα στις ιδέες και στα συναισθήματα που μας παρουσιάζουν. Έπαιζε άλλοτε μεγαλύτερο ρόλο στον κόσμο, ερμήνευε σχεδόν μόνη όλα τα φαινόμενα της φύσης. Ήταν από την υδρία στην οποία στηριζόταν μια ναϊάδα που έβγαιναν τα ρυάκια που διέσχιζαν σαν φίδια τις κοιλάδες. Τα δάση και οι πεδιάδες καλύπτονταν από πρασινάδα με τις φροντίδες των Δρυάδων και των ναπαϊών. Οι βράχοι αποσπασμένοι από τα βουνά κυλούσαν στις πεδιάδες από τις ορκάδες. Ήσαν οι δυνάμεις του αέρα, με το όνομα πνευμάτων ή

8 Δεν οφείλουμε πραγματικά το όνομα του ανθρώπου με φαντασία παρά σε εκείνον που εκφράζει τις ιδέες με εικόνες. Είναι αλήθεια ότι στην συνομιλία, συγχέουμε σχεδόν πάντοτε την φαντασία με την επινόηση και το πάθος. Είναι εντούτοις εύκολο να διακρίνουμε τον άνθρωπο του πάθους από τον άνθρωπο της φαντασίας, επειδή σχεδόν πάντοτε ελλείψει φαντασίας ένας ποιητής που διαπρέπει στο τραγικό είδος ή στο κωμικό δεν θα είναι συχνά παρά μέτριος ποιητής στο επικό ή στο λυρικό είδος.

9 Πρέπει να ενθυμούμαστε ότι ο Λουδοβίκος ΙΔ' βρίσκεται ζωγραφισμένος σε αυτόν τον πίνακα.

δαιμόνων που απελευθέρωναν τους ανέμους και συσσωρεύαν τις καταιγίδες στις χώρες που ήθελαν να καταστρέψουν. Εάν, στην Ευρώπη, δεν εγκαταλείπουν πλέον στην φαντασία την ερμηνεία των φυσικών φαινομένων, εάν δεν κάνουν χρήση αυτής παρά για να ρίξουν περισσότερο φως και χαρά στις αρχές των επιστημών, και εάν περιμένουν από την εμπειρία μόνο την αποκάλυψη των μυστικών της φύσης, δεν πρέπει να σκεφθούμε ότι όλα τα έθνη είναι εξίσου φωτισμένα σε αυτό το σημείο. Η φαντασία είναι ακόμη ο φιλόσοφος της Ινδίας: είναι αυτή η οποία, στο Tonquin, καθόρισε τη στιγμή της δημιουργίας των μαργαριταριών¹⁰: είναι ακόμη αυτή η οποία, γεμίζοντας τα στοιχεία με ημίθεους, δημιουργώντας κατά το κέφι της δαίμονες, πνεύματα, νεράιδες και μαγευτές για να ερμηνεύσει τα φαινόμενα του φυσικού κόσμου, ανυψώνεται με θαρραλέα φτερά μέχρι την προέλευση τους. Αφού έχει διασχίσει για μεγάλο χρονικό διάστημα τις αμέτρητες ερήμους του διαστήματος και της αιωνιότητας, είναι τελικά αναγκασμένη να σταματήσει σε ένα σημείο, από τη στιγμή που προσδιορίζεται αυτό το σημείο, ο χρόνος αρχίζει. Ο σκοτεινός αέρας, πυκνός και πνευματώδης που, σύμφωνα με τον *Taautus* των Φοινίκων, κάλυπτε τη αχανή άβυσσο, είναι γεμάτος με αγάπη για τις ιδιες του της αρχές, αυτή η αγάπη παράγει ένα μίγμα, και αυτό το μίγμα ονομάζεται *επιθυμία*, αυτή η επιθυμία αισθάνεται την υδάτινη φθορά, αυτή η φθορά περιέχει το σπέρμα του σύμπαντος, και τα σπέρματα όλων των πλασμάτων. Έξυπνα ζώα, που φέρουν το όνομα *zorhasemin* ή στοχαστές των ουρανών, δέχονται την ύπαρξη τους: ο ήλιος λάμπει, η γη και οι θάλασσες θερμαίνονται από τις ακτίνες του, τις αντανakλούν και καλύπτουν τον αέρα: οι άνεμοι φυσούν, τα σύννεφα σηκώνονται, κτυπιούνται, και από τη σύγκρουση τους, σκορπούν τις αστραπές και την βροντή. Οι λάμπεις του ξυπνούν τα έξυπνα ζώα, τα οποία, κτυπημένα από τρόπο, κινούνται και διαφεύγουν, άλλα μέσα στις σπηλιές της γης, άλλα δε στα σπήλαια του ωκεανού.

10 Η φαντασία, υποστηριζόμενη από κάποια σκοτεινή και γελοία παράδοση, διδάσκει, σε αυτό το θέμα, ότι ένας βασιλιάς του Tonquin, μεγάλος μάγος, είχε σφυρηλατήσει τόξο από καθαρό χρυσάφι, όλα τα βέλη που εκσφενδονίζονταν από αυτό το τόξο έριχναν θανατηφόρες βολές: οπλισμένος με αυτό το τόξο, αυτός μόνος του κατατρόπωνε έναν στρατό. Ένας βασιλιάς γειτονικής χώρας του επιτίθεται με πολυάριθμο στρατό: δοκιμάζει την δύναμη αυτού του όπλου, νικιέται, κάνει συνθήκη και αποκτά, για τον γιό του, την κόρη του νικητή βασιλιά. Στην μέθη τις πρώτες νύχτες, ο γαμπρός ικετεύει τη γυναίκα του να αντικαταστήσει το μαγικό τόξο του πατέρα της, με ένα τόξο ακριβώς όμοιο. Ο απρόσεκτος έρως το υπόσχεται, εκτελεί την υπόσχεση της, και δεν υποπτεύεται καθόλου το έγκλημα. Αλλά μόλις ο γαμπρός οπλίζεται με το μαγικό τόξο, βαδίζει ενάντια στον πεθερό του, τον νικά, και τον υποχρεώνει να δραπετεύσει με την κόρη του στις ακατοίκητες ακτές της θάλασσας. Εκεί ένας δαίμονας παρουσιάζεται στον βασιλέα του Tonquin, και τον πληροφορεί για τον δράστη των δυστυχιών του. Ο πατέρας εξοργισμένος αρπάζει την κόρη του, τραβά το γιαταγάνι του: προβάλλει μάταια την αθωότητά της, τον βρίσκει άκαμπτο. Του προβλέπει τότε ότι οι σταγόνες του αίματος της θα μεταμορφωθούν αμέσως σε μαργαριτάρια, που η λευκότητα τους θα είναι στους αιώνες που θα έλθουν μαρτυρία της απροσεξίας της και της αθωότητας της. Σωπαίνει. Ο πατέρας την κτυπά, το αίμα κυλά: η μεταμόρφωση αρχίζει, και η ακτή, κηλιδωμένη από αυτό τον φόνο, είναι ακόμη αυτή όπου ψαρεύουν τα πιο όμορφα μαργαριτάρια.

Η ίδια φαντασία, η οποία συνδεδεμένη με κάποιες αρχές μιας ψεύτικης φιλοσοφίας, είχε περιγράψει, στη Φοινίκη, με αυτόν τον τρόπο τη δημιουργία του σύμπαντος, γνώριζε, στις διάφορες χώρες, να ξεμπερδεύει διαδοχικά το χάος με χίλιους άλλους διαφορετικούς τρόπους¹¹.

Στην Ελλάδα, ενέπνευσε τον Ησίοδο, όταν, γεμάτος ενθουσιασμό, λέει: «Στην αρχή υπήρξε το χάος, το μαύρο Έρεβος και τα Τάρταρα. Ο χρόνος δεν υπήρχε ακόμη, όταν η αιώνια Νύκτα, η οποία, με τα απλωμένα και βαριά φτερά της, διέσχιζε τις μεγάλες πεδιάδες του Διαστήματος, ξαφνικά σταματά στο Έρεβος: αποθέτει σε αυτό ένα αυγό, το Έρεβος το δέχεται στα σπλάχνα του, το γονιμοποιεί: από αυτό βγαίνει ο Έρωτας. Σηκώνεται με τα χρυσά φτερά του, και ενώνεται με το Χάος: αυτή η ένωση δίνει την ύπαρξη στους ουρανούς, στη γη, στους αθάνατους θεούς, στους ανθρώπους και στα ζώα. Ήδη η Αφροδίτη, έχοντας συλληφθεί στα σπλάχνα των θαλασσών, ανεβαίνει στην επιφάνεια των υδάτων. Όλα τα κινούμενα σώματα σταματούν για να την θαυμάσουν, οι κινήσεις που ο Έρωτας είχε αόριστα αποτυπώσει σε όλη τη φύση κατευθύνονται προς την ομορφιά. Για πρώτη φορά, η τάξη, η ισορροπία και ο σχεδιασμός γίνονται γνωστά στο σύμπαν.»

Να, στον πρώτο αιώνα της Ελλάδας, με ποιο τρόπο η φαντασία κατασκεύασε το ανάκτορο του κόσμου. Τώρα, περισσότερο σοφή στις αντιλήψεις της, είναι με την γνώση της παρούσας ιστορίας της γης, που ανυψώνεται στη γνώση του σχηματισμού της. Διδαγμένη από μια απειρία λαθών, δεν βαδίζει πλέον, στην ερμηνεία των φαινομένων της φύσης, παρά ακολουθώντας την

11 Βεβαιώνει, στο βασίλειο του Λάο, ότι η γη και ο ουρανός υπάρχουν στην αιωνιότητα. Δέκα έξη γήινοι κόσμοι είναι κάτω από τον δικό μας, και οι πιο ανεβασμένοι είναι οι πιο απολαυστικοί. Μια φωτιά, αποσπασμένη κάθε τριάντα έξη χιλιάδες χρόνια από τις αβύσσους του στερεώματος, καλύπτει τη γη όπως ο φλοιός περιβάλλει τον κορμό, και την μεταβάλλει σε νερό. Η φύση, που έχει φτάσει κάποιες στιγμές σε αυτή την κατάσταση, αναζωογονείται από ένα πνεύμα του πρώτου ουρανού. Κατεβαίνει πάνω στα φτερά των ανέμων, η πνοή τους κάνει τα νερά να αποσύρονται, το υγρό έδαφος στεγνώνει, οι πεδιάδες, τα δάση καλύπτονται με πρασινάδα, και η γη ξαναπαίρνει την πρώτη της μορφή.

Στην τελευταία κάλυψη που προηγήθηκε, λένε οι κάτοικοι του Λάο, τον αιώνα του Χασα, ένας μανδαρίνος, ονομαζόμενος *Pontabobamy-suan*, σκύβει στην επιφάνεια των νερών: ένα άνθος επιπλέει στην απεραντοσύνη τους, ο μανδαρίνος το αντιλαμβάνεται, το κόβει με μια σπαθιά με το γιαταγάνι του. Από μια αιφνίδια μεταμόρφωση, το άνθος, κομμένο από το μίσχο του, μεταμορφώνεται σε κορίτσι, η φύση δεν έχει ποτέ δημιουργήσει κάτι τόσο ωραίο. Ο μανδαρίνος, ερωτευμένος με αυτήν με το πιο έντονο πάθος, της εκφράζει την τρυφερότητα του. Η αγάπη της παρθενίας κάνει το κορίτσι ανάισθητο στα δάκρυα του αγαπημένου της. Ο μανδαρίνος σέβεται την αρετή της, αλλά, μη μπορώντας να στερηθεί εντελώς να την βλέπει, στέκεται σε απόσταση από αυτήν: από εκεί καρφώνουν αμοιβαία τα πυρωμένα τους βλέμματα που η επιρροή τους είναι τέτοια, ώστε το κορίτσι συλλαμβάνει και γεννά χωρίς να χάσει την παρθενιά της. Για να βοηθήσει στη διατροφή των νέων κατοίκων της γης, ο μανδαρίνος κάνει να αποσυρθούν τα νερά, σκάβει τις πεδιάδες, σηκώνει τα βουνά, και ζει ανάμεσα στους ανθρώπους μέχρις ότου τελικά, κουρασμένος από την παραμονή του στη γη, πετά προς τον ουρανό: αλλά οι πύλες είναι γι' αυτόν κλειστές, και δεν ανοίγουν ξανά παρά αφού έχει υποστεί, στον κόσμο της γης, μια μακρά και σκληρή τιμωρία. Αυτός είναι, στο κράτος του Λάο, ο ποιητικό πίνακας που μας κάνει η φαντασία για την γένεση των όντων, πίνακας, που η σύνθεση του είναι διαφορετική, στους διάφορους λαούς, περισσότερο ή λιγότερο μεγάλη ή παράξενη, αλλά είναι πάντοτε δοσμένη από την φαντασία.

εμπειρία, δεν εγκαταλείπεται στον ίδιο τον εαυτό της παρά στις περιγραφές και τους πίνακες.

Και τότε μπορεί να δημιουργεί αυτά τα όντα και αυτούς τους νέους τόπους, που η ποίηση, με την ακρίβεια της συνολικής εξέτασης της, την μεγαλοπρέπεια της έκφρασης και την κυριολεξία των λέξεων, κάνει ορατά στα μάτια των αναγνωστών.

Πρόκειται για τολμηρούς πίνακες; Η φαντασία γνωρίζει ότι οι πιο μεγάλοι πίνακες, αν και είναι οι λιγότερο σωστοί, είναι οι πιο κατάλληλοι να κάνουν εντύπωση, ότι οι άνθρωποι προτιμούν από το απαλό και γνήσιο φως από τις αναμμένες λάμπες μπροστά στους βωμούς, τις εκρήξεις από ανακατεμένη φωτιά, στάχτη και καπνό, που εκτοξεύει η Αίτνα.

Πρόκειται για έναν ηδονικό πίνακα; Η φαντασία οδηγεί τον Άδωνη με τον Albane στο μέσο ενός άλσους: η Αφροδίτη φαίνεται εκεί κοιμισμένη πάνω σε ρόδα, η θεά ξυπνά, το άλικο χρώμα της αιδούς καλύπτει τα μάγουλα της, ένα ελαφρύ πέπλο αποκαλύπτει μέρος από τα κάλλη της. Ο φλογερός Άδωνης τα καταβροχθίζει με τα μάτια του, αρπάζει τη θεά, θριαμβεύει στην αντίσταση της, το πέπλο τραβιέται από ένα ανυπόμονο χέρι, η Αφροδίτη είναι γυμνή, ο αλάβαστρος του κορμιού της εκτίθεται στα βλέμματα της επιθυμίας: και εδώ ο πίνακας παραμένει αμυδρά τελειωμένος, για να αφήσει στις διαφορετικές παραξενιές και φαντασίες του έρωτα την επιλογή στα χάδια και στις συμπεριφορές.

Πρόκειται να παρουσιάσει ένα απλό γεγονός με μια λαμπρή εικόνα; Να δείξει, για παράδειγμα, την διχόνοια που αναπτύσσεται ανάμεσα στους πολίτες; Η φαντασία θα αναπαραστήσει την Ειρήνη που βγαίνει δακρυσμένη από την πόλη, χαμηλώνοντας στα μάτια της το στεφάνι της ελιάς που δένει στο μέτωπο. Έτσι, στην ποίηση, η φαντασία γνωρίζει να εκθέτει τα πάντα με σύντομες εικόνες, ή με αλληγορίες που δεν είναι κανονικά παρά παρατεταμένες μεταφορές.

Στην φιλοσοφία, η χρήση που μπορούμε να κάνουμε είναι απείρως πιο περιορισμένη: δεν χρησιμεύει τότε, όπως έχω πει πιο πάνω, παρά για να δώσει μεγαλύτερη ευκρίνεια και ευχαρίστηση στις αρχές. Λέω μεγαλύτερη ευκρίνεια, επειδή οι άνθρωποι, οι οποίοι γίνονται αντιληπτοί αρκετά καλά όταν προφέρουν λέξεις που περιγράφουν αισθητά πράγματα, όπως *βελανιδιά*, *ωκεανός*, *ήλιος*, δεν γίνονται καθόλου αντιληπτοί όταν προφέρουν τις λέξεις *ωραιότητα*, *δικαιοσύνη*, *αρετή*, που η σημασία τους περικλείει μεγάλο αριθμό ιδεών. Τους είναι σχεδόν αδύνατον να συνδέσουν την ίδια συλλογή ιδεών στην ίδια λέξη, και από αυτό προκύπτουν αυτές οι αιώνιες και έντονες φιλονικίες οι οποίες, τόσο συχνά, έχουν αιματοκυλίσει τη γη.

Η φαντασία, που αναζητά να ντύσει με αισθητές εικόνες τις αφηρημένες ιδέες και τις αρχές των επιστημών, δανείζει λοιπόν συνεχώς ευκρίνεια και ευχαρίστηση στην φιλοσοφία.

Δεν εξωραΐζει λιγότερο τα αισθηματικά έργα. Όταν ο Αριόστος οδηγεί τον Ρολάνδο στη σπηλιά όπου πρέπει να πάει η Αγγελική, με πόση τέχνη δεν διακοσμεί αυτή την σπηλιά; Υπάρχουν παντού επιγραφές χαραγμένες από τον έρωτα, στρώματα από χόρτο τοποθετημένα από την ηδονή, το μουρμουρητό των ρυακιών, η φρεσκάδα του αέρα, τα αρώματα των ανθέων, όλα είναι συγκεντρωμένα εκεί για να διεγείρουν τις επιθυμίες του Ρολάνδου. Ο ποιητής γνωρίζει ότι όσο περισσότερο αυτή η εξωραϊσμένη σπηλιά θα υπόσχεται επιθυμία και θα φέρνει μέθη στη ψυχή του ήρωα, τόσο περισσότερο η απελπισία του θα είναι έντονη όταν θα μάθει για την προδοσία της Αγγελικής, και τόσο περισσότερο αυτός ο πίνακας θα προκαλεί στην ψυχή των αναγνωστών αυτές τις τρυφερές συγκινήσεις με τις οποίες συνδέονται οι ηδονές τους.

Θα τελειώσω αυτό το μέρος που αφορά την φαντασία με έναν μύθο της ανατολής, ίσως λανθασμένο από κάποιες απόψεις, αλλά πολύ έξυπνο και πολύ κατάλληλο για να αποδείξω πως η φαντασία μπορεί κάποιες φορές να δώσει γοητεία στο συναίσθημα. Είναι ένας πλούσιος εραστής ο οποίος, κάτω από το πέπλο μιας αλληγορίας, αποδίδει έξυπνα στην ερωμένη του και στον έρωτα που έχει γι' αυτήν τα προτερήματα που θαυμάζουν σε αυτόν:

«Ήμουν μια μέρα στο λουτρό: μια ευωδιασμένη γη, από αγαπημένο χέρι, πέρασε στο δικό μου. Της λέω: είσαι ο μόσχος; Είσαι το άμβαρα; Μου απαντά: δεν είμαι παρά μια γη κοινή, αλλά συνδέομαι κάπως με το ρόδο, η ευεργετική του αρετή έχει εισχωρήσει μέσα μου, χωρίς αυτήν δεν θα είμαι ακόμη παρά μια κοινή γη¹².»

Έχω προσδιορίσει, νομίζω, με ευκρίνεια αυτό που πρέπει να εννοούμε με τη λέξη *φαντασία*, και έχω αποδείξει, στα διαφορετικά είδη, τη χρήση που μπορούμε να της κάνουμε. Περνώ τώρα στο αίσθημα.

Τη στιγμή που το πάθος ξυπνά με τη μεγαλύτερη δύναμη σε μας, είναι αυτό που ονομάζουμε *συναίσθημα*. Και δεν αντιλαμβανόμαστε με τη λέξη *πάθος* παρά μια συνέχεια συναισθημάτων του ίδιου είδους. Το πάθος ενός άνδρα για μια γυναίκα δεν είναι παρά η διάρκεια των επιθυμιών του και των αισθημάτων του γι' αυτή τη γυναίκα.

Αφού δόθηκε αυτός ο ορισμός, για να διακρίνουμε στη συνέχεια τα συναισθήματα από τις αισθήσεις, και να γνωρίσουμε ποιες διαφορετικές ιδέες πρέπει να συνδέσουμε σε αυτές τις δυο λέξεις, τις οποίες χρησιμοποιούμε συχνά τη μια αντί της άλλης, πρέπει να θυμηθούμε ότι υπάρχουν δυο ειδών

12 Δείτε το *Gulistan ou l'empire des Roses* de Saadi

πάθη. Τα μεν που μας έχουν δοθεί άμεσα από τη φύση, τέτοια είναι οι φυσικές επιθυμίες και οι ανάγκες να πίνουμε, να τρώμε κλπ. Οι άλλες, οι οποίες, καθώς δεν μας έχουν άμεσα δοθεί από τη φύση, προϋποθέτουν την συγκρότηση κοινωνιών, και δεν είναι γενικά παρά ψεύτικα πάθη, όπως είναι η φιλοδοξία, η αλαζονεία, το πάθος της πολυτέλειας κλπ. Ως συνέπεια αυτών των δυο ειδών παθών, θα διακρίνω δυο είδη συναισθημάτων. Τα μεν αναφέρονται στα πάθη του πρώτου είδους, δηλαδή, στις φυσικές μας ανάγκες, ονομάζονται *αισθήσεις*: τα άλλα αναφέρονται στα ψεύτικα πάθη, και είναι ειδικότερα γνωστά με το όνομα συναισθήματα. Με το τελευταίο αυτό είδος ασχολείται αυτό το κεφάλαιο.

Για να σχηματίσουμε σαφή ιδέα γι' αυτό, θα παρατηρήσω ότι δεν υπάρχουν καθόλου άνθρωποι χωρίς επιθυμίες, ούτε κατά συνέπεια χωρίς συναισθήματα, αλλά ότι αυτά τα συναισθήματα είναι σε αυτούς είτε αδύναμα είτε έντονα. Όταν δεν έχουν παρά αδύναμα συναισθήματα, υποτίθεται ότι δεν έχουν καθόλου. Παραδεχόμαστε αίσθημα μόνο στους ανθρώπους που επηρεάζονται έντονα. Καταλαμβάνομαστε από φόβο; Εάν αυτός ο φόβος δεν μας ρίχνει σε πιο μεγάλους κινδύνους από αυτούς που θέλουμε να αποφύγουμε, εάν ο φόβος μας λογαριάζει και σκέπτεται, ο φόβος μας είναι αδύναμος, και δεν θα μας αναφέρουν ποτέ ως φοβισμένους ανθρώπους. Αυτό που λέω για το συναίσθημα του φόβου το λέω εξίσου για αυτό του έρωτα και της φιλοδοξίας. Δεν είναι παρά σε καλά προσδιορισμένα πάθη που ο άνθρωπος οφείλει αυτές τις ορμητικές κινήσεις και αυτά τα ξεσπάσματα τα οποία αποκαλούμε συναίσθημα.

Διακατεχόμαστε από αυτά τα πάθη, όταν μια μοναδική επιθυμία κυριαρχεί στην ψυχή μας, επιβάλλει επιτακτικά εξαρτημένες επιθυμίες. Όποιος υποκύπτει διαδοχικά σε διαφορετικές επιθυμίες, κάνει λάθος εάν θεωρεί τον εαυτό του άνθρωπο του πάθους, συγχέει ο ίδιος τις διαθέσεις με τα πάθη.

Η δεσποτική δύναμη, τολμώ να πω, μιας επιθυμίας από οποίαν εξαρτώνται όλες οι άλλες, είναι λοιπόν σε μας αυτό που χαρακτηρίζει το πάθος. Υπάρχουν, κατά συνέπεια, λίγοι άνθρωποι που είναι άνθρωποι του πάθους και είναι ικανοί για έντονα συναισθήματα.

Συχνά μάλιστα τα ήθη ενός λαού και η συγκρότηση ενός κράτους αντιτίθενται στην ανάπτυξη παθών και συναισθημάτων. Πόσες χώρες όπου ορισμένα πάθη δεν μπορούν να εκδηλωθούν, τουλάχιστον με πράξεις! Σε μια αυθαίρετη κυβέρνηση, υποκείμενη πάντοτε σε χίλιες επαναστάσεις, εάν οι μεγάλοι καταλαμβάνονται σχεδόν πάντοτε από τη φωτιά της φιλοδοξίας, δεν συμβαίνει το ίδιο σε ένα μοναρχικό κράτος όπου οι νόμοι βρίσκονται εν ισχύ. Σε ένα τέτοιο κράτος, οι φιλόδοξοι είναι σιδηροδέσμιοι, και δεν βλέπουμε παρά δολοπλόκους στους οποίους δεν δίνω τον τίτλο του φιλόδοξου. Δεν είναι ότι σε αυτές τις χώρες μια απειρία ανθρώπων δεν έχουν μέσα τους το σπέρμα της φιλοδοξίας: αλλά, χωρίς κάποιες ιδιαίτερες περιστάσεις, αυτό το

σπέρμα πεθαίνει χωρίς να αναπτυχθεί. Η φιλοδοξία είναι, σε αυτούς τους ανθρώπους, παρόμοια με αυτές τις υπόγειες φωτιές που είναι αναμμένες στα έγκατα της γης: καίνε χωρίς έκρηξη, μέχρι τη στιγμή που τα νερά εισχωρούν εκεί, και που, καθώς γίνονται λιγότερο πυκνά από τη φωτιά, ανυψώνονται, μισανοίγουν τα βουνά, τραντάζοντας τα θεμέλια του κόσμου.

Στις χώρες όπου το σπέρμα ορισμένων παθών και ορισμένων συναισθημάτων πνίγεται, ο λαός δεν μπορεί να τα γνωρίσει και να τα μελετήσει παρά στους πίνακες που δίνουν οι διάσημοι συγγραφείς και κυρίως οι ποιητές.

Το συναίσθημα είναι η ψυχή της ποίησης, και κυρίως της δραματικής ποίησης. Πριν υποδείξω τα σημεία με τα οποία αναγνωρίζουμε, σε αυτό το είδος, τους μεγάλους ποιητές και τους ανθρώπους με συναισθήματα, είναι καλό να παρατηρήσω ότι δεν ζωγραφίζουν ποτέ καλά τα πάθη και τα συναισθήματα, εάν οι ίδιοι δεν είναι ικανοί γι' αυτά. Τοποθετούν έναν ήρωα σε μια κατάσταση που είναι κατάλληλη να αναπτύξει σε αυτόν όλη την δύναμη των παθών; Για να κάνουν έναν αληθινό πίνακα, πρέπει να συγκινούνται από τα ίδια συναισθήματα τα αποτελέσματα των οποίων περιγράφουν σε αυτόν, και να βρίσκουν στον εαυτό τους το πρότυπό του. Εάν δεν είναι άνθρωποι του πάθους, δεν αντιλαμβάνονται ποτέ αυτό το ακριβές σημείο που φτάνει το συναίσθημα, και που δεν το ξεπερνά ποτέ¹³: βρίσκονται πάντοτε πιο δω και πιο κει από μια δυνατή φύση.

Εξάλλου, για να επιτύχουν σε αυτό το είδος, δεν είναι αρκετό να είναι γενικά ικανοί για πάθη, πρέπει επί πλέον, να διαπνέονται από αυτά τα οποία κάνουν στον πίνακα. Ένα είδος συναισθήματος δεν μας κάνει να μαντεύουμε ένα άλλο. Εκφράζουμε πάντοτε άσχημα αυτό που το αισθανόμαστε αδύναμα. Ο Corneille, που η ψυχή του ήταν πιο εξυψωμένη παρά τρυφερή, ζωγραφίζει καλύτερα τους μεγάλους πολιτικούς και τους ήρωες απ' ό,τι ζωγραφίζει τους ερωτευμένους.

Είναι κυρίως στην αλήθεια των πινάκων που συνδέεται, σε αυτό το είδος, η διασημότητα. Γνωρίζω εντούτοις ότι ευτυχισμένες περιστάσεις, έξυπνα ρητά και κομψοί στίχοι, έχουν αποκτήσει αρκετές φορές, στο θέατρο, την μεγαλύτερη επιτυχία. Αλλά, όποια αξία και αν υποθέτουν αυτές οι επιτυχίες, εντούτοις αυτή η αξία δεν είναι, στο είδος του δράματος, παρά δευτερεύουσα αξία.

Ο στίχος με τον οποίον εκφράζεται ο χαρακτήρα είναι, στις τραγωδίες, ο στίχος που κάνει σε μας την μεγαλύτερη εντύπωση. Ποιος δεν συγκινείται με

13 Στα θεατρικά έργα τίποτε δεν είναι πιο κοινό από το να εκφράζει κανείς τα συναισθήματα με το πνεύμα. Θέλουν να ζωγραφίσουν την αρετή; Θα κάνουν να εκτελέσει σε αυτό το είδος, ο ήρωας τους, πράξεις που τα κίνητρα που τον οδηγούν στην αρετή δεν του επιτρέπουν καθόλου να κάνει. Υπάρχουν λίγοι δραματικοί ποιητές που εξαιρούνται από αυτό το μειονέκτημα.

αυτή τη σκηνή όπου ο Κατιλίνας, για απάντηση στις κατηγορίες για δολοφονίες που του κάνει ο Λέντουλος του λέει:

Πίστεψε ότι αυτά τα εγκλήματα

Είναι από την πολιτική μου, και όχι από την καρδιά μου:

.....

Υποχρεωμένος να υποτάσσεται στα ήθη των συνενόχων του,

Πρέπει, προσθέτει, ένας αρχηγός συνωμοτών να παίρνει διαδοχικά όλους τους χαρακτήρες.

Εάν δεν είχα παρά Λέντουλους στο κόμμα μου,

Και εάν δεν ήταν γεμάτο παρά από έντιμους άνδρες,

Δεν θα είχα ανάγκη να τους ξεπεράσω.

Τι χαρακτήρας περιέχεται μέσα σε αυτούς τους δυο στίχους! Τι αρχηγός των συνωμοτών είναι ένας άνδρας τόσο κύριος του εαυτού του ώστε να είναι με δική του επιλογή ενάρκτος ή φαύλος! Τι φιλοδοξία τελικά είναι αυτή που μπορεί, ενάντια στην συνηθισμένη ανελαστικότητα των παθών, μπορεί να κάνει τον υπέροχο Κατιλίνα να ξεπέσει να προσποιείται όλους τους χαρακτήρες! Μια τέτοια φιλοδοξία αναγγέλλει τον καταστροφέα της Ρώμης.

Παρόμοιους στίχους εμπνέουν μόνο τα πάθη. Αυτός που δεν είναι ικανός γι' αυτά πρέπει να αρνείται να τα ζωγραφίζει. Αλλά, θα πει κάποιος, με ποιο σημάδι ο λαός, συχνά χωρίς μόρφωση γι' αυτό που είναι μικρότερο και πέραν από μια δυνατή φύση, θα αναγνώριζε τους μεγάλους ζωγράφους των αισθημάτων; Με τον τρόπο, θα απαντούσα, με τον οποίον εκφράζονται. Χάρης στους στοχασμούς και τις αναμνήσεις, ένας πνευματικός άνθρωπος μπορεί, σχεδόν, να μαντέψει αυτό που ένας εραστής πρέπει να κάνει ή να πει σε μια τέτοια περίπτωση. Μπορεί να αντικαταστήσει, εάν μπορώ να εκφραστώ με αυτόν τον τρόπο, το νοητό συναίσθημα με το αισθητό συναίσθημα: αλλά βρίσκεται στην περίπτωση ενός ζωγράφου ο οποίος, πάνω στην αφήγηση που θα του είχαν κάνει για την ομορφιά μιας γυναίκας, και στην εικόνα που θα είχε σχηματίσει γι' αυτήν, θα ήθελε να της κάνει το πορτρέτο, θα έκανε ίσως έναν ωραίο πίνακα, αλλά ποτέ έναν πίνακα που να μοιάζει. Το πνεύμα δεν θα μαντέψει ποτέ την γλώσσα του συναισθήματος.

Τίποτα πιο ανούσιο για έναν γέρο από την συνομιλία δύο εραστών. Ο αναισθητός, αλλά πνευματώδης, είναι η περίπτωση του γέρου. Η απλή γλώσσα του αισθήματος του φαίνεται ρηχή, αναζητά, παρά τη θέληση του, να την ανυψώσει με κάποιο έξυπνο κόλπο το οποίο φανερώνει πάντοτε σε αυτόν την έλλειψη του αισθήματος.

Όταν ο Πελέας αψηφά την οργή του ουρανού, όταν οι λάμπεις της βροντής αναγγέλλουν την παρουσία του θεού του, αντιπάλου του, και όταν η Θέτις

φοβισμένη, για να καθησυχάσει τις υποψίες ενός ζηλόφθονου εραστή, του λέει:

*Πήγαινε, φύγε, να σου δείξω ότι λυπάμαι,
Είναι να σου πω αρκετά ότι σε αγαπώ¹⁴.*

Αντιλαμβανόμαστε ότι ο κίνδυνος στον οποίον βρίσκεται ο Πελέας είναι τόσο ξαφνικός, ότι η Θέτις δεν βρίσκεται σε αρκετά ήρεμη κατάσταση για να δώσει τόσο έξυπνα την απάντηση της. Φοβισμένη από την έλευση ενός Θεού ο οποίος, με μια λέξη, μπορεί να καταστρέψει τον εραστή της, βιάζεται να τον δει να φεύγει, έχει κανονικά το χρόνο μόνο να του φωνάξει να φύγει και ότι τον αγαπά.

Κάθε φράση που δίνεται έξυπνα αποδεικνύει συγχρόνως το πνεύμα και την έλλειψη συναισθήματος. Ο άνθρωπος που ταραζεται από ένα πάθος, το οποίο αισθάνεται έντονα, δεν ασχολείται καθόλου με τον τρόπο με τον οποίο το λέει, η πιο απλή έκφραση είναι κατ' αρχήν αυτή την οποία αντιλαμβάνεται.

Όταν ο έρωτας, με κλάματα στα γόνατα της Αφροδίτης, της ζητά την ευλογία της Ψυχής, και όταν η θεά γελά με τον πόνο του, ο έρωτας της λέει:

Δεν θα παραπονιόμουν, εάν μπορούσα να πεθάνω.

Όταν ο Τίτος δηλώνει στην Βερενίκη ότι επιτέλους η μοίρα προστάζει ότι θα χωρίσουν για πάντα¹⁵, η Βερενίκη απαντά:

14 Εάν σε αυτούς του στίχους του Οβίδιου,

Pignora certa petis, do pignora certa timendo,
ο Ήλιος λέει σχεδόν το ίδιο πράγμα στο Φαέθωνα τον γιό του, είναι επειδή ο Φαέθων δεν έχει καθόλου ακόμη ανέβει στο άρμα του, ούτε κατά συνέπεια βρίσκεται στη στιγμή του κινδύνου.

15 Στην Αγγλική τραγωδία της Κλεοπάτρας, η Οκταβία συναντά τον Αντώνιο: είναι ωραία, ο Αντώνιος μπορεί να αποκτήσει ξανά ενδιαφέρον γι' αυτήν, η Κλεοπάτρα το φοβάται, ο Αντώνιος την διαβεβαιώνει. *Πόση διαφορά, της λέει, ανάμεσα στην Οκταβία και την Κλεοπάτρα!* «Αγάπη μου! Απαντά εκείνη, πόσο μεγαλύτερη διαφορά ακόμη ανάμεσα στην κατάσταση μου και τη δική σου! Η Οκταβία περιφρονείται σήμερα, αλλά η Οκταβία είναι η γυναίκα σου. Η αθάνατη ελπίδα κατοικεί στην ψυχή της, σκουπίζει τα δάκρυα της, την παρηγορεί μέσα στη δυστυχία της. Αύριο ο υμένας μπορεί να σε φέρει ξανά στην αγκαλιά της. Ποια είναι αντίθετα η μοίρα μου! Όταν ο έρωτας σιωπήσει μια στιγμή στην καρδιά σου, δεν μου μένει καμιά ελπίδα. Δεν μπορώ, όπως αυτή, να κλαίω κοντά σε αυτό που αγαπώ, να ελπίζω να το συγκινήσω, να κολακεύσω το εαυτό μου για την επιστροφή του. Μια μόνη στιγμή αδιαφορίας, και όλα για μένα έχουν χαθεί, η σημαντική απόσταση και η αιωνιότητα με χωρίζουν για πάντα από σένα.»

Για πάντα! ...πόσο αυτή η λέξη είναι φρικτή όταν αγαπάμε!

Όταν η Παλμύρα λέει στον Σεΐντ ότι πραγματικά προσπάθησε με τις προσευχές της να συγκινήσει τον απαγωγέα της, ο Σεΐντ της απαντά:

Ποιος είναι λοιπόν αυτός ο θνητός που είναι αναίσθητος στα δάκρυα σου;

Αυτοί οι στίχοι, και γενικά όλοι οι στίχοι του συναισθήματος, θα είναι πάντοτε απλοί στη σύνταξη και στην έκφραση. Αλλά το πνεύμα, στερημένο από το συναίσθημα, θα μας απομακρύνει πάντοτε από αυτή την απλότητα, θα πω μάλιστα ότι θα κάνει να γυρίσει κάποτε το συναίσθημα σε δοξασία.

Πως δεν θα είμαστε από αυτή την άποψη το κορόιδο του πνεύματος; Η ικανότητα του πνεύματος είναι να παρατηρεί, να γενικεύει τις παρατηρήσεις του, και να βγάζει από αυτές συμπεράσματα ή δοξασίες. Συνηθισμένος σε αυτή τη διαδικασία, είναι σχεδόν αδύνατο σε έναν πνευματικό άνθρωπο ο οποίος, χωρίς να έχει αισθανθεί τον έρωτα, να θελήσει να ζωγραφίσει αυτό το πάθος, να μην κάνει, χωρίς να το αντιλαμβάνεται, συχνά το συναίσθημα δοξασία. Και ο de Fontenelle είχε κάνει έναν από τους βοσκούς του να πει:

Δεν πρέπει να ερωτεύομαστε ποτέ, όταν έχουμε ευαίσθητη καρδιά.

Ιδέα που του είναι κοινή με τον Quinaut, που την εκφράζει πολύ διαφορετικά, όταν κάνει τον Atys να πει:

*Εάν αγαπήσω μια μέρα, δυστυχώς,
Ξέρω καλά την καρδιά μου,
Θα είναι πολύ ευαίσθητη.*

Εάν ο Quinaut δεν έκανε καθόλου δοξασία το συναίσθημα από το οποίο τaráσσεται ο Atys, είναι επειδή αισθανόταν ότι ένας άνθρωπος που συγκλονίζεται έντονα δεν διασκεδάζει καθόλου να γενικεύει τις ιδέες.

Δεν συμβαίνει το ίδιο από αυτή την άποψη με την φιλοδοξία όπως με τον έρωτα. Το συναίσθημα, στην φιλοδοξία, ταιριάζει πολύ καλά με το πνεύμα και το σκέψη: η αιτία αυτής της διαφοράς οφείλεται στο διαφορετικό αντικείμενο στο οποίο σκοπεύουν αυτά τα δυο πάθη.

Τι επιθυμεί ένας εραστής; Τον έρωτα αυτής που αγαπά. Αλλά δεν τον έχει καθόλου εραστή για την υπεροχή του πνεύματος του, αλλά για την υπερβολή της τρυφερότητας του, Ο έρωτας με δάκρυα, και απελπισμένος στα πόδια μιας ερωμένης, είναι η πιο κατάλληλη ευγλωττία για να την συγκινήσει. Είναι η μέθη του εραστή με την οποία προετοιμάζει και αρπάζει αυτές τις στιγμές της αδυναμίας που εκπληρώνουν την ευτυχία του. Το πνεύμα δεν έχει κανένα

μερίδιο στον θρίαμβο: το πνεύμα είναι λοιπόν ξένο ως προς το συναίσθημα του έρωτα. Εξάλλου, η υπερβολή του πάθους ενός εραστή υπόσχεται να προσφέρει χίλιες ηδονές στο αντικείμενο του έρωτα. Δεν συμβαίνει το ίδιο με έναν φιλόδοξο. Η βιαιότητα της φιλοδοξίας του δεν υπόσχεται καθόλου ηδονές στους συνενόχους του. Εάν ο θρόνος είναι το αντικείμενο των επιθυμιών του, και εάν, για να ανέβει σε αυτόν, πρέπει να στηριχθεί σε ένα ισχυρό κόμμα, θα ήταν μάταιο να επιδεικνύει στα μάτια των οπαδών του όλη την υπερβολή της φιλοδοξίας του: δεν θα τον άκουγαν παρά με αδιαφορία, εάν δεν καθόριζε σε κάθε έναν από αυτούς το μέρος που πρέπει να έχει στην κυβέρνηση, και δεν τους αποδείκνυε το συμφέρον που έχουν για να τον ανεβάσουν σ' αυτόν.

Ο εραστής τελικά δεν εξαρτάται παρά από το αντικείμενο του έρωτά του, μια μόνο στιγμή εξασφαλίζει την ευτυχία του, η σκέψη δεν έχει το χρόνο να εισδύσει σε μια καρδιά τόσο περισσότερο έντονα ανήσυχη, όσο είναι πιο κοντά να αποκτήσει αυτό που επιθυμεί. Αλλά ο φιλόδοξος έχει συνεχώς ανάγκη, για την εκτέλεση των σχεδίων του, τη βοήθεια κάθε είδους ανθρώπων: για να τους χρησιμοποιήσει επωφελώς, πρέπει να τους γνωρίσει: εξάλλου, η επιτυχία του στηρίζεται σε σχέδια φροντισμένα με τέχνη και μακριά προετοιμασία. Πόσο πνεύμα δεν χρειάζεται για να τα ετοιμάσει και να τα ακολουθήσει; Το συναίσθημα της φιλοδοξίας συνδέεται λοιπόν απαραίτητα με το πνεύμα και τη σκέψη.

Ο δραματικός ποιητής μπορεί λοιπόν να αποδώσει πιστά τον χαρακτήρα του φιλόδοξου, βάζοντας κάποτε στο στόμα του αυτούς τους αποφθεγματικούς στίχους, οι οποίοι, για να εντυπωσιάσουν έντονα τον θεατή, πρέπει να είναι το αποτέλεσμα έντονου συναισθήματος και βαθιάς σκέψης. Τέτοιοι είναι αυτοί οι στίχοι, που, για να δικαιώσει το θάρρος που έχει να παρουσιαστεί στη σύγκλητο, ο Κατιλίνας λέει στον Πρόμπο που τον κατηγορεί για απερίσκεψία:

*Η απερίσκεψία δεν είναι στην τόλμη,
Είναι σε ένα κακό σχέδιο και κακά συντονισμένο.
Αλλά, εάν το ακολουθούν σωστά, είναι δείγμα σύνεσης
Να φτάσουν κάποτε μέχρι την αυθάδεια.
Και ξέρω, για να υποτάξω τους πιο αυταρχικούς,
Ότι χρειάζεται συχνά λιγότερη τέχνη από περιφρόνηση γι' αυτούς.*

Ότι είπα για την φιλοδοξία δείχνει σε ποιες διαφορετικές δόσεις, τολμώ να πω, το πνεύμα μπορεί να συνδέεται με τα διαφορετικά είδη πάθους.

Θα τελειώσω με αυτή την παρατήρηση, είναι ότι τα ήθη μας και η μορφή της κυβέρνησης μας καθώς δεν μας επιτρέπουν καθόλου να ριχτούμε σε δυνατά πάθη, όπως είναι η φιλοδοξία και η εκδίκηση, δεν αναφέρουμε κανονικά εδώ σαν ζωγράφους των συναισθημάτων παρά ευαίσθητους ανθρώπους στην

πατρική ή την υϊκή τρυφερότητα, και τελικά στον έρωτα, που, γι' αυτό το λόγο, κατέχει σχεδόν μόνος το γαλλικό θέατρο.

Κεφάλαιο 3. Για το πνεύμα.

Το πνεύμα δεν είναι άλλο πράγμα από συσσώρευση νέων ιδεών και συνδυασμών. Εάν είχαμε κάνει, σε ένα είδος, όλους τους δυνατούς συνδυασμούς, δεν θα μπορούσαμε πλέον έχουμε ούτε εφευρέσεις ούτε πνεύμα. Θα μπορούσαμε να είμαστε σοφοί σε αυτό το είδος, αλλά όχι πνευματώδεις. Είναι λοιπόν προφανές ότι, εάν δεν έμεναν πλέον ανακαλύψεις να γίνουν σε κανένα είδος, τότε όλα θα ήσαν επιστήμη, και το πνεύμα θα ήταν αδύνατο: θα είχαμε ανέβει μέχρι τις πρώτες αρχές των πραγμάτων. Από τη στιγμή που θα είχαμε φθάσει σε γενικές και απλές αρχές, η επιστήμη των γεγονότων που θα μας είχαν εξυψώσει σε αυτές δεν θα ήσαν πλέον παρά μια ασήμαντη επιστήμη, και όλες οι βιβλιοθήκες στις οποίες περιέχονται αυτά τα γεγονότα θα γίνονταν άχρηστες. Τότε, από όλη την ύλη της πολιτικής και της νομοθεσίας, δηλαδή όλων των ιστοριών, θα είχαμε εξάγει, για παράδειγμα, τον μικρό αριθμό των αρχών που, κατάλληλες να διατηρήσουν ανάμεσα στους ανθρώπους την μεγαλύτερη δυνατή ισότητα, θα έδιναν μια μέρα γέννηση στην καλύτερη μορφή κυβέρνησης. Το ίδιο θα συνέβαινε με τη φυσική και γενικά με όλες τις επιστήμες. Τότε το ανθρώπινο πνεύμα, διασκορπισμένο σε μια απειρία διαφορετικών έργων, θα ήταν συγκεντρωμένο, από επιδέξιο χέρι, σε ένα μικρό τόμο, σχεδόν όπως τα πνεύματα των ανθέων, που καλύπτουν τις μεγάλες πεδιάδες, είναι, με την τέχνη του χημικού, εύκολα συγκεντρωμένα σε ένα δοχείο αρώματος.

Το ανθρώπινο πνεύμα, στην πραγματικότητα, είναι σε κάθε είδος πολύ μακριά από τον όρο που υποθέτω. Παραδέχομαι πρόθυμα ότι δεν θα καταλήξουμε σύντομα στην θλιβερή αναγκαιότητα να μην είμαστε σοφοί, και ότι τελικά, χάρις στην ανθρώπινη άγνοια, θα μας επιτραπεί για πολύ καιρό να έχουμε πνεύμα.

Το πνεύμα υποθέτει λοιπόν πάντοτε εφεύρεση. Αλλά πόση διαφορά, θα πει κάποιος, ανάμεσα σε αυτό το είδος εφεύρεσης και αυτής που μας κάνει να αποκτήσουμε τον τίτλο της *μεγαλοφυΐας*; Για να το ανακαλύψουμε, ας συμβουλευτούμε το λαό. Στην ηθική και την πολιτική, θα τιμήσει, για παράδειγμα, με τον τίτλο της *μεγαλοφυΐας* και τον Μακιαβέλι και τον συγγραφέα του έργου *Για το Πνεύμα των νόμων*, και δεν θα δώσει παρά τον τίτλο των ανθρώπων με πολύ πνεύμα στον *la Rochefoucault* και στον *la Bruyère*. Η μοναδική αισθητή διαφορά που παρατηρούμε ανάμεσα σε αυτά τα δυο είδη ανθρώπων, είναι ότι οι πρώτοι ασχολούνται με περισσότερο σοβαρά αντικείμενα, συνδέουν περισσότερες αλήθειες ανάμεσα τους, και σχηματίζουν ένα μεγαλύτερο σύνολο από ότι οι δεύτεροι. Αλλά η ένωση ενός μεγαλύτερου αριθμού αληθειών ανάμεσα τους προϋποθέτει μια μεγαλύτερη ποσότητα συνδυασμών, και κατά συνέπεια έναν άνθρωπο πιο σπάνιο. Εξάλλου, ο λαός προτιμά να βλέπει, από το ύψος μιας αρχής, όλες τις

συνέπειες που μπορεί κανείς να εξάγει: πρέπει λοιπόν να ανταμείβει με έναν ανώτερο τίτλο, τέτοιον όπως αυτός της μεγαλοφυΐας, όποιον του προσφέρει αυτό το πλεονέκτημα, συνενώνοντας μια απειρία αληθειών κάτω από την ίδια άποψη. Αυτή είναι, στο είδος της φιλοσοφίας, η αισθητή διαφορά ανάμεσα στην μεγαλοφυΐα και το πνεύμα.

Στις τέχνες, όπου με τη λέξη *ταλέντο*, εκφράζουμε αυτό που, στις επιστήμες, προσδιορίζουμε με τη λέξη *πνεύμα*, φαίνεται ότι η διαφορά είναι σχεδόν η ίδια.

Όποιος είτε συμμορφώνεται με τους μεγάλους άνδρες που έχουν ήδη προηγηθεί στην ίδια πορεία, είτε δεν τους ξεπερνά, είτε δεν έχει κάνει κάποιον αριθμό καλών έργων, δεν έχει αρκετά σχεδιάσει, δεν έχει κάνει αρκετά μεγάλες πνευματικές προσπάθειες, ούτε έχει δώσει αρκετές αποδείξεις εφευρέσεων για να αξίζει τον τίτλο της μεγαλοφυΐας. Κατά συνέπεια, τοποθετούμε στον κατάλογο των ανθρώπων με ταλέντο ανθρώπους όπως ο Regnard, ο Vergier, ο Campistron και ο Fléchier, ενώ αναφέρουμε ως μεγαλοφυΐες ανθρώπους όπως ο Molière, ο la Fontaine, ο Corneille et ο Bossuet. Θα προσθέσω μάλιστα, γι' αυτό το θέμα, ότι αρνούμαστε κάποιες φορές στον συγγραφέα τον τίτλο που αποδίδουμε στο έργο. Ένας μύθος, μια τραγωδία έχουν μεγάλη επιτυχία: μπορούμε να πούμε, γι αυτά τα έργα, ότι είναι γεμάτα μεγαλοφυΐα, χωρίς να τολμάμε κάποιες φορές να αποδώσουμε τον τίτλο στον συγγραφέα. Για να τον αποκτήσει, πρέπει είτε να έχει, όπως ο la Fontaine, τολμώ να πω, σε μια απειρία μικρών κομματιών την αξία ενός μεγάλου έργου, είτε, όπως ο Corneille και ο Racine, να έχουν συνθέσει ορισμένο αριθμό εξαιρετικών τραγωδιών.

Το επικό ποίημα είναι, στην ποίηση, το μόνο έργο που το εύρος του προϋποθέτει μέτρο προσοχής και αρκετής επινόησης για να κοσμήσει έναν άνθρωπο με τον τίτλο της μεγαλοφυΐας.

Μου μένει, τελειώνοντας αυτό το κεφάλαιο, να κάνω δυο παρατηρήσεις. Η πρώτη, είναι ότι δεν δίνουμε στις τέχνες το όνομα πνεύμα, παρά σε εκείνους οι οποίοι, χωρίς μεγαλοφυΐα ή ταλέντο σε ένα είδος, μεταφέρουν σε αυτό τις ομορφιές ενός άλλου είδους: τέτοιες είναι, για παράδειγμα, οι κωμωδίες του de Fontenelle, που, στερούμενες κωμικού πνεύματος και ταλέντου, λάμπουν από κάποιες φιλοσοφικές ομορφιές. Η δεύτερη, είναι ότι η εφεύρεση ανήκει εντελώς στο πνεύμα, ώστε δεν έχουμε μέχρι σήμερα, με κανένα από τα επίθετα που χρησιμοποιούνται για το μεγάλο πνεύμα, αποδώσει σε αυτούς που καλύπτουν χρήσιμα επαγγέλματα, αλλά που η άσκηση τους δεν απαιτεί καθόλου εφεύρεση. Η ίδια χρήση που δίνει το επίθετο *καλός* στον δικαστή, στον οικονομολόγο¹⁶, στον ικανό λογιστή, μας επιτρέπει να χρησιμοποιήσουμε το επίθετο *έξοχος* στον ποιητή, στον νομοθέτη, στον

16 Δεν λέω ότι καλοί δικαστές, καλοί οικονομολόγοι δεν έχουν πνεύμα. Αλλά λέω μόνο ότι δεν το έχουν στην ικανότητα των δικαστών ή των οικονομολόγων, εκτός εάν συγχέουμε την ικανότητα του δικαστή με αυτήν του νομοθέτη.

γεωμέτρη, στον ρήτορα. Το πνεύμα προϋποθέτει λοιπόν πάντοτε εφεύρεση. Αυτή η εφεύρεση, πιο εξυψωμένη στην μεγαλοφυΐα, καλύπτει εξάλλου μεγαλύτερη ευρύτητα αντίληψης, προϋποθέτει κατά συνέπεια και μεγαλύτερη από αυτή την ισχυρογνωμοσύνη που θριαμβεύει σε όλες τις δυσκολίες, και περισσότερη από αυτή την τόλμη του χαρακτήρα που ανοίγει νέους δρόμους.

Αυτή είναι η διαφορά ανάμεσα στη μεγαλοφυΐα και το πνεύμα, και η γενική ιδέα την οποία πρέπει να συνδέσουμε σε αυτή τη λέξη *πνεύμα*.

Από τη στιγμή που όρισα αυτή τη διαφορά, πρέπει να παρατηρήσω ότι είμαστε υποχρεωμένοι, λόγω της φτώχειας της γλώσσας, να πάρουμε αυτή την έκφραση με χίλιες διαφορετικές σημασίες, που δεν διακρίνονται ανάμεσα τους παρά με τα επίθετα που συνδέουμε στη λέξη πνεύμα. Αυτά τα επίθετα, που δίνονται πάντοτε από τον αναγνώστη ή τον θεατή, είναι πάντοτε σχετικά με την εντύπωση που κάνει σε αυτόν ορισμένο είδος ιδεών.

Εάν έχουμε επεξεργασθεί αυτό το ίδιο θέμα τόσες φορές, και ίσως χωρίς επιτυχία, είναι επειδή δεν έχουμε καθόλου εξετάσει το πνεύμα από αυτή την ίδια άποψη, είναι επειδή έχουμε πάρει για πραγματικές και διακριτές ιδιότητες τα επίθετα λεπτός, δυνατός, φωτισμένος κλπ. τα οποία συνδέουμε στο όνομα πνεύμα, είναι επειδή τελικά δεν έχουμε καθόλου εξετάσει αυτά τα επίθετα σαν εκφράσεις των διαφορετικών επιδράσεων που έχουν σε μας, και τα διαφορετικά είδη ιδεών και οι διαφορετικοί τρόποι να τα αποδώσουμε. Για να διαλύσω το σκοτάδι που έχει απλωθεί σε αυτό το θέμα, πρόκειται, στα επόμενα κεφάλαια, να προσπαθήσω να προσδιορίσω σαφώς τις διαφορετικές ιδέες που πρέπει να συνδέουμε στα επίθετα που ενώνονται συχνά με τη λέξη *πνεύμα*.

Κεφάλαιο 4.

Για το λεπτό πνεύμα, και για το δυνατό πνεύμα.

Στη φυσική δίνουμε το όνομα λεπτό σε αυτό που δεν το αντιλαμβανόμαστε χωρίς κάποιο κόπο. Στην ηθική, δηλαδή, σε ότι αφορά στις ιδέες και τα συναισθήματα, δίνουμε με όμοιο τρόπο το όνομα λεπτό σε αυτό που δεν αντιλαμβανόμαστε καθόλου χωρίς κάποιες προσπάθειες του πνεύματος, και χωρίς μεγάλη προσοχή.

Ο φιλάργυρος του Μολιέρου υποψιάζεται τον υπηρέτη του ότι τον έχει κλέψει. Τον ψάχνει, και, καθώς δεν βρίσκει τίποτα στις τσέπες του, του λέει: *δώσε μου πίσω χωρίς να σε δείρω, ότι μου έκλεψες*. Αυτός ο λόγος του Αρπαγκόν είναι λεπτός, είναι στον χαρακτήρα ενός φιλάργυρου, αλλά ήταν δύσκολο να τον ανακαλύψουμε.

Στην όπερα *Ίσις*, όταν η νύμφη *Ιώ*, για να κατευνάσει τα παράπονα του *Ιέρακα* του λέει: *μεταχειρίζονται τους αντιπάλους σου καλύτερα από ότι εσένα; Ο Ιέραξ της απαντά:*

*Το κακό των αντιπάλων μου δεν φτάνει τον πόνο μου.
Η γλυκιά ψευδαίσθηση μιας μάταιης ελπίδας
Δεν τους κάνει καθόλου να πέφτουν από την κορυφή της ευτυχίας:
Κανείς τους, σαν και μένα, δεν έχασε την καρδιά σου:
Σαν κι' αυτούς, την αυστηρή σου διάθεση
Δεν την έχω καθόλου συνηθίσει.
Τι μαρτύριο να πάψω να αρέσω,
Όταν δοκίμασα την ηδονή να αγαπηθώ!*

Αυτό το συναίσθημα είναι μέσα στη φύση, αλλά είναι λεπτό, είναι κρυμμένο στο βάθος της καρδιάς ενός δυστυχισμένου εραστή. Χρειάζονταν τα μάτια του *Quinault* για να το αντιληφθούμε.

Από το συναίσθημα, ας περάσουμε στις λεπτές ιδέες. Εννοούμε με τις λέξεις *λεπτή ιδέα* ένα συμπέρασμα που συνάγεται με λεπτότητα από μια γενική ιδέα¹⁷. Λέω ένα συμπέρασμα, επειδή μια ιδέα, από τη στιγμή που γίνεται γόνιμη σε αλήθειες, παύει να ονομάζεται *λεπτή ιδέα*, για να ονομασθεί *αρχή ή γενική ιδέα*. Λέμε οι *αρχές*, και όχι οι *λεπτές ιδέες* του Αριστοτέλη, του Descartes, του Locke και του Newton. Δεν είναι ότι, για να ανέβουμε, όπως αυτοί οι φιλόσοφοι, από παρατηρήσεις σε παρατηρήσεις, μέχρι τις γενικές ιδέες, δεν χρειάστηκε πολύ λεπτότητα πνεύματος, δηλαδή, πολύ προσοχή. Η προσοχή (ας μου επιτραπεί να σημειώσω παρεμπιπτόντως) είναι ένα μικροσκοπιο το οποίο, μεγεθύνοντας στα μάτια μας τα αντικείμενα χωρίς να

17 Τα έργα του de Fontenelle παρέχουν χίλια παραδείγματα.

τα παραμορφώνει, μας κάνει να αντιλαμβανόμαστε σε αυτά μια απειρία ομοιοτήτων και διαφορών που είναι αόρατες στο απρόσεκτο μάτι. Το πνεύμα σε κάθε είδος, δεν είναι γενικά παρά το αποτέλεσμα της προσοχής.

Αλλά, για να μην παρεκκλίνω από το θέμα μου, θα παρατηρήσω ότι κάθε ιδέα και κάθε συναίσθημα, που η ανακάλυψη του προϋποθέτει, σε έναν συγγραφέα, και μεγάλη λεπτότητα και μεγάλη προσοχή, δεν θα πάρουν εντούτοις το όνομα *λεπτό*, εάν αυτό το συναίσθημα ή αυτή η ιδέα είναι ή γίνεται πράξη σε μια σκηνή, ή δίδεται με τρόπο απλό και φυσικό. Ο λαός δεν ονομάζει *λεπτό* αυτό που εννοεί χωρίς προσπάθεια. Δεν αποδίδει ποτέ, με επίθετα που συνδέει σε αυτή τη λέξη *πνεύμα*, παρά τις εντυπώσεις που προξενούν σε αυτόν οι ιδέες ή τα συναισθήματα που του παρουσιάζουν.

Αφού έχει τεθεί αυτό το γεγονός, εννοούμε λοιπόν, με τον όρο *λεπτή ιδέα*, μια ιδέα που ξεφεύγει στην διείσδυση των περισσοτέρων αναγνωστών: αλλά τους ξεφεύγει, όταν ο συγγραφέας παραλείπει τις ενδιάμεσες ιδέες που είναι αναγκαίες για να κάνει να αντιληφθούν αυτήν που τους προσφέρει.

Τέτοια είναι αυτή η λέξη που επαναλάμβανε συχνά ο de Fontenelle: θα *κατέστρεφαν σχεδόν όλες τις θρησκείες*¹⁸, εάν *υποχρέωναν όσους τις δήλωναν να αγαπιούνται*. Ένας πνευματικός άνθρωπος αναπληρώνει εύκολα τις ενδιάμεσες ιδέες που συνδέουν μεταξύ τους τις δύο προτάσεις που περιέχονται σε αυτή τη λέξη¹⁹: αλλά υπάρχουν λίγοι *πνευματικοί άνθρωποι*. Δίνουν ακόμη το όνομα *λεπτές ιδέες* σε ιδέες που αποδίδονται με δυσνόητο τρόπο, αινιγματικό και εξεζητημένο. Είναι λιγότερο στο είδος των ιδεών παρά στον τρόπο να τις εκφράσουν που γενικά συνδέουν το όνομα *λεπτή*.

Στον έπαινο του καρδινάλιου Dubois, όταν μιλώντας για την φροντίδα που έλαβε από την εκπαίδευση του αντιβασιλέα δούκα της Ορλεάνης, ο de Fontenelle λέει ότι *αυτός ο ιεράρχης είχε κάθε μέρα εργασθεί για να κάνει τον εαυτό του άχρηστο*. Είναι στο δυσνόητο της έκφρασης που αυτή η ιδέα οφείλει την λεπτότητα της.

18 Αυτό που μπορεί να είναι αληθινό από τις ψεύτικες θρησκείες δεν εφαρμόζεται καθόλου στη δική μας, που μας επιβάλλει την αγάπη προς τον πλησίον.

19 Το ίδιο συμβαίνει με την άλλη λέξη του de Fontenelle : *γράφοντας, έλεγε, προσπάθησα πάντοτε να καταλαβαίνω τον εαυτό μου*. Λίγοι άνθρωποι αντιλαμβάνονται πραγματικά αυτή τη λέξη του de Fontenelle . Δεν αντιλαμβάνονται, όπως αυτός, όλη τη σημασία μιας συνταγής που η παρατήρηση της είναι δύσκολη. Χωρίς να μιλήσουμε για τα συνηθισμένα πνεύματα, ανάμεσα στους ανθρώπους όπως ο Mallebranche, ο Leibnitz και οι μεγαλύτεροι φιλόσοφοι, πόσοι άνθρωποι, επειδή δεν μπορούν να κάνουν χρήση αυτής της λέξης του de Fontenelle, δεν έχουν αναζητήσει να καταλάβουν τον εαυτό τους, να αποσυνθέσουν τις αρχές τους, να την αναγάγουν σε προτάσεις απλές και πάντοτε σαφείς, στις οποίες δεν καταλήγουν καθόλου χωρίς να γνωρίζουν εάν καταλαβαίνουν τον εαυτό τους ή δεν τον καταλαβαίνουν. Στηρίζονται σε αυτές τις ασαφείς αρχές, που η ασάφεια τους είναι πάντοτε ύποπτη σε όποιον έχει συνηθώς μέσα στο μυαλό του την λέξη του de Fontenelle. Μη έχοντας, τολμώ να πω, ψάξει μέχρι το παρθένο έδαφος, το μεγάλο οικοδόμημα του συστήματος τους σωριάζεται, στο μέτρο που το κατασκεύαζαν.

Στην όπερα Θέτις, όταν αυτή η θεά, για να εκδικηθεί τον Πελέα που τον νομίζει άπιστο, λέει:

*Η καρδιά μου είναι πιασμένη από την μάταιη παρουσία
Της φλόγας που προσποιήθηκες για μένα,
Αλλά θέλω να τιμωρήσω τον εαυτό μου, επιβάλλοντας του την τιμωρία
Να αγαπήσω κάποιον άλλον όσο εσένα.*

Είναι ακόμη βέβαιο ότι αυτή η ιδέα και όλες οι ιδέες αυτού του είδους δεν θα οφείλουν το όνομα λεπτές που γενικά θα τους δώσουν παρά στον αινιγματικό τρόπο με τον οποίον τις παρουσιάζουν, και κατά συνέπεια στη μικρή προσπάθεια του πνεύματος που πρέπει να γίνει για να τις αντιληφθούν. Αλλά ένας συγγραφέας δεν γράφει παρά για να γίνει κατανοητός. Κάθε τι που αντιτίθεται στην ευκρίνεια είναι λοιπόν μειονέκτημα στο ύφος, κάθε λεπτός τρόπος έκφρασης είναι λοιπόν φαύλος²⁰, πρέπει λοιπόν να είναι τόσο περισσότερο προσεκτικός για να δώσει στην ιδέα του απλό και φυσικό τρόπο και έκφραση, όσο αυτή η ιδέα είναι πιο λεπτή, και μπορεί, πιο εύκολα, να ξεφύγει από την οξυδέρκεια του αναγνώστη.

Ας στρέψουμε τώρα το βλέμμα μας στο είδος του πνεύματος που προσδιορίζεται με το επίθετο δυνατό.

Μια δυνατή ιδέα είναι μια ιδέα ενδιαφέρουσα και κατάλληλη να προκαλέσει σε μας έντονη εντύπωση. Αυτή η εντύπωση μπορεί να είναι το αποτέλεσμα είτε της ίδιας ιδέας, είτε του τρόπου με τον οποίον αυτή εκφράζεται²¹.

Μια αρκετά κοινή ιδέα, αλλά δοσμένη με εντυπωσιακή έκφραση ή εικόνα, μπορεί να προξενήσει σε μας αρκετά δυνατή εντύπωση. Ο Αββάς Cartaut, για παράδειγμα, συγκρίνοντας τον Βιργίλιο με τον Λουκανό, «ο Βιργίλιος, λέει, δεν είναι παρά ένας ιερέας ανεβασμένος στο μέσο των όψεων του ναού, ο

20 Γνωρίζω καλά ότι οι λεπτοί τρόποι έχουν τους οπαδούς τους. Αυτό που όλοι αντιλαμβάνονται εύκολα, λένε, όλοι πιστεύουν ότι το έχουν σκεφθεί. Η ευκρίνεια της έκφρασης είναι λοιπόν αδεξιότητα του συγγραφέα, πρέπει πάντοτε να ρίχνει κάποια σύννεφα στις σκέψεις του. Κολακευμένοι να τρυπούν αυτό το απροσπέλαστο σύννεφο στους κοινούς αναγνώστες, και να αντιλαμβάνονται μια αλήθεια μέσα από το δυσνόητο της έκφρασης, χίλιοι άνθρωποι επαινούν με τόσο περισσότερο ενθουσιασμό αυτόν τον τρόπο γραφής, όσο, υπό το πρόσχημα να εγκωμιάσουν τον συγγραφέα, εγκωμιάζουν την εισχώρηση τους. Αυτό το γεγονός είναι βέβαιο. Αλλά υποστηρίζω ότι πρέπει να περιφρονούμε τέτοιους επαίνους, και να αντιστεκόμαστε στην επιθυμία να τους αξίζουμε. Μια σκέψη εκφράζεται με λεπτότητα; Υπάρχουν κατ' αρχήν λίγοι άνθρωποι που την αντιλαμβάνονται, αλλά τελικά αυτή γίνεται γενικά αντιληπτή. Αλλά, από τη στιγμή που έχουν μαντέψει το αίνιγμα της έκφρασης, αυτή η σκέψη καταλήγει, από τους πνευματικούς ανθρώπους, στην ουσιαστική αξία της, τίθεται πολύ πιο πάνω από αυτή την ίδια αξία που τίθεται από τους μέτριους ανθρώπους: ντροπιασμένοι από την έλλειψη εισχώρησης, τους βλέπουμε πάντοτε, από άδικη περιφρόνηση, να εκδικούνται την προσβολή που η λεπτότητα ενός τρόπου έκφρασης έχει κάνει στην οξυδέρκεια του πνεύματος τους.

21 Προσδιορίζουν στην Περσία, με τα επίθετα *ζωγράφοι ή γλύπτες*, την άνιση δύναμη των διαφορετικών ποιητών, και λένε, κατά συνέπεια, ένας *ζωγράφος* ποιητής, ένας *γλύπτης* ποιητής.

κλαψιάρικος, υποκριτικός και θρησκόληπτος χαρακτήρας του ήρωα του υποτιμά τον ποιητή, ο ενθουσιασμός του φαίνεται να μην θερμαίνεται παρά από τη λάμψη των φώτων που είναι κρεμασμένα μπροστά από τους βωμούς, και ο θαρραλέος ενθουσιασμός του Λουκανού ανάβει με τη φωτιά της αστραπής.» Αυτό που μας εντυπωσιάζει έντονα είναι λοιπόν αυτό που αποδίδουν με το επίθετο δυνατό. Αλλά το μεγάλο και το δυνατό έχουν αυτό το κοινό, ότι προκαλούν σε μας έντονη εντύπωση, και συχνά τα συγχέονται.

Για να προσδιορίσουμε ακριβώς τις διαφορετικές ιδέες που πρέπει να σχηματίσουμε για να μεγάλο και για το δυνατό, θα εξετάσω ξεχωριστά τι σημαίνει το μεγάλο και το δυνατό 1^ο στις ιδέες, 2^ο στις εικόνες, 3^ο στα συναισθήματα.

Μια μεγάλη ιδέα, είναι μια γενικά ενδιαφέρουσα ιδέα. Αλλά οι ιδέες αυτού του είδους δεν είναι πάντοτε αυτές που μας συγκλονίζουν με τον πιο έντονο τρόπο. Τα αξιώματα της Στοάς ή του Λυκείου, ενδιαφέροντα για όλους τους ανθρώπους γενικά και κατά συνέπεια για τους Αθηναίους, δεν έπρεπε εντούτοις να έχουν κάνει σε αυτούς την εντύπωση των αγορεύσεων του Δημοσθένη, όταν αυτός ο ρήτορας τους επέκρινε για τη δειλία τους. *Ρωτάτε ο ένας τον άλλον, τους έλεγε, πέθανε ο Φίλιππος; Και! Τι σας ενδιαφέρει Αθηναίοι, εάν είναι ζωντανός ή νεκρός; Όταν ο ουρανός θα σας είχε απαλλάξει από αυτόν, θα γινόσασταν αμέσως εσείς οι ίδιοι ένας άλλος Φίλιππος.* Εάν οι Αθηναίοι είχαν περισσότερο εντυπωσιασθεί από τα λόγια του ρήτορα τους παρά από τις ανακαλύψεις των φιλοσόφων τους, ήταν επειδή ο Δημοσθένης τους παρουσίαζε ιδέες πιο ταιριαστές με την παρούσα κατάσταση τους, και συνέπεια πιο άμεσα ενδιαφέρουσες γι' αυτούς.

Αλλά οι άνθρωποι, που δεν γνωρίζουν γενικά παρά την ύπαρξη της κίνησης, θα συγκλονίζονται πάντοτε πιο έντονα από αυτό το είδος ιδεών, παρά από αυτές οι οποίες, για τον λόγο μάλιστα ότι είναι μεγάλες και γενικές, ανήκουν λιγότερο άμεσα στην κατάσταση στην οποία βρίσκονται.

Και αυτά τα κομμάτια της ευγλωτίας που είναι κατάλληλα να φέρουν την συγκίνηση στις ψυχές, και αυτές οι αγορεύσεις οι τόσο δυνατές επειδή συζητούν τα τρέχοντα συμφέροντα ενός κράτους, δεν έχουν ωφελιμότητα τόσο ευρεία, τόσο διαρκή, και δεν μπορούν, όπως οι ανακαλύψεις μιας φιλοσοφίας, να ταιριάζουν εξίσου σε όλες τις εποχές και σε όλους τους τόπους.

Στο θέμα των ιδεών, η μόνη διαφορά ανάμεσα στο μεγάλο και το δυνατό, είναι ότι το πρώτο είναι πιο γενικά και το άλλο πιο έντονα ενδιαφέρον²².

22 Λέμε κάποιες φορές για ένα επιχείρημα ότι είναι δυνατό, αλλά αυτό γίνεται όταν πρόκειται για ένα πράγμα ενδιαφέρον για μας. Και δεν δίνουμε αυτό το όνομα στις αποδείξεις της γεωμετρίας, που, από όλα τα επιχειρήματα, είναι χωρίς αντίρρηση τα πιο δυνατά.

Πρόκειται για αυτές τις ωραίες εικόνες, για αυτές τις περιγραφές ή για αυτούς τους πίνακες που έχουν γίνει για να εντυπωσιάζουν τη φαντασία; Το δυνατό και το μεγάλο έχουν αυτό το κοινό, ότι πρέπει να μας παρουσιάζουν μεγάλα πράγματα.

Ο Ταμερλάνος και ο Cartouche είναι δυο ληστές, από τους οποίους ο ένας κλέβει με τετρακόσιες χιλιάδες άνδρες, και ο άλλος με τετρακόσιους άνδρες. Ο πρώτος τραβά το σεβασμό μας, και ο άλλος την περιφρόνηση μας²³.

Αυτό που λέω για την ηθική, το χρησιμοποιώ στη φυσική. Κάθε τι που είναι μικρό, από μόνο του, ή γίνεται μικρό από τη σύγκριση που κάνουν στην πράξη με τα μεγάλα πράγματα, δεν προκαλεί σε μας σχεδόν καμία εντύπωση.

Ας περιγράψουμε τον Αλέξανδρο στην πιο ηρωική στάση. Τη στιγμή που ορμά στον εχθρό: εάν η φαντασία τοποθετεί δίπλα στον ήρωα τον έναν από αυτούς τους γιούς της Γης²⁴ που, καθώς αυξάνονταν κάθε χρόνο έναν πήχη σε πλάτος και τρεις ή τέσσερις πήχεις σε ύψος, μπορούσαν να στοιβάξουν την Όσσα πάνω στο Πήλιο, ο Αλέξανδρος δεν είναι παρά μια ευχάριστη μαριονέττα, και η οργή του δεν είναι παρά γελοία.

Αλλά εάν το δυνατό είναι πάντοτε μεγάλο, το μεγάλο δεν είναι πάντοτε δυνατό. Μια διακόσμηση, είτε του ναού της Μοίρας, είτε των γιορτών του ουρανού, μπορεί να είναι μεγάλη, μεγαλειώδης και ακόμη υπέροχη, αλλά θα μας συγκλονίζει λιγότερο έντονα από μια διακόσμηση του Τάρταρου. Ο πίνακας της δόξας των αγίων έχει γίνει λιγότερο για να εκπλήσσει την φαντασία απ' ότι η Τελική Κρίση του Μιχαήλ- Άγγελου.

Το δυνατό είναι λοιπόν το προϊόν του μεγάλου που είναι ενωμένο με το τρομερό. Αλλά, εάν όλοι οι άνθρωποι είναι πιο ευαίσθητοι στον πόνο απ' ότι στην ηδονή, εάν ο έντονος πόνος κάνει να σωπαίνει κάθε ευχάριστο αίσθημα, όταν μια έντονη ηδονή δεν μπορεί να σβήνει σε μας το αίσθημα ενός έντονου πόνου, το δυνατό πρέπει τότε να κάνει σε μας την πιο έντονη εντύπωση: πρέπει λοιπόν να εντυπωσιαζόμαστε περισσότερο από τον πίνακα του Άδη παρά από τον πίνακα του Ολύμπου.

Σε ότι αφορά τις ηδονές, η φαντασία, ερεθισμένη από την επιθυμία μιας μεγαλύτερης ευτυχίας, είναι πάντοτε εφευρετική, και πάντοτε λείπουν κάποιες χαρές στο Όλυμπο.

23 Τα πάντα γίνονται γελοία χωρίς τη δύναμη, τα πάντα εξυψώνονται με αυτήν. Ποια είναι η διαφορά της κατεργαριάς ενός λαθρεμπόρου από αυτήν του Κάρολου Κουϊντου;

24 Στα μάτια αυτού του ίδιου του γίγαντα, αυτός ο Καίσαρ που είπε για τον εαυτό του *Veni, vidi, vici*, και που οι κατακτήσεις του ήσαν τόσο γρήγορες, θα του φαινόταν ότι σέρνεται πάνω στη γη με την βραδύτητα ενός αστερία ή ενός σαλιγκαριού.

Πρόκειται για το τρομερό; Η φαντασία δεν έχει πλέον το ίδιο ενδιαφέρον να ανακαλύψει, είναι λιγότερο δύσκολη σε αυτό το είδος: ο άδης είναι πάντοτε αρκετά τρομακτικός.

Τέτοια είναι, στις διακοσμήσεις, στις ποιητικές περιγραφές, η διαφορά ανάμεσα στο μεγάλο και το δυνατό. Ας εξετάσουμε τώρα εάν, στους δραματικούς πίνακες και την ζωγραφική των παθών, δεν θα βρίσκαμε την ίδια διαφορά ανάμεσα σε αυτά τα δυο είδη πνεύματος.

Στο δραματικό είδος, δίνουμε το όνομα δυνατό σε κάθε πάθος, δε κάθε συναίσθημα που μας συγκλονίζει πολύ έντονα, δηλαδή, σε όλα αυτά που ο θεατής μπορεί να είναι το παιχνίδι ή το θύμα.

Κανείς δεν είναι προστατευμένος από τα κτυπήματα της εκδίκησης και της ζήλιας. Ο σκηνή του Ατρέα, που παρουσιάζει στον αδελφό του Θυέστη ένα κύπελλο γεμάτο με το αίμα του γιού του, η οργή του Rhadamiste, ο οποίος, για να γλυτώσει τα κάλλη της Ζηνοβίας από τα αχόρταγα βλέμματα των νικητών, την σέρνει ματωμένη στον Άραξο, προσφέρουν λοιπόν στα βλέμματα των ιδιωτών δυο πίνακες πιο τρομακτικούς από αυτόν ενός φιλόδοξου που κάθεται στον θρόνο του κυρίου του.

Σε αυτόν τον τελευταίο πίνακα, ο ιδιώτης δεν βλέπει τίποτα το επικίνδυνο γι' αυτόν. Κανείς από τους θεατές δεν είναι μονάρχης: οι δυστυχίες, που προκαλούν συχνά οι επαναστάσεις, δεν είναι αρκετά άμεσες για να τον γεμίσουν με τρόμο: πρέπει λοιπόν να δει το θέαμα με ευχαρίστηση²⁵. Αυτό το θέαμα γοητεύει τους μεν, αφήνοντας τους να διακρίνουν, στις πιο ανώτερες τάξεις, μια αστάθεια ευτυχίας που ξαναβάζει μια ορισμένη ισότητα ανάμεσα σε όλες τις καταστάσεις, και παρηγορεί τους μικρούς για την κατωτερότητα της κατάστασης τους. Ευχαριστεί τους άλλους, στο ότι κολακεύει την αστάθεια τους, αστάθεια η οποία, στηριγμένη στην επιθυμία μιας καλύτερης κατάστασης, κάνει, μέσα από την ανατροπή των αυτοκρατοριών, πάντοτε να λάμπει στα μάτια τους η ελπίδα μιας πιο ευτυχισμένης κατάστασης, και τους δείχνει την δυνατότητα σαν μια σύντομη δυνατότητα. Ευχαριστεί τελικά τους περισσότερους ανθρώπους, με το ίδιο το μεγαλείο του πίνακα που παρουσιάζει, και με το ενδιαφέρον που είναι υποχρεωμένοι να βρουν στον τιμημένο και ενάρετο ήρωα που ο ποιητής βάζει στη σκηνή. Η επιθυμία της ευτυχίας, που μας κάνει πάντοτε να θεωρούμε την εκτίμηση ως μέσο για να είμαστε πιο ευτυχείς, μας ταυτίζει πάντοτε με ένα τέτοιο πρόσωπο. Αυτή η

25 Είναι σε αυτή την αιτία που πρέπει εν μέρει να αποδώσουμε τον θαυμασμό αισθανόμαστε για αυτές μάστιγες της γης, γι αυτούς τους πολεμιστές που η αξία τους ανατρέπει αυτοκρατορίες και αλλάζει την όψη του κόσμου. Διαβάζουμε την ιστορία τους με ευχαρίστηση, θα λυπόμασταν να είχαμε γεννηθεί την εποχή τους. Συμβαίνει με αυτούς τους κατακτητές ότι συμβαίνει με αυτά τα σύννεφα τα μαύρα και που χαράζονται από τις αστραπές. Ο κεραυνός που εκτοξεύεται από την πλευρά τους σπάει, σκάζοντας, τα δένδρα και τους βράχους. Όταν το βλέπουμε από κοντά, αυτό το θέαμα μας παγώνει από τρόμο, όταν το βλέπουμε από απόσταση, μας ευχαριστεί από θαυμασμό.

ταύτιση είναι, τολμώ να πω, τόσο περισσότερο τέλεια, και μας ενδιαφέρει τόσο περισσότερο έντονα η ευτυχισμένη ή η δυστυχισμένη μοίρα ενός μεγάλου άνδρα, όσο αυτός ο μεγάλος άνδρας μας φαίνεται περισσότερο άξιος εκτίμησης, δηλαδή, όσο οι ιδέες του και τα συναισθήματα του είναι περισσότερο ανάλογα με τα δικά μας. Ο καθένας αναγνωρίζει με ευχαρίστηση, σε έναν ήρωα τα συναισθήματα από τα οποία συγκλονίζεται. Αυτή η ευχαρίστηση είναι τόσο περισσότερο έντονη, όσο αυτός ο ήρωας παίζει μεγαλύτερο ρόλο στη γη, όσο υπάρχουν, άνδρες όπως ο Αννίβας, ο Σύλλας, ο Σερτόριος και ο Καίσαρ, να θριαμβεύουν σε έναν λαό που η μοίρα του σύμπαντος εξαρτάται από τη μοίρα του. Τα πράγματα μας εντυπωσιάζουν πάντοτε ανάλογα με το μεγαλείο τους. Εάν παρουσιάσουμε στο θέατρο την συνωμοσία της Γένοβας και αυτή της Ρώμης, εάν περιγράψουμε με χέρι εξίσου τολμηρό τους χαρακτήρες του κόμη του Fiesque και του Κατιλίνα, εάν τους δώσουμε την ίδια δύναμη, το ίδιο θάρρος, το ίδιο πνεύμα, και την ίδια καλλιέργεια: λέω ότι ο θαρραλέος Κατιλίνας θα κερδίσει σχεδόν όλο το θαυμασμό μας, το μεγαλείο τη επιχείρησης του θα αντανακλά στον χαρακτήρα του, θα τον μεγεθύνει πάντοτε στα μάτια μας, και η ψευδαίσθηση μας θα έχει την πηγή της στην ίδια την επιθυμία για ευτυχία.

Πράγματι, θα θεωρούμε πάντοτε τον εαυτό μας τόσο περισσότερο ευτυχισμένο όσο θα είμαστε περισσότερο δυνατοί, όσο θα βασιλεύουμε σε έναν μεγαλύτερο λαό, όσο περισσότεροι άνθρωποι να ενδιαφέρονται να προβλέπουν, να ικανοποιούν τις επιθυμίες μας, και όσο, μόνοι ελεύθεροι πάνω στη γη, θα μας περιβάλλει ένα σύμπαν δούλων.

Να οι κύριες αιτίες της ηδονής που μας δίνει η περιγραφή της φιλοδοξίας, αυτού του πάθους που δεν οφείλει το όνομα του μεγάλου παρά στις μεγάλες αλλαγές που κάνει πάνω στη γη.

Εάν ο έρωτας έχει προκαλέσει κάποιες φορές παρόμοιες αλλαγές πάνω στη γη, εάν έχει κρίνει την μάχη του Ακτίου προς όφελος του Οκτάβιου, εάν, σε έναν αιώνα πιο κοντινό στον δικό μας, έχει ανοίξει στους Μαυριτανούς τα λιμάνια της Ισπανίας, και εάν έχει ανατρέψει διαδοχικά έχει ανεβάσει μια απειρία θρόνων, αυτές οι μεγάλες επαναστάσεις δεν είναι εντούτοις τα απαραίτητα αποτελέσματα του έρωτα, όπως είναι τα αποτελέσματα της φιλοδοξίας.

Και η επιθυμία για μεγαλεία και η αγάπη για την πατρίδα, που μπορούμε να θεωρήσουμε σαν πιο ενάρετη φιλοδοξία, έχουν πάντοτε ονομαστεί μεγάλες, κατά προτίμηση από όλα τα άλλα πάθη: όνομα το οποίο, μεταφερόμενο στους ήρωες τους οποίους εμπνέουν αυτά τα πάθη, δόθηκε στη συνέχεια σε ανθρώπους όπως ο Corneille και στους διάσημους ποιητές οι οποίοι τους ζωγράρισαν. Επ' αυτού θα παρατηρήσω ότι το πάθος του έρωτα δεν είναι εντούτοις λιγότερο δύσκολο να περιγραφεί απ' ότι αυτό της φιλοδοξίας. Για να χειριστεί τον χαρακτήρα της Φαίδρας με τόση επιδεξιότητα με όση το έκανε ο

Racine, δεν χρειαζόταν βέβαια λιγότερο ιδέες, συνδυασμούς του νου απ' ότι για να χαράξει στο έργο *Rodogune* τον χαρακτήρα της Κλεοπάτρας. Το όνομα μεγάλος λοιπόν, εξαρτάται λιγότερο από την επιδεξιότητα του ζωγράφου, παρά από την επιλογή του θέματος του.

Προκύπτει από αυτά που είπα, εάν οι άνθρωποι είναι περισσότερο ευαίσθητοι στον πόνο παρά στην ηδονή, τα αντικείμενα της λύπης και του τρόμου οφείλουν, σε ότι αφορά ιδέες, πίνακες και πάθη, να τους συγκλονίζουν πιο έντονα από τα αντικείμενα που έχουν γίνει για την γενική έκπληξη και τον γενικό θαυμασμό. Το μεγάλο είναι λοιπόν, σε κάθε είδος, αυτό που εντυπωσιάζει καθολικά, και το δυνατό, είναι αυτό που κάνει λιγότερο γενική εντύπωση, αλλά πιο έντονη.

Η ανακάλυψη της πυξίδας είναι, χωρίς αντίρρηση, πιο γενικά χρήσιμη στην ανθρωπότητα από την αποκάλυψη μιας συνωμοσίας. Αλλά η τελευταία αυτή αποκάλυψη είναι απείρως πιο ενδιαφέρουσα για το έθνος στο οποίο αυτή γίνεται.

Η ιδέα του δυνατού από τη στιγμή που έχει προσδιορισθεί, θα παρατηρήσω ότι οι άνθρωποι καθώς δεν μπορούν να μεταδώσουν τις ιδέες τους παρά με λέξεις, εάν η δύναμη της έκφρασης δεν ανταποκρίνεται σε αυτή της σκέψης, όσο δυνατή και αν είναι αυτή η σκέψη, θα φαίνεται πάντοτε αδύναμη, τουλάχιστον σε αυτούς που δεν είναι καθόλου προικισμένοι με αυτή την δύναμη του πνεύματος που αναπληρώνει την αδυναμία της έκφρασης.

Και, για να αποδώσουμε έντονα μια σκέψη, απαιτείται 1^ο να την εκφράσουμε με τρόπο σαφή και ακριβή: κάθε ιδέα που αποδίδεται με ασαφή έκφραση, είναι ένα πράγμα που γίνεται αντιληπτό μέσα από την ομίχλη, η εντύπωση για αυτήν δεν είναι καθόλου αρκετά σαφής για να είναι δυνατή. 2^ο πρέπει αυτή η σκέψη, εάν είναι δυνατόν, να περιγράφεται από μια εικόνα, και η εικόνα να αντιγράψει ακριβώς την σκέψη.

Πράγματι, εάν όλες μας οι ιδέες είναι αποτέλεσμα των αισθήσεων μας, πρέπει λοιπόν με τις αισθήσεις να μεταδίδουμε τις ιδέες μας στους άλλους ανθρώπους, πρέπει λοιπόν, όπως έχω πει στο κεφάλαιο της φαντασίας, να μιλάμε στα μάτια για να γινόμαστε αντιληπτοί από το πνεύμα.

Για να μας εντυπωσιάσει δυνατό, δεν είναι ακόμη αρκετό μια εικόνα να είναι σωστή και ακριβές αντίγραφο μιας ιδέας, πρέπει επιπλέον να είναι μεγάλη χωρίς να είναι γιγαντιαία²⁶: τέτοια είναι η εικόνα που χρησιμοποιείται από τον αθάνατο συγγραφέα του έργου *το Πνεύμα των Νόμων*, όταν συγκρίνει τους

26 Το υπερβολικό μέγεθος μιας εικόνας την κάνει κάποιες φορές γελοία. Όταν ο υμνωδός λέει ότι τα βουνά πηδούν σαν κριάρια, αυτή η μεγάλη εικόνα μας προκαλεί μικρή εντύπωση, επειδή υπάρχουν λίγοι άνθρωποι που η φαντασία τους είναι αρκετά δυνατή για να σχηματίσει έναν σαφή και έντονο πίνακα βουνών που πηδούν σαν κριάρια.

δεσπότες με τους άγριους *οι οποίοι, με το τσεκούρι στο χέρι ρίχνουν κάτω το δένδρο από το οποίο θέλουν να μαζέψουν τους καρπούς.*

Πρέπει, επιπλέον, αυτή η μεγάλη εικόνα να είναι νέα, ή τουλάχιστον να παρουσιάζεται με νέα όψη. Είναι η έκπληξη που διεγείρεται από την πρωτοτυπία της, η οποία, προσηλώνοντας όλη μας την προσοχή σε μια ιδέα, της αφήνει το χρόνο να κάνει σε μας μια πιο δυνατή εντύπωση.

Φτάνουμε τελικά, σε αυτό το είδος, στον τελευταίο βαθμό τελειότητας, όταν η εικόνα με την οποίαν παρουσιάζουμε μιαν ιδέα είναι εικόνα κίνησης. Αυτός ο πίνακας, που προτιμάται πάντοτε από ένα ακίνητο αντικείμενο, διεγείρει σε μας περισσότερες αισθήσεις, και μας κάνει, κατά συνέπεια, πιο έντονη εντύπωση. Εντυπωσιαζόμαστε λιγότερο από την ηρεμία παρά από τις καταιγίδες.

Είναι λοιπόν στην φαντασία που ένας συγγραφέας οφείλει, εν μέρει, τη δύναμη της έκφρασης του. Είναι με αυτή τη βοήθεια που μεταδίδει στην ψυχή των αναγνωστών του όλη τη φλόγα των σκέψεων του. Εάν οι Άγγλοι, από αυτή την άποψη, ιδιοποιούνται μεγάλη ανωτερότητα σε σχέση με μας, οφείλουν αυτή την ανωτερότητα λιγότερο στην ιδιαίτερη δύναμη της γλώσσας τους παρά στη μορφή της κυβέρνησης τους. Είναι πάντοτε δυνατοί σε ένα ελεύθερο κράτος, όπου ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται τις πιο υψηλές σκέψεις, και μπορεί να τις εκφράζει τόσο έντονα όσο έντονα τις αντιλαμβάνεται. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τα μοναρχικά κράτη: σε αυτές τις χώρες, το συμφέρον ορισμένων σωμάτων, αυτό κάποιων ισχυρών ιδιωτών, και πιο συχνά ακόμη μια λανθασμένη και μικρή πολιτική, αντιτίθεται στις ορμές της μεγαλοφυΐας. Όποιος, σε αυτές τις κυβερνήσεις, εξυψώνεται μέχρι τις μεγάλες ιδέες, είναι συχνά υποχρεωμένος να τις αποσιωπά, ή τουλάχιστον είναι αναγκασμένος να εκνευρίζει τη δύναμη τους με το ασαφές, το αινιγματικό και την αδυναμία της έκφρασης. Και ο λόρδος Chesterfield, σε μια επιστολή που απευθυνόταν στον Αββά de Guasco, λέει, αναφερόμενος στον συγγραφέα του έργου *για το Πνεύμα των Νόμων*: «είναι κρίμα που ο πρόεδρος de Montesquieu, συγκρατημένος, χωρίς αμφιβολία, από το φόβο της υπουργίας, δεν έχει το θάρρος να τα πει όλα. Αντιλαμβανόμαστε καλά, γενικά, αυτό που σκέπτεται σε ορισμένα θέματα, αλλά δεν εκφράζεται καθόλου με αρκετή σαφήνεια και με αρκετή δύναμη: θα γνωρίζαμε καλύτερα αυτό που σκεπτόταν, εάν το είχε συντάξει στο Λονδίνο, και εάν είχε γεννηθεί Άγγλος.»

Αυτό το μειονέκτημα δύναμης στην έκφραση δεν είναι εντούτοις καθόλου μειονέκτημα μεγαλοφυΐας στο έθνος. Σε όλα τα είδη, που, ασήμαντα στα μάτια των ανθρώπων που κατέχουν θέσεις, εγκαταλείπονται, με περιφρόνηση, στη μεγαλοφυΐα, μπορώ να αναφέρω χίλιες αποδείξεις αυτής της αλήθειας. Πόση δύναμη έκφρασης σε ορισμένους λόγους του Bossuet και ορισμένες σκηνές του Mahomet ! τραγωδία που, ίσως, όποιες κριτικές και αν κάνουν σ' αυτήν, είναι ένα από τα πιο ωραία έργα του διάσημου Βολταίρου.

Τελειώνω με ένα κομμάτι του Αββά Cartaut, κομμάτι γεμάτο με αυτή τη δύναμη έκφρασης για την οποία δεν πιστεύουμε ότι η γλώσσα μας είναι ικανή. Ανακαλύπτει σε αυτό τις αιτίες της Αιγυπτιακής δεισιδαιμονίας.

«Πως αυτός ο λαός να μην ήταν ο πιο δεισιδαίμων λαός; Η Αίγυπτος, λέει, ήταν μια χώρα της μαγείας, η φαντασία εκεί γέμιζε διαρκώς από τις μεγάλες μηχανές του θαυματουργού, δεν υπήρχαν παντού παρά προοπτικές τρόμου και θαυμασμού. Ο ηγεμόνας ήταν αντικείμενο κατάπληξης και τρόμου: όμοιος με τον κεραυνό που, πίσω στο βάθος των νεφών, φαίνεται να βροντάει με περισσότερο μεγαλείο και μεγαλοπρέπεια, ήταν από τα βάθη των λαβυρίνθων του και του ανακτόρου του που ο μονάρχης υπαγόρευε τις θελήσεις του. Οι βασιλείς δεν παρουσιάζονταν παρά με τον φοβερό και τρομερό μηχανισμό μιας εξουσίας που έχει ανατεθεί σε αυτούς από ουράνια προέλευση. Ο θάνατος των βασιλέων ήταν αποθέωση: η γη βούλιαζε κάτω από το βάρος των μαυσωλείων τους. Ισχυροί Θεοί, η Αίγυπτος καλυπτόταν από αυτούς με υπέροχους οβελίσκους γεμάτους με θαυμάσιες επιγραφές, και με τεράστιες πυραμίδες που η κορυφή τους χανόταν στον αέρα: ευεργέτες Θεοί, είχαν σκάψει αυτές τις λίμνες που εξασφάλιζαν υπερήφανα την Αίγυπτο από τις απροσεξίες της φύσης.»

«Πιο φοβεροί από τον θρόνο των μοναρχών της, οι ναοί και οι ιερείς τους επιβάλλονταν ακόμη περισσότερο στην φαντασία των Αιγυπτίων. Σε έναν από τους ναούς αυτούς, ήταν ο κολοσσός του Σέραπη. Κανένας θνητός δεν τολμούσε να τον πλησιάσει. Στη διάρκεια αυτού του κολοσσού ήταν συνδεδεμένη η διάρκεια του κόσμου: όποιος θα είχε καταστρέψει αυτό το φυλαχτό θα είχε βυθίσει ξανά το σύμπαν στο πρώτο του χάος. Κανένα όριο στην πίστη, τα πάντα, στην Αίγυπτο, ήσαν αίνιγμα, θαύμα, μυστήριο. Όλοι οι ναοί έδιναν χρησμούς, όλα τα άντρα ξερνούσαν τρομακτικές κραυγές, παντού έβλεπαν εκεί τρεμάμενους τρίποδες, πυθίες σε πάθος, θύματα, ιερείς, μάγους οι οποίοι, περιβεβλημένοι με την δύναμη των Θεών, ήσαν επιφορτισμένοι με την εκδίκηση τους.»

«Οι φιλόσοφοι, οπλισμένοι ενάντια στην δεισιδαιμονία, εξεγέρθηκαν εναντίον της: αλλά, σύντομα πιασμένοι στον λαβύρινθο μιας μεταφυσικής τόσο αφηρημένης, η φιλονικία διαιρεί τις γνώμες τους, το συμφέρον και ο φανατισμός επωφελούνται, γονιμοποιούν το χάος των διαφορετικών τους συστημάτων, προκύπτουν από αυτό τα πομπώδη μυστήρια του Ίσιδας, του Όσιρι και του Χόρου. Τότε καλυμμένη από τα μυστηριώδη και υπέροχα σκοτάδια της θεολογίας και της θρησκείας, η απάτη αγνοήθηκε. Εάν κάποιοι Αιγύπτιοι την αντελήφθησαν στο αβέβαιο φως της αμφιβολίας, η εκδίκηση, πάντοτε κρεμάμενη πάνω από τα κεφάλια των αδιάκριτων έκλεισε τα μάτια τους στο φως, και το στόμα τους στην αλήθεια: ακόμη και οι βασιλείς, οι οποίοι, για να προστατευθούν από κάθε προσβολή, ύψωναν στην αρχή, σε ομοφωνία με τους ιερείς, γύρω από τον θρόνο τον τρόπο, τη δεισιδαιμονία και τα φαντάσματα της ακολουθίας τους, οι βασιλείς, λέω, ήσαν οι ίδιοι

τρομοκρατημένοι, σύντομα εμπιστεύθηκαν στους ναούς την ιερή κατάθεση των νεαρών πριγκίπων. Μοιραία εποχή της τυραννίας των ιερέων της Αιγύπτου! Κανένα εμπόδιο τότε που θα μπορούσε να αντισταθεί στην εξουσία τους. Οι ηγεμόνες ήσαν ζωσμένοι από την παιδική τους ηλικία με τα δεσμά της γνώμης, ελεύθεροι και ανεξάρτητοι όπως ήσαν, όσο δεν έβλεπαν σε αυτούς τους ιερείς παρά δόλιους και ενθουσιώδεις εξαγορασμένους, έγιναν οι δούλοι και τα θύματα τους. Μιμητές των βασιλέων, οι λαοί ακολούθησαν το παράδειγμά τους, και όλη η Αίγυπτος προσκυνούσε γονατιστή τον ποντίφικα και το βωμό της δεισιδαιμονίας.»

Αυτός ο υπέροχος πίνακας, του Αββά Cartaut, αποδεικνύει, νομίζω, ότι η αδυναμία έκφρασης για την οποίαν μας κατηγορούν και που σε ορισμένα είδη παρατηρείται στα κείμενα μας, δεν μπορεί να αποδοθεί παρά στην έλλειψη μεγαλοφυΐας του έθνους.

Κεφάλαιο 5.

Για το φωτεινό πνεύμα, για το ευρύ πνεύμα, για το διεισδυτικό πνεύμα, και για το γούστο.

Εάν πιστέψουμε ορισμένους ανθρώπους, η μεγαλοφυΐα είναι ένα είδος ενστίκτου που μπορεί, εν αγνοία μάλιστα αυτού τον οποίον διακατέχει, να κάνει σε αυτόν τα πιο μεγάλα πράγματα. Τοποθετούν αυτό το ένστικτο πολύ πιο πάνω από το πνεύμα του διαφωτισμού, το οποίο λαμβάνουν ως την καθολική ευφυΐα. Αυτή η γνώμη, που υποστηρίζεται από κάποιους ανθρώπους με πολύ πνεύμα, δεν υιοθετείται εντούτοις ακόμη καθόλου από το λαό.

Για να φτάσουμε σε κάποια αποτελέσματα ως προς αυτό το θέμα, πρέπει, νομίζω, να συνδέσουμε σαφείς ιδέες σε αυτές τις λέξεις *φωτεινό πνεύμα*.

Στη φυσική, το φως είναι ένα σώμα που η παρουσία του κάνει ορατά τα πράγματα. Το φωτεινό πνεύμα είναι λοιπόν το είδος του πνεύματος που κάνει τις ιδέες μας ορατές στους κοινούς αναγνώστες. Συνίσταται στο να διαθέτει εντελώς όλες τις ιδέες που συντρέχουν για να αποδείξουν μια αλήθεια, με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούμε εύκολα να την αντιληφθούμε. Ο τίτλος *φωτεινό πνεύμα* απονέμεται από την ευγνωμοσύνη του λαού σε εκείνον που τον διαφωτίζει.

Πριν από τον de Fontenelle, οι περισσότεροι σοφοί, αφού σκαρφάλωσαν στην απόκρημνη κορυφή των επιστημών, βρέθηκαν εκεί απομονωμένοι και στερημένοι από κάθε επικοινωνία με τους άλλους ανθρώπους. Δεν είχαν καθόλου εξομαλύνει το στίβο των επιστημών, ούτε είχαν ανοίξει το δρόμο για να βαδίζει η άγνοια. Ο de Fontenelle, τον οποίον δεν ξετάζω καθόλου εδώ από την άποψη που τον τοποθετεί στην τάξη των μεγαλοφυών ανδρών, ήταν ένας από τους πρώτους ο οποίος, τολμών να πω, καθιέρωσε έναν σημείο επικοινωνίας ανάμεσα στην επιστήμη και την άγνοια. Αντιλήφθηκε ότι ακόμη και η άγνοια μπορούσε να δεχθεί τα σπέρματα όλων των αληθειών: αλλά ότι, για το σκοπό αυτό, έπρεπε, με επιδεξιότητα, να προετοιμάσουν το πνεύμα της, ότι *μια νέα ιδέα*, για να χρησιμοποιήσω την έκφραση του, *ήταν σφήνα που δεν μπορούσαν να την περάσουν από τη μεγάλη πλευρά*. Προσπάθησε λοιπόν να παρουσιάσει τις ιδέες του με την μεγαλύτερη σαφήνεια, το πέτυχε: η τύρφη των μέτριων πνευμάτων αισθάνθηκε ξαφνικά φωτισμένη, και η δημόσια ευγνωμοσύνη του απένειμε τον τίτλο του φωτεινού πνεύματος.

Τι χρειαζόταν για να κάνει ένα παρόμοιο θαύμα; Απλά να παρατηρεί την πορεία των συνηθισμένων πνευμάτων: να μάθει ότι όλα συνδέονται και εμφανίζονται στο σύμπαν, ότι σε σχέση με τις ιδέες, η άγνοια είναι αναγκασμένη να υποχωρήσει στην σημαντική δύναμη των ανεπαίσθητων

προόδων του φωτός, που το συγκρίνω με αυτές τις επιδέξιες ρίζες που, καθώς εισχωρούν στις ρωγμές των βράχων, μεγαλώνουν σε αυτούς και τους κάνουν να σπάζουν. Χρειαζόταν τελικά να αντιληφθεί ότι η φύση δεν είναι παρά μια μακρά αλυσίδα, και ότι, με τη βοήθεια ενδιάμεσων ιδεών, μπορούσαν να ανυψώσουν όλο και περισσότερο τα μέτρια πνεύματα έως τις πιο υψηλές ιδέες²⁷.

Το φωτεινό πνεύμα δεν είναι λοιπόν παρά το χάρισμα να φέρνουν τις σκέψεις κοντά μεταξύ τους, να συνδέουν τις ιδέες που είναι ήδη γνωστές με ιδέες λιγότερο γνωστές, και να αποδίδουν αυτές τις ιδέες με ακριβείς και σαφείς εκφράσεις.

Αυτό το χάρισμα είναι, στη φιλοσοφία, ότι είναι η στιχουργική για την ποίηση. Όλη η τέχνη της στιχουργικής συνίσταται στο να αποδίδει, με δύναμη και αρμονία, τις σκέψεις των ποιητών, όλη η τέχνη των φωτεινών πνευμάτων είναι να αποδίδει με σαφήνεια, τις ιδέες των φιλοσόφων.

Χωρίς να εξαιρέσουμε, ούτε την μεγαλοφυΐα, ούτε την εφεύρεση, αυτά τα δυο χαρίσματα δεν τις προϋποθέτουν καθόλου. Εάν άνθρωποι όπως ο Descartes, ο Locke, ο Hobbes et ο Bacon έχουν ενώσει, στο φωτεινό πνεύμα, την μεγαλοφυΐα και την εφεύρεση, όλοι οι άνθρωποι δεν είναι τόσο ευτυχισμένοι. Το φωτεινό πνεύμα δεν είναι κάποιες φορές παρά η μεσολάβηση της φιλοσοφικής μεγαλοφυΐας, και το όργανο με το οποίο μεταδίδει, στα κοινά πνεύματα, ιδέες πολύ πιο πάνω από την ευφυΐα τους.

Εάν συχνά συγχέουμε το φωτεινό πνεύμα με την μεγαλοφυΐα, είναι επειδή και το ένα και η άλλη φωτίζουν την ανθρωπότητα, και επειδή δεν έχουμε καθόλου αρκετά έντονα αντιληφθεί ότι η μεγαλοφυΐα ήταν το κέντρο και η εστία απ' όπου αυτό το είδος πνεύματος έπαιρνε τις φωτεινές ιδέες που τις αντανakλούσε στη συνέχεια στους πολλούς. Στις επιστήμες, η μεγαλοφυΐα, όμοια με τον τολμηρό ποντοπόρο, αναζητά και ανακαλύπτει άγνωστες περιοχές. Είναι στα φωτεινά πνεύματα να σύρουν αργά πάνω στα ίχνη της και τον αιώνα τους και τη βαριά μάζα των κοινών πνευμάτων.

Στις τέχνες, η μεγαλοφυΐα, λιγότερο προσιτή στα φωτεινά πνεύματα, συγκρίνεται με το υπέροχο μεγάλο άλογο, το οποίο, με γρήγορο διασκελισμό,

27 Δεν υπάρχει τίποτα που να μην μπορούν να αντιληφθούν οι άνθρωποι. Όσο πολύπλοκη και αν είναι μια πρόταση, μπορούν, με τη βοήθεια της ανάλυσης, να την αναλύσουν σε έναν ορισμένο αριθμό απλών προτάσεων, και αυτές οι προτάσεις θα γίνουν προφανείς, όταν πλησιάσει το ναι στο όχι, δηλαδή, όταν ένας άνθρωπος δεν θα μπορεί να τις αρνηθεί χωρίς να πέσει σε αντίφαση με τον ίδιο τον εαυτό του, και χωρίς να πει συγχρόνως ότι το ίδιο πράγμα είναι και δεν είναι. Κάθε αλήθεια μπορεί να οδηγηθεί σε αυτό τον όρο. Και, όταν ανάγεται σε αυτόν, δεν υπάρχουν πλέον μάτια που να κλείνουν στο φως. Αλλά, πόσος χρόνος και παρατηρήσεις για να φέρει κάποιος την ανάλυση σε αυτό το σημείο, και να αναγάγει ορισμένες αλήθειες σε προτάσεις τόσο απλές! Είναι η εργασία όλων των αιώνων και όλων των πνευμάτων. Δεν βλέπω, στους σοφούς, παρά ανθρώπους που ασχολούνται συνεχώς για να πλησιάσει το ναι στο όχι, ενώ ο λαός περιμένει, με την προσέγγιση των ιδεών, να είναι σε κάθε είδος σε θέση να αντιλαμβάνεται τις αλήθειες που του προτείνουν.

βουλιάζει μέσα στα πυκνά δάση, και διασχίζει τις λόχμες και τις λακκούβες. Απασχολημένοι συνεχώς να το παρατηρούν, και πολύ λίγο επιδέξιοι να το ακολουθήσουν στην πορεία του, τα φωτεινά πνεύματα το περιμένουν, θα λέγαμε, σε κάποια ξέφωτα, το διακρίνουν, και επισημαίνουν κάποια από τα συνηθισμένα μονοπάτια, που χάραξε στο δρόμο του, αλλά δεν μπορούν ποτέ να προσδιορίσουν παρά ένα πολύ μικρό αριθμό από αυτά.

Πράγματι, εάν στις τέχνες, όπως η ρητορική ή η ποίηση, το φωτεινό πνεύμα μπορούσε να δώσει όλους τους λεπτούς κανόνες, από την παρατήρηση από την οποία θα έπρεπε να προκύψουν τέλεια ποιήματα, ή τέλειοι λόγοι, η ρητορική και η ποίηση δεν θα ήσαν πλέον τέχνες της μεγαλοφυΐας. Θα γινόταν κάποιος μεγάλος ποιητής και μεγάλος ρήτορας, όπως γίνεται καλός γεωμέτρης. Μόνο η μεγαλοφυΐα αντιλαμβάνεται όλους αυτούς τους λεπτούς κανόνες που της εξασφαλίζουν την επιτυχία. Η αδυναμία των φωτεινών πνευμάτων να τους ανακαλύψουν όλους, είναι η αιτία της μικρής τους επιτυχίας στις τέχνες ακόμη και σε εκείνες έχουν συχνά δώσει εξαιρετικές συνταγές. Ικανοποιούν καλά κάποιες από τις αναγκαίες προϋποθέσεις για να κάνουν ένα καλό έργο, αλλά τους λείπουν οι κύριες.

Ο de Fontenelle, τον οποίον αναφέρω για να αποσαφηνίσω αυτή την ιδέα με ένα παράδειγμα, έχει δώσει βεβαίως, στην ποιητική του, εξαιρετικές συνταγές. Αυτός ο μεγάλος άνδρας εντούτοις καθώς, σε αυτό το έργο, δεν έχει μιλήσει ούτε για τη στιχουργική, ούτε για την τέχνη να συγκινεί τα πάθη, είναι πιθανό ότι παρατηρώντας τους λεπτούς κανόνες τους οποίους έχει προδιαγράψει, δεν θα είχε συνθέσει παρά κρύες τραγωδίες, εάν είχε γράψει σε αυτό το είδος.

Από την διαφορά που έχει δημιουργηθεί ανάμεσα στην μεγαλοφυΐα και το φωτεινό πνεύμα, έπεται, ότι το ανθρώπινο γένος δεν οφείλει αυτό το τελευταίο είδος πνεύματος σε κανένα είδος ανακαλύψεων, και ότι τα φωτεινά πνεύματα δεν επεκτείνουν καθόλου τα όρια των ιδεών μας.

Αυτό το είδος του πνεύματος δεν είναι λοιπόν παρά ένα χάρισμα, μια μέθοδος να μεταδώσει με σαφήνεια τις ιδέες του στους άλλους. Επ' αυτού, θα παρατηρήσω ότι κάθε άνθρωπος που θα συγκεντρωνόταν σε ένα είδος, και δεν θα εξέθετε με σαφήνεια παρά τις αρχές μιας τέχνης όπως, για παράδειγμα, η μουσική ή η ζωγραφική, δεν θα υπολογιζόταν εντούτοις καθόλου ανάμεσα στα φωτεινά πνεύματα.

Για να αποκτήσει αυτόν τον τίτλο, πρέπει, είτε να φέρει το φως επάνω σε ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον είδος, ή να το διαδώσει επάνω σε ένα ορισμένο πλήθος διαφορετικών θεμάτων. Αυτό που ονομάζουμε φως προϋποθέτει σχεδόν πάντοτε ορισμένη ευρύτητα γνώσεων. Αυτό το είδος πνεύματος πρέπει, για το λόγο αυτό, να κυριαρχεί ακόμη και στους φωτισμένους ανθρώπους, και στο διάλογο, να υπερέχει στη μεγαλοφυΐα. Ας παρουσιάσουμε σε μια συνάθροιση διασήμων ανθρώπων σε διαφορετικές τέχνες ή επιστήμες, ένα από τα φωτεινά πνεύματα: εάν μιλά για ζωγραφική στον ποιητή, για φιλοσοφία στον

ζωγράφο, για γλυπτική στον φιλόσοφο, θα εκθέσει τις αρχές του με μεγαλύτερη ακρίβεια, και θα αναπτύξει τις ιδέες του με μεγαλύτερη ευκρίνεια από αυτήν που αυτοί οι διάσημοι άνθρωποι θα τις ανέπτυσαν ο ένας στον άλλον, θα αποκτήσει τότε την εκτίμησή τους. Αλλά ας πάει αυτός ο ίδιος άνθρωπος να μιλήσει αδέξια για ζωγραφική στον ζωγράφο, για ποίηση στον ποιητή, για φιλοσοφία στον φιλόσοφο, θα τους φανεί όχι περισσότερο από ένα πνεύμα καθρό, αλλά περιορισμένο, και όχι περισσότερο από ένας ομιλητής κοινοτοπιών. Δεν υπάρχει παρά μια περίπτωση όπου τα φωτεινά πνεύματα και τα πνεύματα με ευρύτητα μπορούν να υπολογιστούν ανάμεσα στις μεγαλοφυΐες: είναι όταν ορισμένες επιστήμες έχουν αποκτήσει μεγάλο βάθος, και όταν αντιλαμβανόμενα τις σχέσεις που έχουν ανάμεσα τους, αυτά τα είδη πνεύματος τα ανάγουν σε κοινές αρχές, και κατά συνέπεια πιο γενικές.

Αυτό που είπα δημιουργεί αισθητή διαφορά ανάμεσα στα διεισδυτικά πνεύματα και στα φωτεινά πνεύματα του και τα πνεύματα με ευρύτητα: αυτά τα τελευταία ρίχνουν μια γρήγορη ματιά σε μια απειρία πραγμάτων, τα άλλα αντίθετα, συνδέονται με λίγα πράγματα, αλλά τα εμβαθύνουν, διασχίζουν, σε βάθος, τον χώρο που τα πνεύματα με ευρύτητα διασχίζουν στην επιφάνεια. Η ιδέα την οποία συνδέω στην λέξη *διεισδυτικό* συμφωνεί με την ετυμολογία της. Το χαρακτηριστικό αυτού του είδους πνεύματος είναι να εισδύει σε ένα θέμα. Έχει ψάξει, ως προς αυτό το θέμα, μέχρι ένα ορισμένο βάθος; Αφήνει τότε το όνομα διεισδυτικό και παίρνει το όνομα βαθύ.

Το βαθύ πνεύμα ή η μεγαλοφυΐα των επιστημών, δεν είναι, σύμφωνα με τον Formey, παρά η τέχνη να ανάγει ιδέες, ήδη διακριτές, σε άλλες ιδέες ακόμη πιο απλές και πιο σαφείς, μέχρις ότου, σε αυτό το είδος, να φτάσει στην όσο το δυνατόν τελευταία λύση. Όποιος θα γνώριζε, προσθέτει ο Formey, σε ποιο σημείο έχει ωθήσει κάθε άνθρωπος αυτή την ανάλυση, θα είχε την βαθμολογημένη κλίμακα του βάθους όλων των πνευμάτων.

Από αυτή την ιδέα έπεται ότι η μικρή διάρκεια της ζωής δεν επιτρέπει καθόλου στον άνθρωπο να είναι βαθύς σε πολλά είδη, ότι έχει τόσο λιγότερη ευρύτητα πνεύματος όσο έχει περισσότερο διεισδυτικό και πιο βαθύ πνεύμα, και ότι δεν υπάρχει καθόλου καθολικό πνεύμα.

Σε σχέση με το διεισδυτικό πνεύμα, θα παρατηρήσω ότι ο λαός δεν αποδίδει τον τίτλο αυτόν παρά σε διάσημους ανθρώπους, που ασχολούνται με επιστήμες στις οποίες είναι λίγο πολύ μυημένος. Τέτοιες είναι, η ηθική, η πολιτική, η μεταφυσική, κλπ. Πρόκειται για ζωγραφική ή για γεωμετρία; Ένας άνθρωπος θεωρείται διεισδυτικός μόνο στα μάτια επιδέξιων ανθρώπων σε αυτή την τέχνη ή σε αυτή την επιστήμη. Ο λαός, πολύ αδαής για να αντιληφθεί, σε αυτά τα διαφορετικά είδη, την διείσδυση του πνεύματος ενός ανθρώπου, κρίνει τα έργα του, και δεν χρησιμοποιεί ποτέ στο πνεύμα του το επίθετο διεισδυτικό. Περιμένει, για να εγκωμιάσει, από την λύση κάποιων δύσκολων προβλημάτων, ή από την σύνθεση έξοχων πινάκων, ένας

άνθρωπος να αξίζει τον τίτλο του μεγάλου γεωμέτρη ή του μεγάλου ζωγράφου.

Δεν θα προσθέσω παρά μια λέξη σε αυτά που έχω πει, είναι ότι η οξυδέρκεια και η διείσδυση είναι δυο είδη πνεύματος που έχουν την ίδια φύση. Φαίνεται κάποιος προικισμένος με πολύ μεγάλη οξυδέρκεια, όταν έχοντας για πολύ καιρό στοχαστεί, και έχοντας πολύ συχνά στο μυαλό του τα πράγματα τα οποία μεταχειρίζεται πάρα πολύ συχνά στις συνομιλίες, τα αντιλαμβάνεται και εισδύει σε αυτά με ζωηρότητα. Η μόνη διαφορά ανάμεσα στην διεισδυτικότητα και την οξυδέρκεια πνεύματος, είναι ότι αυτό το τελευταίο είδος πνεύματος, που προϋποθέτει περισσότερη σβελτάδα αντίληψης, προϋποθέτει επίσης σπουδές πιο πρόσφατες για θέματα στα οποία δείχνει ικανότητες οξυδέρκειας. Έχει τόσο περισσότερη οξυδέρκεια σε ένα είδος, όσο περισσότερο σε βάθος και όσο περισσότερο πρόσφατα έχει ασχοληθεί με αυτό.

Ας περάσουμε τώρα στο γούστο: είναι σε αυτό το κεφάλαιο, το τελευταίο θέμα που προτίθεται να εξετάσω.

Το γούστο, λαμβανόμενο στην πιο ευρεία σημασία του, είναι, σε ότι αφορά τα έργα, η γνώση αυτού που αξίζει την εκτίμηση όλων των ανθρώπων. Ανάμεσα στις τέχνες και τις επιστήμες, υπάρχουν κάποιες στις οποίες ο λαός υιοθετεί την γνώμη των μορφωμένων ανθρώπων, και δεν προφέρει καμία δική του κρίση, τέτοιες είναι η γεωμετρία, η μηχανική και ορισμένα μέρη της φυσικής ή της ζωγραφικής. Σε αυτά τα είδη των τεχνών ή των επιστημών, οι μόνοι άνθρωποι με γούστο είναι οι μορφωμένοι άνθρωποι, και το γούστο δεν είναι, σε αυτά τα διαφορετικά είδη, παρά η γνώση του πραγματικά ωραίου.

Δεν συμβαίνει το ίδιο με αυτά τα έργα που ο λαός είναι ή νομίζει τον εαυτό του ότι είναι κριτής: τέτοια είναι τα ποιήματα, τα μυθιστορήματα, οι τραγωδίες, οι διάλογοι ηθικοί ή πολιτικοί κλπ. Σε αυτά τα διαφορετικά είδη, δεν πρέπει καθόλου να αντιλαμβανόμαστε, με την λέξη γούστο, την ακριβή γνώση αυτού του ωραίου που είναι κατάλληλο να συγκινήσει τους λαούς όλων των αιώνων και όλων των χωρών, αλλά την πιο ιδιαίτερη γνώση αυτού που ευχαριστεί τον λαό ενός συγκεκριμένου έθνους. Υπάρχουν δυο μέσα για να φτάσουμε σε αυτή τη γνώση, και κατά συνέπεια δυο διαφορετικά είδη γούστου. Το ένα, που το ονομάζω γούστο συνήθειας: τέτοιο είναι αυτό των περισσοτέρων ηθοποιών, που μια καθημερινή μελέτη των ιδεών και των αισθημάτων που είναι κατάλληλα για να αρέσουν στο κοινό, τους καθιστά πολύ καλούς κριτές των έργων του θεάτρου και κυρίως έργων που μοιάζουν με έργα που έχουν ήδη παιχθεί. Το άλλο είδος γούστου είναι ένα γούστο μελετημένο: στηρίζεται σε μια βαθειά γνώση της ανθρωπότητας και του πνεύματος του αιώνα. Ανήκει ιδιαίτερα στους ανθρώπους που είναι προικισμένοι με αυτό το τελευταίο είδος γούστου να κρίνουν πρωτότυπα έργα. Όποιος δεν έχει παρά γούστο συνήθειας στερείται γούστου, από τη στιγμή που του λείπουν πράγματα

σύγκρισης. Αλλά αυτό το γούστο το μελετημένο, χωρίς αμφιβολία ανώτερο από αυτό που ονομάζω γούστο συνήθειας, δεν αποκτάται, όπως έχω ήδη πει, παρά με μακρόχρονες μελέτες, και του γούστου του λαού, και της τέχνης ή της επιστήμης στην οποία ένας άνθρωπος διεκδικεί τον τίτλο του ανθρώπου του γούστου. Μπορώ λοιπόν, χρησιμοποιώντας για το γούστο ότι έχω πει για το πνεύμα, να συμπεράνω ότι δεν υπάρχει καθόλου καθολικό γούστο.

Η μόνη παρατήρηση που μου μένει να κάνω για το θέμα του γούστου, είναι ότι οι διάσημοι άνθρωποι δεν είναι πάντοτε οι καλύτεροι κριτές στο είδος μάλιστα στο οποίο έχουν την μεγαλύτερη επιτυχία. Ποια είναι, θα μου πουν, η αιτία αυτού του λογοτεχνικού φαινομένου; Είναι, θα απαντήσω, ότι υπάρχουν μεγάλοι συγγραφείς όπως μεγάλοι ζωγράφοι: ο καθένας από αυτούς έχει την τεχνοτροπία του. Ο de Crébillon, για παράδειγμα, θα εκφράσει συχνά τις ιδέες του με μια δύναμη, μια ζέση, μια ενέργεια που είναι ιδιαίτερες γι' αυτόν. Ο de Fontenelle θα τις παρουσιάσει με μια τάξη, μια σαφήνεια και με μια σειρά που είναι ιδιαίτερες γι' αυτόν. Και ο de Voltaire θα τις δώσει με μια φαντασία, μια ευγένεια και με μια λεπτότητα που είναι συνεχείς. Αλλά ο καθένας από αυτούς τους διάσημους άνδρες, υποχρεωμένος από το γούστο του να θεωρεί την τεχνοτροπία του ως την καλύτερη, πρέπει, κατά συνέπεια, να εκτιμά συχνά περισσότερο τον μέτριο άνθρωπο ο οποίος την αντιλαμβάνεται, από τον άνθρωπο του πνεύματος που δημιουργεί μια τέτοια. Εξ' αυτού οι διαφορετικές κρίσεις τις οποίες έχουν συχνά για το ίδιο έργο, και ο διάσημος συγγραφέας, και ο λαός, ο οποίος, χωρίς εκτίμηση για τους μιμητές, θέλει ένας συγγραφέας να είναι αυτός και όχι ένας άλλος.

Και ο πνευματικός άνθρωπος ο οποίος τελειοποιεί το γούστο του σε ένα είδος, χωρίς να έχει συνθέσει ούτε να έχει υιοθετήσει τεχνοτροπία, σε αυτό το ίδιο το είδος, έχει συνήθως το πιο βέβαιο γούστο απ' ότι οι πιο μεγάλοι συγγραφείς. Κανένα συμφέρον δεν του φέρνει ψευδαίσθηση, και δεν τον εμποδίζει να τοποθετηθεί από την άποψη από την οποία ο λαός εξετάζει και κρίνει ένα έργο.

Κεφάλαιο 6.

Για το ωραίο πνεύμα.

Αυτό που ευχαριστεί σε όλους τους αιώνες, όπως σε όλες τις χώρες, είναι αυτό που ονομάζουν ωραίο. Αλλά, για να σχηματίσουμε πιο σαφή και πιο ακριβή ιδέα, θα έπρεπε ίσως, σε κάθε τέχνη, και ακόμη σε κάθε μέρος μιας τέχνης, να εξετάσουμε αυτό που συνιστά το ωραίο. Από αυτή την εξέταση, θα μπορούσαμε εύκολα να συμπεράνουμε την ιδέα ενός ωραίου που είναι κοινό σε όλες τις τέχνες και σε όλες τις επιστήμες, από την οποία θα σχηματίζαμε στη συνέχεια την αφηρημένη και γενική ιδέα του ωραίου.

Σε αυτή τη λέξη *ωραίο πνεύμα*, εάν ο λαός ενώνει το επίθετο ωραίο με τη λέξη *πνεύμα*, δεν πρέπει καθόλου εντούτοις να συνδέουμε σε αυτό το επίθετο την ιδέα αυτού του αληθινού ωραίου για το οποίο δεν έχουμε ακόμη δώσει τον ακριβή ορισμό. Είναι σε αυτούς που συνθέτουν στο είδος της ψυχαγωγίας, που δίνουμε ειδικά το όνομα ωραίο πνεύμα. Αυτό το είδος πνεύματος είναι πολύ διαφορετικό από το διδακτικό είδος. Η διδαχή είναι λιγότερο αυθαίρετη. Σημαντικές ανακαλύψεις στη χημεία, στη φυσική, τη γεωμετρία, εξίσου χρήσιμες σε όλα τα έθνη, εκτιμώνται εξίσου. Δεν συμβαίνει το ίδιο με το ωραίο πνεύμα: η εκτίμηση που αισθάνονται για ένα έργο αυτού του είδους πρέπει να μεταβάλλεται διαφορετικά στους διαφόρους λαούς, ανάλογα με την διαφορά των ηθών τους, τη μορφή της κυβέρνησης τους, και τη διαφορετική κατάσταση στην οποία βρίσκονται οι τέχνες και οι επιστήμες. Κάθε έθνος συνδέει λοιπόν διαφορετικές ιδέες σε αυτή τη λέξη ωραίο πνεύμα. Αλλά καθώς δεν υπάρχει κανένα όπου δεν συνθέτουν ποιήματα, μυθιστορήματα, τραγωδίες, πανηγυρικούς λόγους, ιστορίες²⁸, τελικά αυτά τα έργα που απασχολούν τον αναγνώστη χωρίς να τον κουράζουν, δεν υπάρχει κανένα έθνος που, τουλάχιστον με άλλο όνομα, δεν γνωρίζουν αυτό που προσδιορίζουμε με τη λέξη *ωραίο πνεύμα*.

Όποιος, σε αυτά τα διαφορετικά είδη, δεν φθάνει καθόλου σε μας στον τίτλο της μεγαλοφυΐας, περιλαμβάνεται στην τάξη των ωραίων πνευμάτων, όταν συνενώνει την χάρη και την λεπτότητα της απαγγελίας με την επιτυχημένη επιλογή των ιδεών. Ο Despréaux έλεγε, μιλώντας για τον ευγενικό Racine : *δεν είναι παρά ένα ωραίο πνεύμα στον οποίον έμαθα να κάνω δύσκολα στίχους*. Δεν υιοθετώ βέβαια την κρίση του Despréaux για τον Racine : αλλά νομίζω ότι μπορώ να συμπεράνω ότι είναι κυρίως στην σαφήνεια, στον χρωματισμό της έκφρασης, και στην τέχνη να εκθέτει κάποιος τις ιδέες του, που συνίσταται το ωραίο πνεύμα, στο οποίο δεν δίνεται το όνομα ωραίο,

28 Δεν μιλάω καθόλου για αυτές τις γραπτές ιστορίες στο διδακτικό είδος, όπως είναι τα *Χρονικά* του Τάκιτου, τα οποία, γεμάτα με βαθιές ιδέες ηθικής και πολιτικής, και καθώς δεν μπορούν να αναγνωσθούν χωρίς προσπάθειες προσοχής, δεν μπορούν, για αυτό τον ίδιο λόγο, να τα απολαύσουν και να τα αντιληφθούν εξίσου γενικά.

παρά γι' αυτό που ευχαριστεί και πρέπει πραγματικά να ευχαριστεί το περισσότερο γενικά.

Πράγματι εάν, όπως παρατηρεί ο de Vaugelas, υπάρχουν περισσότεροι κριτές λέξεων παρά ιδεών, και εάν οι άνθρωποι είναι, γενικά, λιγότερο ευαίσθητοι στην ορθότητα ενός επιχειρήματος παρά στην ωραιότητα μιας έκφρασης²⁹, είναι λοιπόν με την τέχνη της καλής ομιλίας που πρέπει ειδικά να συνδέεται ο τίτλος του ωραίου πνεύματος.

Σύμφωνα με αυτή την ιδέα, θα συμπεράνουμε ίσως ότι το ωραίο πνεύμα δεν είναι παρά η τέχνη μιλά κάποιος με λεπτότητα χωρίς να λείπει τίποτα. Η απάντησή μου σε αυτό το συμπέρασμα, είναι ότι ένα έργο κενό σημασίας δεν θα ήταν παρά μια διαδοχή αρμονικών ήχων που δεν θα αποκτούσε καμία εκτίμηση³⁰, και ότι με αυτό τον τρόπο ο λαός δεν διακοσμεί με τον τίτλο του ωραίου πνεύματος παρά αυτούς που τα έργα τους είναι γεμάτα μεγάλες, λεπτές ή ενδιαφέρουσες ιδέες. Δεν υπάρχει καμία ιδέα που να μην είναι αρμοδιότητα του ωραίου πνεύματος, εάν εξαιρέσουμε αυτές που, καθώς προϋποθέτουν προκαταρκτικές μελέτες, δεν μπορούν να τεθούν στην διάθεση των ανθρώπων του κόσμου.

Δεν ισχυρίζομαι, με αυτή την απάντηση, ότι αποδίδω κάποια προσβολή στη δόξα των φιλοσόφων. Το φιλοσοφικό είδος προϋποθέτει, χωρίς αντίρρηση, περισσότερο έρευνες, περισσότερο στοχασμούς, περισσότερο βαθιές ιδέες, και ακόμη ένα ιδιαίτερο είδος ζωής. Μέσα τον κόσμο, μαθαίνουμε να εκφράζουμε τις ιδέες μας καλά, αλλά είναι στην απόσυρση που τις αποκτούμε. Κάνουμε εκεί μίαν απειρία παρατηρήσεων για τα πράγματα, και στον κόσμο, τις κάνουμε μόνο στον τρόπο που τις παρουσιάζουμε. Οι φιλόσοφοι πρέπει λοιπόν, σε ότι αφορά το βάθος των ιδεών, να υπερέχουν πάνω στα ωραία πνεύματα, αλλά απαιτούμε από αυτούς τους τελευταίους τόση χάρη και λεπτότητα, ώστε οι απαιτούμενες συνθήκες για να αξίζουν τον τίτλο του φιλοσόφου ή του ωραίου πνεύματος είναι ίσως εξίσου δύσκολο να εκπληρωθούν. Φαίνεται τουλάχιστον ότι σε αυτά τα δυο είδη οι διάσημοι άνθρωποι είναι εξίσου σπάνιοι. Πράγματι, για να μπορέσει κάποιος συγχρόνως να μορφώσει και να ευχαριστήσει, πόση γνώση δεν πρέπει να έχει και της γλώσσας του και του πνεύματος του αιώνα του; Πόσο γούστο, για να παρουσιάζει πάντοτε τις ιδέες του με ευχάριστο τρόπο! Πόση μελέτη, για να τις διαθέσει με τρόπο ώστε να κάνουν την πιο έντονη εντύπωση στην

29 Θα αναφέρω σε αυτό το θέμα μια λέξη του Malherbe. Βρισκόταν στο κρεβάτι του θανάτου, ο εξομολογητής του, για να του εμπνεύσει περισσότερο ζήλο και καρτερία, του περιέγραφε τις χαρές του παραδείσου. Χρησιμοποιούσε εκφράσεις κατώτερες και ύποπτες. Αφού έκανε την περιγραφή, *Λοιπόν! Λέει στον άρρωστο, αισθάνεστε μεγάλη επιθυμία να απολαύσετε αυτόν τον ουράνιο παράδεισο;Αχ! κύριε*, απάντησε ο Malherbe, *μη μου πείτε περισσότερα, το κακό σας ύφος με αηδιάζει*.

30 Ένας άνθρωπος δεν θα αναφερόταν καθόλου τώρα σαν άνθρωπος του πνεύματος, έχοντας κάνει ένα μαδριγάλι ή ένα σονέτο.

ψυχή και το πνεύμα του αναγνώστη! Πόσες παρατηρήσεις, για να διακρίνει τις καταστάσεις που πρέπει να τις χειρισθεί με κάποια ευρύτητα, από αυτές που, για να γίνουν κατανοητές, δεν χρειάζεται παρά να παρουσιαστούν! Και τελικά ποια τέχνη, για να ενώσει πάντοτε την ποικιλότητα με την τάξη και την σαφήνεια, και, όπως λέει ο de Fontenelle, *για να διεγείρει την περιέργεια του πνεύματος, να χειρισθεί την σκηνή του, και να προλάβει την αστάθεια του!*

Είναι σε αυτό το είδος η δυσκολία να επιτύχει η οποία, χωρίς αμφιβολία, είναι εν μέρει αιτία των λίγων περιπτώσεων που τα ωραία πνεύματα κάνουν συνήθως έργα αμιγούς λογικής. Εάν ο περιορισμένος άνθρωπος δεν αντιλαμβάνεται στην φιλοσοφία παρά ένα πλήθος παιδαριωδών και μυστηρίων αιγιμάτων, και εάν αποστρέφεται στους φιλοσόφους τον κόπο που απαιτείται να καταβάλει για να τους αντιληφθεί, το ωραίο πνεύμα δεν είναι γι' αυτούς καθόλου πιο ευνοϊκό. Αποστρέφεται ομοίως στα έργα τους την ψυχρότητα και την δυσκολία του διδακτικού είδους. Καθώς είναι πολύ απασχολημένος με το *καλό γράψιμο*, και λιγότερο ευαίσθητος στην σημασία³¹ απ' ότι στην λεπτότητα της φράσης, δεν αναγνωρίζει ως καλή σκέψη παρά τις ιδέες που έχουν εκφρασθεί με επιτυχία. Η παραμικρή ασάφεια τον πειράζει. Αγνοεί ότι μια βαθιά ιδέα, με όση σαφήνεια και αν παρουσιάζεται, θα είναι πάντοτε ακατανόητη για τους κοινούς αναγνώστες, καθώς δεν θα μπορέσουν να την αναγάγουν σε προτάσεις εξαιρετικά απλές, και ότι συμβαίνει με αυτές τις βαθιές ιδέες ότι συμβαίνει με αυτά τα καθαρά και διαυγή νερά, αλλά που στο βάθος τους θαμπώνει πάντοτε η διαύγεια τους.

Εξάλλου, ανάμεσα σε αυτά τα ωραία πνεύματα, υπάρχουν κάποιοι οι οποίοι, κρυφοί εχθροί της φιλοσοφίας, βεβαιώνουν εναντίον της τη γνώμη του περιορισμένου ανθρώπου. Θύματα μικρής και γελοίας ματαιοδοξίας, υιοθετούν από αυτή την άποψη το λάθος του λαού: και, χωρίς εκτίμηση για την ακρίβεια, τη δύναμη, το βάθος και την πρωτοτυπία των σκέψεων, φαίνονται να ξεχνούν ότι η τέχνη να μιλούν καλά προϋποθέτει απαραίτητα ότι έχουν να πουν κάτι, και ότι τελικά ο λεπτός συγγραφέας μοιάζει με τον κοσμηματοπώλη, που η ικανότητα γίνεται άχρηστη εάν δεν έχει διαμάντια να προωθήσει.

Οι μορφωμένοι και οι φιλόσοφοι, αντίθετα, παραδομένοι εντελώς στην έρευνα των γεγονότων ή των ιδεών, αγνοούν συχνά, και τις ομορφιές και την τέχνη της γραφής. Κατά συνέπεια, ενδιαφέρονται ελάχιστα για το ωραίο πνεύμα: και η άδικη περιφρόνηση τους για αυτό το είδος του πνεύματος στηρίζεται κυρίως

31 Τίποτα πιο θλιβερό, για όποιον δεν εκφράζεται με επιτυχία, από το να κρίνεται από ωραία ή μισά πνεύματα. Δεν λαμβάνουν καθόλου υπόψη τους τις ιδέες του, τον κρίνουν για τις λέξεις. Όσο ανώτερος και αν είναι πραγματικά σε σχέση με αυτούς που τον μεταχειρίζονται σαν βλάκα, δεν θα αλλάξουν καθόλου την κρίση τους, δεν θα περάσει ποτέ κοντά τους παρά για ανόητος.

σε μια μεγάλη αναισθησία για το είδος των ιδεών που εισέρχονται στην σύνθεση των έργων του ωραίου πνεύματος. Είναι σχεδόν όλοι, λίγο πολύ, όμοιοι με αυτόν τον γεωμέτρη μπροστά στον οποίον έκαναν μεγάλο έπαινο στην τραγωδία της *Ιφιγένειας*. Αυτός ο έπαινος κεντρίζει την περιέργεια του, ζητά να του την δώσουν, του την δανείζουν, διαβάσει από αυτήν κάποιες σκηνές, και την επιστρέφει λέγοντας: *για μένα, δεν καταλαβαίνω τι είναι αυτό που βρίσκουν τόσο ωραίο σε αυτό το έργο, δεν αποδεικνύει τίποτα*.

Ο μορφωμένος αβάς de Longueue ήταν σχεδόν στην ίδια περίπτωση με αυτήν του γεωμέτρη: η ποίηση δεν είχε καμία γοητεία για αυτόν, περιφρονούσε εξίσου το μεγαλείο του Corneille και την λεπτότητα του Racine. Είχε βγάλει, έλεγε, όλους τους ποιητές από την βιβλιοθήκη του³².

Για να αντιληφθούμε εξίσου την αξία και των ιδεών και της έκφρασης, πρέπει, σαν τους άνδρες όπως ο Πλάτων, ο Montaigne, ο Bacon, ο Montesquieu, και κάποιον από τους φιλοσόφους μας που η μετριοφροσύνη τους με εμποδίζει να τους αναφέρω, να ενώσουμε την τέχνη της γραφής με την τέχνη να σκεπτόμαστε καλά, σπάνια ένωση που δεν την συναντάμε παρά στους ανθρώπους μεγάλης μεγαλοφυΐας.

Αφού έχω σημειώσει τις αιτίες της αμοιβαίας περιφρόνησης που έχουν μεταξύ τους κάποιοι μορφωμένοι και κάποια ωραία πνεύματα, πρέπει να προσδιορίσω τις αιτίες της περιφρόνησης όπου πέφτει το ωραίο πνεύμα, και πρέπει καθημερινά να πέφτει, περισσότερο από κάθε άλλο είδος πνεύματος.

Το ενδιαφέρον του αιώνα μας για τη φιλοσοφία την γεμίζει με συγγραφείς πραγματειών, οι οποίοι βαρείς, κοινοί και κουραστικοί, είναι εντούτοις γεμάτοι θαυμασμό για το βάθος των κρίσεων τους. Ανάμεσα σε αυτούς τους συγγραφείς πραγματειών, υπάρχουν κάποιοι που εκφράζονται πολύ κακά, το υποψιάζονται, γνωρίζουν ότι ο καθένας είναι κριτής της λεπτότητας και της σαφήνειας της έκφρασης, και ότι από αυτή την άποψη είναι αδύνατον να κοροϊδέψουν το λαό: είναι λοιπόν υποχρεωμένοι, για το συμφέρον της ματαιοδοξίας τους, να αρνηθούν τον τίτλο του ωραίου πνεύματος, για να πάρουν τον τίτλο του καλού πνεύματος. Πως δεν θα έδιναν την προτίμηση τους σε αυτόν τον τελευταίο τίτλο; Έχουν ακούσει ότι το καλό πνεύμα εκφράζεται κάποτε με τρόπο σκοτεινό: αντιλαμβάνονται λοιπόν ότι περιορίζοντας τις αξιώσεις τους στον τίτλο του καλού πνεύματος, θα μπορούσαν πάντοτε να επιρρίψουν την ανοησία των επιχειρημάτων τους στην ασάφεια των εκφράσεων τους, ότι είναι το μοναδικό και βέβαιο μέσον για να ξεφύγουν από την καταδίκη της βλακείας: έτσι το αντιλαμβάνονται με πάθος,

32 «Υπάρχουν, έλεγε αυτός ο ίδιος αβάς de Longueue, δυο έργα για τον Όμηρο που αξίζουν περισσότερο από τον ίδιο τον Όμηρο, είναι το *Antiquitates Homericæ*, το δεύτερο είναι *Homeri gnomologia, per Duportum*. Όποιος έχει διαβάσει αυτά τα δύο βιβλία έχει διαβάσει ότι καλό υπάρχει στον Όμηρο, και δεν έχει καθόλου υποστεί την ενόχληση των απίθανων ιστοριών του.»

κρύβοντας όσο μπορούν στον εαυτό τους ότι το μειονέκτημα του ωραίου πνεύματος είναι το μόνο πράγμα που μπορεί να τους δώσει το δικαίωμα να έχουν καλό πνεύμα, και ότι το να γράφουν κακά δεν είναι απόδειξη ότι σκέπτεται καλά.

Η κρίση τέτοιων ανθρώπων, όσο πλούσιοι ή δυνατοί³³ και αν είναι συχνά, δεν θα έκανε εντούτοις καμία εντύπωση στο λαό, εάν δεν στηριζόταν στην αυθεντία κάποιων φιλοσόφων, οι οποίοι, λάτρεις όπως τα ωραία πνεύματα μιας αποκλειστικής εκτίμησης, δεν αντιλαμβάνονται ότι κάθε διαφορετικό είδος έχει τους ιδιαίτερους του θαυμαστές, ότι βρίσκουν παντού περισσότερες δάφνες παρά κεφάλια για να στεφανώσουν, ότι δεν υπάρχει καθόλου έθνος που να μην έχει στη διάθεση του ένα κεφάλαιο εκτίμησης αρκετό για να ικανοποιήσει όλες τις αξιώσεις των διασήμων ανδρών, και ότι τελικά, εμπνέοντας την απέχθεια προς το ωραίο πνεύμα, οπλίζουν ενάντια σε όλους τους μεγάλους συγγραφείς την περιφρόνηση αυτών των περιορισμένων ανθρώπων, οι οποίοι, έχοντας συμφέρον να περιφρονούν το πνεύμα, περιλαμβάνουν εξίσου στο όνομα ωραίο πνεύμα, που δεν τους είναι καθόλου περισσότερο γνωστό, και τους μορφωμένους και τους φιλοσόφους, και γενικά κάθε άνθρωπο που σκέπτεται.

33 Γενικά, αυτοί που, χωρίς επιτυχία, έχουν καλλιεργήσει τις τέχνες και τις επιστήμες γίνονται, εάν έχουν ανέβει στις πρώτες θέσεις, οι πιο βάνανσοι εχθροί των ανθρώπων των γραμμάτων. Για να τους διαγράψουν, τίθενται επικεφαλής των ανόητων, θα ήθελαν να εκμηδενίσουν το είδος του πνεύματος στο οποίο δεν έχουν επιτύχει. Μπορούμε να πούμε ότι, στα γράμματα, όπως στη θρησκεία, οι αποστάτες είναι οι μεγαλύτεροι διώκτες.

Κεφάλαιο 7.

Για το πνεύμα της εποχής.

Αυτό το είδος πνεύματος δεν συμβάλλει σε τίποτα στην πρόοδο των τεχνών και των επιστημών, και δεν θα είχε καμία θέση σε αυτό το έργο, εάν δεν κατείχε πολύ μεγάλη θέση στο κεφάλι μιας απειρίας ανθρώπων.

Παντού όπου ο λαός είναι χωρίς υπόληψη, αυτό που ονομάζουμε το πνεύμα της εποχής δεν είναι παρά το πνεύμα ανθρώπων που ηγούνται, δηλαδή, ανθρώπων του κόσμου και της αυλής.

Ο άνθρωπος του κόσμου και το ωραίο πνεύμα εκφράζονται και ο ένας και ο άλλος με λεπτότητα και καθαρότητα, και οι δυο είναι γενικά πιο ευαίσθητοι στο να εκφράζονται καλά παρά στο να σκέπτονται σωστά: εντούτοις δεν λένε ούτε πρέπει να λένε τα ίδια πράγματα³⁴, επειδή και ο ένας και ο άλλος εξετάζουν διαφορετικά πράγματα. Το ωραίο πνεύμα, ακόρεστο για την εκτίμηση του λαού, πρέπει, είτε να εκθέτει μεγάλους πίνακες, είτε να παρουσιάζει ενδιαφέρουσες ιδέες για την ανθρωπότητα ή τουλάχιστον για το έθνος του. Ικανοποιημένος, αντίθετα, από τον θαυμασμό των ανθρώπων που ηγούνται, ο άνθρωπος του κόσμου δεν ασχολείται παρά με το να παρουσιάσει ευχάριστες ιδέες σε αυτό που ονομάζουν καλή συντροφιά.

Έχω πει, στο δεύτερο δοκίμιο, ότι δεν μπορούσαμε να μιλήσουμε στον κόσμο παρά για πράγματα ή για πρόσωπα: ότι η καλή συντροφιά είναι γενικά λίγο μορφωμένη, ότι δεν ασχολείται καθόλου παρά με πρόσωπα, ότι το εγκώμιο είναι βαρετό για όποιον δεν είναι αντικείμενό του, και ότι κάνει να χασμουριούνται οι ακροατές. Και δεν αναζητούν, αυτοί που αποτελούν τους κύκλους αυτούς, παρά να ερμηνεύσουν πονηρά τις πράξεις των ανθρώπων, να αντιληφθούν την ασθενή πλευρά τους, να τους χλευάσουν, να γυρίσουν σε αστείο τα πιο σοβαρά πράγματα, να γελούν με τα πάντα, και τελικά να κάνουν γελοίες όλες τις ιδέες που είναι αντίθετες με αυτές της καλής συντροφιάς. Το πνεύμα του διαλόγου περιορίζεται λοιπόν στην ικανότητα ευχάριστης κακολογίας, και κυρίως σε αυτή την εποχή, όπου ο καθένας ισχυρίζεται ότι έχει πνεύμα, και πιστεύει ότι έχει πολύ, όπου κανείς δεν μπορεί να εγκωμιάζει την ανωτερότητα ενός ανθρώπου, χωρίς να τραυματίζει την ματαιοδοξία όλων, όπου δεν διακρίνουν τον άξιο άνθρωπο, από τον μέτριο άνθρωπο, παρά από το είδος του κακού που λένε γι' αυτόν, όπου έχουν πειστεί, στην κυριολεξία, να διαιρέσουν το έθνος σε δύο τάξεις, η μια είναι αυτή των ζώων, και είναι η πιο πολυάριθμη, η άλλη, αυτή των τρελών, και περιλαμβάνουν σε αυτήν την τελευταία όλους αυτούς στους οποίους δεν μπορούν να αρνηθούν ικανότητες. Εξάλλου, η κακολογία είναι τώρα ο μοναδικός τρόπος που έχουν

34 Χίλιοι ευχάριστοι τρόποι στη συνομιλία, θα ήσαν άγευστοι στην ανάγνωση. Ο αναγνώστης, λέει ο Boileau, θέλει να βγάλει όφελος στην διασκέδαση του.

για να κάνουν τον έπαινο του εαυτού τους και τις κοινωνίας τους. Αλλά ο καθένας θέλει να επαινεί τον εαυτό του: είτε κατακρίνει ή εγκρίνει, είτε μιλά ή σιωπά, κάνει πάντοτε το εγκώμιο του: κάθε άνθρωπος είναι ένας ρήτορας ο οποίος, με τα λόγια του ή τις πράξεις του, εκφωνεί συνεχώς τον πανηγυρικό του. Υπάρχουν δυο τρόποι για να επαινέσουμε τον εαυτό μας, ο ένας, λέγοντας καλά για τον εαυτό μας, ο άλλος, λέγοντας κακά για τους άλλους. Οι άνδρες όπως ο Κικέρων, ο Οράτιος, και γενικά όλοι οι αρχαίοι, πιο ειλικρινείς στις αξιώσεις τους, έκαναν ανοικτά στον εαυτό τους επαίνους που πίστευαν ότι άξιζαν. Η εποχή μας έχει γίνει πιο λεπτή σε αυτό το άρθρο. Είναι μόνο με το κακό που λέμε για τους άλλους που επιτρέπεται τώρα να κάνουμε τον έπαινό του εαυτού μας. Είναι κοροϊδεύοντας έναν βλάκα, που επαινούμε έμμεσα το πνεύμα μας. Αυτός ο τρόπος να επαινούμε τον εαυτό μας είναι, χωρίς αμφιβολία, η πιο άμεση αντίθεση στα καλά ήθη, είναι εντούτοις ο μόνος που χρησιμοποιείται. Όποιος λέει για τον εαυτό του το καλό το οποίο σκέπτεται είναι ματαιόδοξος, ο καθένας τον αποφεύγει. Όποιος, αντίθετα, επαινεί τον εαυτό του με το κακό που λέει για τους άλλους είναι γοητευτικός άνθρωπος. Περιστοιχίζεται από ευγνώμονες ακροατές, μοιράζονται μαζί του τους έμμεσους επαίνους που δίνει στον εαυτό του, και δεν σταματούν να επευφημούν με καλά λόγια που τους γλυτώνουν από τη θλίψη να επαινούν. Φαίνεται λοιπόν ότι γενικά η κακολογία των ανθρώπων του κόσμου στηρίζεται λιγότερο στην πρόθεση να βλάψουν παρά στην επιθυμία να εγκωμιάσουν τον εαυτό τους. Και είναι εύκολο να ασκήσουν την επιείκεια, όχι μόνο για λογαριασμό τους, αλλά ακόμη για λογαριασμό αυτών των ανθρώπων με περιορισμένο πνεύμα, των οποίων οι προθέσεις είναι πιο απαίσιες. Ο άνθρωπος αξίας γνωρίζει ότι ο άνθρωπος για τον οποίον δεν λένε κανένα κακό, είναι, γενικά, ένας άνθρωπος για τον οποίον δεν μπορούν να πουν κανένα καλό, ότι αυτοί που δεν τους αρέσει καθόλου να επαινούν έχουν συνήθως λίγο επαινεθεί: έτσι δεν είναι καθόλου ακόρεστος για τον έπαινο τους, θεωρεί ότι η βλακεία ως μια δυστυχία την οποίαν βλακεία αναζητά πάντοτε να εκδικηθεί. *Ας μην αποδεικνύουν καμία πράξη εναντίον μου*, έλεγε ένας άνθρωπος με πολύ πνεύμα, *ας λένε ότι κακό θέλουν, δεν θα θυμώσω, πρέπει ο καθένας να διασκεδάσει*. Αλλά, εάν η φιλοσοφία συγχωρεί την κακολογία, δεν πρέπει εντούτοις καθόλου να την χειροκροτεί. Σε αδιάκριτα χειροκροτήματα οφείλουμε τον μεγάλο αριθμό των μοχθηρών, οι οποίοι, κατά βάθος, είναι κάποτε οι καλύτεροι άνθρωποι του κόσμου. Κολακευμένοι από τους επαίνους που προσφέρονται στην κακολογία, από την φήμη για το πνεύμα που προκαλεί, δεν γνωρίζουν αρκετά να εκτιμούν σε αυτούς την καλοσύνη που τους είναι φυσική, θέλουν να κάνουν τον εαυτό τους φοβερό με τα ευφυολογήματά τους. Έχουν δυστυχώς αρκετό πνεύμα για να το επιτύχουν: γίνονται πρώτα μοχθηροί από ύφος, παραμένουν μοχθηροί από συνήθεια.

Ε, εσείς λοιπόν που δεν έχετε ακόμη αποκτήσει αυτή την ολέθρια συνήθεια, κλείστε τα αυτιά σας σε αυτούς τους επαίνους που δίνονται με σατυρικά

χαρακτηριστικά που είναι τόσο βλαβερά για την κοινωνία όσο είναι συνηθισμένα. Εξετάστε τις ακάθαρτες ³⁵ πηγές απ' όπου βγαίνει η κακολογία. Θυμηθείτε ότι αδιάφορος στις γελοιότητες ενός ιδιώτη, ο μεγάλος άνδρας δεν ασχολείται παρά με μεγάλα πράγματα, ότι ένας γέρος μοχθηρός του φαίνεται τόσο γελοίος όσο ένας γέρος γοητευτικός, ότι, ανάμεσα στους ανθρώπους του κόσμου, αυτοί που είναι φτιαγμένοι για μεγάλα πράγματα αηδιάζουν σύντομα με αυτό το κοροϊδευτικό ύφος που είναι απεχθές στα άλλα έθνη ³⁶. Αφήστε το λοιπόν στους ανθρώπους με περιορισμένο πνεύμα: γι' αυτούς, η κακολογία είναι ανάγκη. Γεννημένοι εχθροί των ανώτερων πνευμάτων, και λάτρεις μιας εκτίμησης την οποίαν τους την αρνούνται, γνωρίζουν ότι, όμοιοι με αυτά τα απαίσια φυτά που φυτρώνουν και δεν αναπτύσσονται παρά στα ερείπια των ανακτόρων, δεν μπορούν να αναπτυχθούν παρά στα θραύσματα των μεγάλων φημών, και δεν ασχολούνται παρά με την φροντίδα να τις καταστρέψουν.

Αυτοί οι άνθρωποι με περιορισμένο πνεύμα είναι πολυάριθμοι. Άλλοτε ζήλευαν τους ανθρώπους μόνο οι όμοιοι τους, τώρα, που ο καθένας επιθυμεί το πνεύμα και πιστεύει σε αυτό, είναι ο λαός σχεδόν στο σύνολό του που ζηλεύει την αξία του: δεν διαβάζουν πλέον για να μορφωθούν, αλλά για να ασκήσουν κριτική. Αλλά, ανάμεσα στα έργα, δεν υπάρχει κανένα που θα μπορούσε να αντιταχθεί σε αυτή την διάθεση των αναγνωστών. Οι περισσότεροι από αυτούς, απασχολημένοι με την αναζήτηση των ελαττωμάτων ενός έργου, είναι όπως αυτά ρυπαρά ζώα που συναντάμε

35 Ο ένας κακολογεί, επειδή είναι αδαής και αργόσχολος: ο άλλος, επειδή στενοχωριέται, φλύαρος, γεμάτος διάθεση και σοκαρισμένος από τα παραμικρά μειονεκτήματα, είναι συνηθώς δυστυχής. Είναι περισσότερο από την διάθεση του παρά από το πνεύμα του που οφείλει τα ευφυολογήματα, *Facit indignatio versum*. Ένας τρίτος είναι γεννημένος οξύθυμος, κακολογεί ανθρώπους, επειδή δεν βλέπει σε αυτούς παρά εχθρούς: και πόση θλίψη να ζει κάποιος συνεχώς με τα αντικείμενα του μίσους του! Αυτός εδώ υπερηφανεύεται ότι δεν είναι καθόλου κορόιδο, δεν βλέπει στους ανθρώπους παρά άτιμους ή πονηρούς μεταμφιεσμένους, το λέει, και συχνά λέει αλήθεια: αλλά τελικά κάποιες φορές κάνει λάθος. Και ρωτώ εάν δεν είναι εξίσου κορόιδο, επειδή παίρνει την φαυλότητα για αρετή ή την αρετή για φαυλότητα; Η ευτυχισμένη ηλικία είναι αυτή όπου είναι το κορόιδο των φίλων του και των ερωμένων του. Δυστυχία σε αυτόν που η σύνεση δεν είναι το αποτέλεσμα της εμπειρίας! Η πρόωρη ανεπάρκεια είναι το βέβαιο σημάδι μιας διεφθαρμένης καρδιάς και ενός δυστυχισμένου χαρακτήρα. Ποιος ξέρει εάν ο πιο αλόγιστος από τους ανθρώπους δεν είναι αυτός που, για να μην είναι ποτέ κορόιδο των φίλων του, εκτίθεται στο βασανιστήριο μιας συνεχούς καχυποψίας; Τελικά οι άνθρωποι κακολογούν για να δείξουν το πνεύμα τους, δεν λέγεται, ότι το σατυρικό πνεύμα δεν είναι παρά το πνεύμα αυτών που δεν έχουν καθόλου. Τι είναι, πράγματι, ένα πνεύμα που δεν υπάρχει παρά από τις γελοιότητες των άλλων; Και ένα χάρισμα όπου δεν μπορούν να διακριθούν χωρίς ο έπαινος του πνεύματος να γίνει η σάτιρα της καρδιάς; Πώς να υπερηφανευτούμε για τις επιτυχίες μας σε ένα είδος όπου, εάν διατηρούμε κάποια αρετή, πρέπει κάθε μέρα να κοκκινίζουμε με αυτά τα ίδια τα ευφυολογήματα για τα οποία η ματαιοδοξία μας επευφημείται, και τα οποία θα καταφρονούσε εάν συνδεόταν με περισσότερο διαφωτισμό;

36 Δεν είναι παρά στην Γαλλία και στην καλή συναναστροφή που αναφέρουν σαν πνευματικό άνθρωπο τον άνθρωπο στον οποίον αρνούνται την κοινή λογική. Και ο ξένος, πάντοτε έτοιμος να μας στερήσει από έναν μεγάλο στρατηγό, έναν ένδοξο συγγραφέα, έναν διάσημο καλλιτέχνη, ένα επιδέξιο τεχνίτη, δεν θα μας αφαιρέσει έναν άνθρωπο που ηγείται. Αλλά τι είδους πνεύμα είναι αυτό, το οποίο δεν θέλει κανένα έθνος;

κάποτε στις πόλεις, και που δεν τριγυρίζουν παρά για να αναζητήσουν τους υπονόμους. Θα αγνοούσαν ακόμη ότι δεν χρειάζεται λιγότερο πνεύμα για να αντιληφθούν τις ομορφιές παρά τα ελαττώματα ενός έργου, και ότι, στα βιβλία, όπως έλεγε ένας Άγγλος, *πρέπει πάμε στο κυνήγι των ιδεών, και να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας το βιβλίο όταν έχουμε βρει σημαντικό αριθμό από αυτές;*

Όλες οι αδικίες αυτού του είδους είναι το αναγκαίο αποτέλεσμα της βλακείας. Ποια διαφορά από αυτή την άποψη ανάμεσα στην συμπεριφορά του πνευματικού ανθρώπου και σε αυτήν του ανθρώπου με περιορισμένο πνεύμα; Ο πρώτος επωφελείται από τα πάντα. Ξεφεύγουν συχνά από τους μέτριους ανθρώπους αλήθειες που ο μορφωμένος αντιλαμβάνεται: ο πνευματικός άνθρωπος, που το γνωρίζει, τους ακούει χωρίς αηδία: δεν αντιλαμβάνεται γενικά στο διάλογο παρά αυτό που λένε το οποίο είναι καλό, και ο μέτριος άνθρωπος παρά αυτό που λένε το οποίο είναι κακό ή γελοίο.

Συνεχώς ευαίσθητος για την άγνοια του, ο πνευματικός άνθρωπος μορφώνεται με όλα σχεδόν τα βιβλία: τόσο αδαής και τόσο κενός για να αντιληφθεί την ανάγκη για να φωτιστεί, ο άνθρωπος με περιορισμένο πνεύμα, αντίθετα, δεν θεωρεί ότι μορφώνεται από κανένα από τα έργα των συγχρόνων του. Και, για να πει ταπεινά ότι ξέρει τα πάντα, τα βιβλία, λέει, δεν του μαθαίνουν τίποτα³⁷, φτάνει μάλιστα να υποστηρίξει ότι τα έχουν πει όλα και ότι τα έχουν σκεφθεί όλα, ότι οι συγγραφείς δεν κάνουν τίποτα άλλο από το να επαναλαμβάνονται, και ότι δεν διαφέρουν μεταξύ τους παρά στον τρόπο που εκφράζονται. Ζηλότυπε, θα του λέγαμε, οφείλουμε στους αρχαίους την τυπογραφία, την ωρολογοποιία, τα γυαλιά, τις αντλίες για τη φωτιά; Ποιος άλλος από τον Newton, τον τελευταίο αιώνα, καθόρισε τους νόμους της βαρύτητας; Ο ηλεκτρισμός δεν μας προσφέρει κάθε μέρα μια απειρία νέων φαινομένων; Δεν υπάρχουν πλέον, σύμφωνα με σένα, ανακαλύψεις για να γίνουν. Αλλά, στην ίδια την ηθική και στην πολιτική, όπου θα έπρεπε ίσως να έχουν ειπωθεί τα πάντα, έχουν προσδιορίσει το πιο πλεονεκτικό είδος της πολυτέλειας και του εμπορείου για κάθε έθνος; Έχουν καθορίσει τα όρια; Έχουν ανακαλύψει το μέσον για να διατηρήσουν συγχρόνως σε ένα έθνος το πνεύμα του εμπορείου και το στρατιωτικό πνεύμα; Έχουν υποδείξει την πιο κατάλληλη μορφή της κυβέρνησης για να κάνει ευτυχισμένους τους ανθρώπους; Έχουν κάνει μόνο το μυθιστόρημα της καλής νομοθεσίας³⁸,

37 Ο σοφός, λέει η Περσική παροιμία, γνωρίζει και ρωτά να μάθει, αλλά ο αδαής δεν γνωρίζει ούτε για πιο πράγμα να ρωτήσει να μάθει.

38 Ούτε αντιλαμβανόμαστε, σε αυτό το είδος, τις αρχές που επαναλαμβάνουμε κάθε μέρα. Το να τιμωρεί κανείς και να ανταμείβει είναι αξίωμα. Όλοι γνωρίζουν αυτές τις λέξεις, λίγοι γνωρίζουν την σημασία τους. Όποιος θα το αντιλαμβανόταν σε όλο του το εύρος θα είχε λύσει, με τη χρήση αυτής της αρχής, το πρόβλημα μιας τέλει νομοθεσίας. Πόσα παρόμοια πράγματα νομίζουμε ότι γνωρίζουμε, και τα επαναλαμβάνουμε κάθε μέρα χωρίς να τα αντιλαμβανόμαστε! Πόσο διαφορετική σημασία έχουν οι ίδιες λέξεις σε διαφορετικά στόματα!

Διηγούνται για ένα κορίτσι με φήμη αγιότητας, ότι περνούσε ολόκληρες τις ημέρες με προσευχή, ο επίσκοπος το γνωρίζει, πηγαίνει να την δει: *ποιές είναι λοιπόν οι μεγάλες προσευχές στις οποίες αφιερώνεις τις ημέρες σου; Απαγγέλω το Πάτερ Ημών μου*, του λέει το

όπως θα μπορούσαν, στη διοίκηση μιας αποικίας, να την ιδρύσουν σε κάποια έρημη ακτή της Αμερικής;

Ο χρόνος έχει παρουσιάσει, σε κάθε εποχή, κάποιες αλήθειες στους ανθρώπους, αλλά του μένει ακόμη να μας κάνει πολλά δώρα. Μπορούμε λοιπόν να αποκτήσουμε ακόμη μια απειρία νέων ιδεών. Το αξίωμα που έχει λεχθεί, ότι τα έχουν πει όλα και τα έχουν σκεφθεί όλα, είναι λοιπόν ένα λανθασμένο αξίωμα, που έχει βρεθεί πρώτα από άγνοια, και έκτοτε έχει επαναληφθεί από ζήλια. Δεν υπάρχουν μέσα που ο ζηλόφθονος, κάτω από την εμφάνιση της δικαιοσύνης, δεν χρησιμοποιεί για να υποβαθμίσει την αξία. Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι δεν υπάρχει αυθύπαρκτη αλήθεια, ότι κάθε νέα ιδέα στηρίζεται σε κάποιες ήδη γνωστές ιδέες, με τις οποίες έχει απαραίτητα κάποιες ομοιότητες: εντούτοις από αυτές τις ομοιότητες ξεκινά η ζήλια, για να κατηγορήσει καθημερινά για λογοκλοπή τους ένδοξους ανθρώπους, τους συγχρόνους μας³⁹: όταν ρητορεύει ενάντια στους λογοκλόπους είναι, λέει, για να τιμωρήσει τις λογοτεχνικές μικροκλοπές και να εκδικηθεί τον λαό. Αλλά, θα του απαντούσαμε, εάν δεν συμβουλευόσουν παρά το δημόσιο συμφέρον, οι ρητορείες σου θα ήσαν λιγότερο έντονες, θα αντιλαμβανόσουν ότι αυτές οι λογοκλοπές, χωρίς αμφιβολία λιγότερο άξιες εκτίμησης απ' ότι οι μεγαλοφυείς, είναι εντούτοις πολύ χρήσιμες στο λαό, ότι ένα καλό έργο, για να είναι γενικά γνωστό, πρέπει να έχει χωρισθεί σε μια απειρία μέτριων έργων.

Πράγματι, εάν οι ιδιώτες που αποτελούν την κοινωνία πρέπει να τοποθετούνται σε πολλές τάξεις, που όλες έχουν, για να βλέπουν και να ακούνε, αυτιά και μάτια διαφορετικά, είναι προφανές ότι ο ίδιος συγγραφέας, όσο πνεύμα και αν έχει, δεν μπορεί να τους ταιριάζει εξίσου, ότι χρειάζονται

κορίτσι. Το Πάτερ Ημών, απαντά ο επίσκοπος, είναι χωρίς αμφιβολία εξαιρετική προσευχή, αλλά επί τέλους ένα Πάτερ Ημών λέγεται σύντομα. Εκλαμπρότατε, τι ιδέες μεγαλείου και δύναμης, για την καλοσύνη του Θεού, κλεισμένες σε αυτές τις δυο μόνο λέξεις Πάτερ Ημών! Είναι αρκετές για μια εβδομάδα διαλογισμού.

Θα μπορούσα να πω τόσο πολλά για ορισμένες παροιμίες, τις συγκρίνω με ένα μπλεγμένο κουβάρι: πιάνεις την αρχή; Μπορείς να ξετυλίξεις όλη την ηθική και την πολιτική, αλλά πρέπει, σε αυτό το έργο να χρησιμοποιήσεις πολύ επιδέξια χέρια.

39 Κάτω από τη λέξη έρωτας, ο Ησίοδος, για παράδειγμα, μας δίνει σχεδόν την ιδέα της έλξης, αλλά, σε αυτόν τον ποιητή, δεν ήταν παρά μια ασαφής ιδέα: είναι αντίθετα, στον Newton, το αποτέλεσμα νέων συνδυασμών και υπολογισμών, ο Newton είναι λοιπόν ο εφευρέτης της. Αυτό που λέω για τον Newton, το λέω εξίσου για τον Locke. Όταν ο Αριστοτέλης είπε, *Nihil est in intellectu quod non prius fuerit in sensu*, δεν συνέδεε βεβαίως σε αυτό το αξίωμα τις ίδιες ιδέες όπως ο Locke, Αυτή η ιδέα δεν ήταν ούτε λίγο ούτε πολύ, στο Έλληνα φιλόσοφο, παρά αντίληψη μιας ανακάλυψης για να γίνει, και της οποίας η τιμή ανήκει εντελώς στον Άγγλο φιλόσοφο. Είναι μόνο η ζήλια που μας κάνει να βρίσκουμε στους αρχαίους όλες τις σύγχρονες ανακαλύψεις. Μια φράση κενή νοήματος, ή τουλάχιστον ακατανόητη πριν από αυτές τις ανακαλύψεις, αρκεί να κάνει να φωνάξουν για λογοκλοπή. Δεν λένε ότι το να αντιληφθεί κάποιος σε ένα έργο μια αρχή που κανείς δεν έχει ακόμη αντιληφθεί, είναι ακριβώς το να κάνει ανακάλυψη, ότι αυτή η ανακάλυψη υποθέτει τουλάχιστον, σε αυτόν που την έκανε, ένα μεγάλο αριθμό παρατηρήσεων που οδηγούσαν σε αυτή την αρχή, και ότι τελικά αυτός που συγκεντρώνει ένα μεγάλο αριθμό ιδεών κάτω από την ίδια άποψη, είναι ένας μεγαλοφυής και ένας εφευρέτης.

συγγραφείς για όλες τις τάξεις⁴⁰, ανθρώπους σαν τον Neuville για να κηρύττουν στην πόλη, και τον Bridaine για την ύπαιθρο. Στην ηθική όπως στην πολιτική, ορισμένες ιδέες δεν είναι καθολικά αντιληπτές, και δεν είναι καθόλου διαπιστωμένο το προφανές τους, επειδή δεν έχουν κατέβει, από την πιο υπέροχη φιλοσοφία, μέχρι την ποίηση, και από την ποίηση, μέχρι τους δρόμους: συνήθως μόνο σε αυτή την μοναδική στιγμή γίνονται αρκετά κοινές για να είναι χρήσιμες.

Κατά τα άλλα, αυτή η ζήλια, που παίρνει συχνά το όνομα της δικαιοσύνης, και από την οποία κανείς δεν εξαιρείται τελείως, δεν είναι η φαυλότητα κανενός κράτους. Δεν είναι συνήθως ενεργή και επικίνδυνη παρά σε ανθρώπους με περιορισμένο πνεύμα και κενούς. Ο ανώτερος άνθρωπος έχει πολύ λίγα αντικείμενα ζήλιας, και οι άνθρωποι του κόσμου έχουν μεγάλη ελαφρότητα, για να υπακούουν για μεγάλο χρονικό διάστημα στο ίδιο συναίσθημα: εξάλλου, δεν μισούν καθόλου την αξία και κυρίως την λογοτεχνική αξία, συχνά μάλιστα την προστατεύουν: η μοναδική τους αξίωση, είναι να είναι ευχάριστοι και λαμπεροί στην συνομιλία. Σε αυτή την αξίωση συνίσταται κανονικά το πνεύμα του αιώνα: και δεν υπάρχει τίποτα που να μην φαντάζονται για να ξεφύγουν σε αυτό το είδος από την επίκριση ότι είναι ανούσιοι στη συζήτηση.

Μια γυναίκα με λίγο πνεύμα φαίνεται εντελώς απασχολημένη με τον σκύλο της, δεν μιλά παρά γι' αυτόν, η υπερηφάνεια των ακροατών προσβάλλεται, της καταλογίζουν αυθάδεια: έχουν άδικο. Γνωρίζει ότι κάποιος είναι κάτι στην κοινωνία, όταν προφέρει τόσο πολλές λέξεις⁴¹, όταν κάνει τόσο πολλές χειρονομίες και τόσο πολύ θόρυβο: η απασχόληση με τον σκύλο της είναι λοιπόν γι αυτήν λιγότερο απόλαυση παρά ένα μέσον για να κρύψει την μετριότητα της. Την συμβουλεύει πολύ καλά, από αυτή την άποψη, ο εγωισμός της, ο οποίος, προς στιγμήν, μας κάνει πάντοτε να βγάζουμε το καλύτερο μέρος της βλακείας μας.

Δεν θα προσθέσω παρά μια λέξη σε αυτά που έχω ήδη πει για το πνεύμα της εποχής, είναι ότι είναι εύκολο να το παρουσιάσει κάποιος με αισθητή εικόνα. Ας επιφορτίσει, για το λόγο αυτό, έναν επιδέξιο ζωγράφο, για παράδειγμα, να κάνει αλληγορικά πορτρέτα του πνεύματος κάποιων εποχών της Ελλάδας, και του τωρινού πνεύματος του έθνους μας. Στον πρώτο πίνακα, δεν θα αναγκασθεί να αναπαραστήσει το πνεύμα με την μορφή ενός άνδρα, ο οποίος, με το βλέμμα προσηλωμένο, την ψυχή απορροφημένη σε βαθείς

40 Θα αναφέρω σε σχέση με αυτό το θέμα ένα αρκετά ευχάριστο γεγονός. Ένας άνδρας παρουσιαζόταν μια μέρα ενώπιον ενός δικαστή, άνδρα με πολύ πνεύμα. *Τι κάνεις;* Τον ερώτησε ο δικαστής. *Κάνω βιβλία*, απάντησε. *Αλλά κανένα από αυτά τα βιβλία δεν έχει έλθει ακόμη στα χέρια μου!* Απαντά ο δικαστής. *Το πιστεύω*, συνεχίζει ο συγγραφέας: *δεν κάνω τίποτα για το Παρίσι. Όταν τυπώνεται ένα από τα βιβλία μου, στέλνω την έκδοση στην Αμερική: δεν συγγράφω παρά για τις αποικίες.*

41 Για το θέμα αυτό οι Πέρσες λένε: *ακούω το θόρυβο της μυλόπετρας, αλλά δεν βλέπω αλεύρι.*

συλλογισμούς, μένει σε κάποιες από τις στάσεις που δίνουν στις μούσες; Στον δεύτερο πίνακα, δεν θα αναγκαστεί να ζωγραφίσει το πνεύμα με τα χαρακτηριστικά του θεού της ειρωνείας, δηλαδή, με τη μορφή ενός ανθρώπου που εξετάζει τα πάντα με ένα πονηρό γέλιο και ένα κοροϊδευτικό βλέμμα; Αλλά, αυτά τα δυο τόσο διαφορετικά πορτρέτα θα μας έδιναν με αρκετή ακρίβεια την διαφορά του πνεύματος των Ελλήνων από το δικό μας. Ως προς αυτό θα παρατηρήσω ότι, σε κάθε εποχή, ένας επινοητικός ζωγράφος θα έδινε στο πνεύμα διαφορετική φυσιογνωμία, και ότι η αλληγορική συνέχεια τέτοιων πορτρέτων θα ήταν πολύ ευχάριστη και πολύ περίεργη για τους μεταγενέστερους, οι οποίοι, με μια ματιά, θα έκριναν για τον εκτίμηση ή για την περιφρόνηση που, σε κάθε εποχή, οφείλουν να αποδίδουν στο πνεύμα κάθε έθνους.

Κεφάλαιο 8.

Για το ορθό πνεύμα⁴².

Για να κάνουμε πάντοτε σωστές κρίσεις, για τις διαφορετικές ιδέες και τις γνώμες των ανθρώπων, θα έπρεπε να αποβάλλουμε όλα τα πάθη που διαφθείρουν την κρίση μας, θα έπρεπε να έχουμε συνήθως παρούσες στη μνήμη μας τις ιδέες που η γνώση τους θα μας έδινε τη γνώση όλων των ανθρώπινων αληθειών: για το λόγο αυτό, θα έπρεπε να γνωρίζουμε τα πάντα. Κανείς δεν γνωρίζει τα πάντα: δεν έχουμε λοιπόν το δίκαιο πνεύμα παρά σε ορισμένες πλευρές.

Στο δραματικό είδος, για παράδειγμα, ο ένας είναι καλός κριτής της αρμονίας των στίχων, της καταλληλότητας, της δύναμης έκφρασης, και τελικά όλης της ομορφιάς του ύφους. Αλλά είναι κακός κριτής για την ορθότητα του θέματος. Ο άλλος, αντίθετα, είναι γνώστης σε αυτό το τελευταίο μέρος, αλλά δεν συγκινείται ούτε από αυτή την ορθότητα, ούτε από αυτή την καταλληλότητα, ούτε από αυτή τη δύναμη του αισθήματος από όπου εξαρτάται πόσο αληθινοί ή ψεύτικοι είναι οι τραγικοί χαρακτήρες, και η πρώτη αξία των έργων. Λέω η πρώτη αξία, επειδή η πραγματική ωφελιμότητα και κατά συνέπεια η κύρια ομορφιά αυτού του είδους, συνιστάται στο να ζωγραφίζει πιστά τα αποτελέσματα που προκαλούν σε μας τα δυνατά πάθη.

Δεν έχουμε λοιπόν καθαρά ορθότητα πνεύματος παρά στα είδη στα οποία έχουμε περισσότερο ή λιγότερο στοχαστεί.

Δεν μπορούμε λοιπόν, χωρίς να κάνουμε σύγχυση στη μεγαλοφυΐα και το ευρύ και βαθύ πνεύμα με το ορθό πνεύμα, να μην παραδεχούμε ότι αυτό το τελευταίο είδος πνεύματος δεν είναι πλέον παρά ένα λανθασμένο πνεύμα, όταν πρόκειται για αυτές τις πολύπλοκες προτάσεις, όπου η αλήθεια είναι το αποτέλεσμα ενός μεγάλου αριθμού συνδυασμών, όπου, για να δούμε καλά, πρέπει να δούμε πολύ, και όπου η ορθότητα του πνεύματος εξαρτάται από την ευρύτητα του: και δεν αντιλαμβανόμαστε γενικά με τον όρο *ορθό πνεύμα* παρά το είδος του πνεύματος που είναι κατάλληλο να βγάλει σωστά και πολλές φορές νέα συμπεράσματα από γνώμες αληθινές ή ψευδείς τις οποίες του παρουσιάζουν.

Ως συνέπεια αυτού του ορισμού, το ορθό πνεύμα συμβάλλει λίγο στην πρόοδο του ανθρώπινου πνεύματος: εντούτοις αξίζει κάποιας εκτίμησης. Αυτός ο οποίος, ξεκινώντας από αρχές ή παραδεκτές γνώμες, βγάζει πάντοτε σωστά και κάποιες φορές νέα συμπεράσματα, είναι ένας σπάνιος άνθρωπος ανάμεσα στους κοινούς ανθρώπους. Εκτιμάται μάλιστα, γενικά, περισσότερο

42 Στην ευρεία έννοια, το ορθό πνεύμα θα ήταν το καθολικό πνεύμα. Δεν πρόκειται καθόλου γι' αυτό το είδος του πνεύματος σε αυτό το κεφάλαιο: παίρνω εδώ αυτή τη λέξη με την πιο κοινή παραδοχή.

από μέτριους ανθρώπους, από όσο εκτιμάται το ανώτερο πνεύμα, το οποίο, καλώντας τόσο συχνά τους ανθρώπους στην εξέταση αρχών που έχουν γίνει δεκτές, και μεταφέροντας τους σε άγνωστες περιοχές, πρέπει συγχρόνως να κουράζει την οκνηρία τους και να τραυματίζει την υπερηφάνεια τους.

Κατά τα άλλα, όσο ορθά και αν είναι τα συμπεράσματα που βγαίνουν, είτε από ένα συναίσθημα, είτε από μια αρχή, λέω ότι, απέχοντας από το να αποκτήσει το όνομα του ορθού πνεύματος, ο άνθρωπος δεν θα αναφερθεί ποτέ παρά σαν τρελός, όταν αυτό το συναίσθημα ή αυτή η αρχή εμφανίζεται είτε γελοίο είτε τρελό. Ένας αέρινος Ινδός είχε φανταστεί ότι, εάν ουρούσε, θα έπνιγε όλο το Bisnagar. Κατά συνέπεια, αυτός ο ενάρετος πολίτης, προτιμώντας την σωτηρία της πατρίδας του από την ίδια τη δική του, συγκρατούσε πάντοτε την ουρήθρα του, ήταν έτοιμος πεθάνει, όταν ένας γιατρός, άνθρωπος του πνεύματος, μπαίνει κατατρομαγμένος στο δωμάτιο του: η Narsingue ⁴³, του λέει, έχει πάρει φωτιά, δεν θα είναι σε λίγο παρά ένας σωρός από στάχτες: *κάνε γρήγορα και χαλάρωσε την ουρήθρα σου*. Με αυτές τις λέξεις ο καλός Ινδός ουρεί, συλλογίζεται σωστά, και περνά για τρελός ⁴⁴.

Εάν τέτοιοι άνθρωποι θεωρούνται γενικά τρελοί, δεν είναι αποκλειστικά επειδή στηρίζουν τα επιχειρήματα τους σε ψευδείς αρχές, αλλά σε αρχές που έχουν αυτή την φήμη. Πράγματι, ο κινέζος θεολόγος, που αποδεικνύει τις εννέα ενσαρκώσεις του Wisthνου και ο μουσουλμάνος ο οποίος, σύμφωνα με το κοράνι, υποστηρίζει ότι η γη φέρεται πάνω στα κέρατα ενός ταύρου, βασίζονται βεβαίως σε αρχές τόσο γελοίες όσο αυτές του ινδού μου.

43 Η πρωτεύουσα του Bisnagar.

44 Τα ορθά πνεύματα μπορούσαν να εξετάζουν την χρήση που ήταν άλλοτε σε ισχύ για να αποφασίζουν για την δικαιοσύνη ή για την αδικία μιας υπόθεσης με την δύναμη των όπλων σαν μια χρήση πολύ καλά καθιερωμένη. Τους φαινόταν το ορθό συμπέρασμα αυτών των δυο προτάσεων: *τίποτα δεν συμβαίνει παρά με την εντολή του Θεού, και ο Θεός δεν μπορεί να επιτρέψει την αδικία*. «Εάν δημιουργείτο διένεξη για την κυριότητα κάποιας γης, στην περιουσία ενός προσώπου, εάν το δικαίωμα δεν ήταν πολύ σαφές από ένα μέρος και από άλλο έπαιρναν υπερασπιστές για να το αποσαφηνίσουν. Ο αυτοκράτορας Όθων περί το έτος 968, έχοντας συμβουλευθεί τους καθηγητές δικαίου για να μάθει εάν η απεικόνιση έπρεπε να γίνει σε ευθεία γραμμή, καθώς είχαν διαφορετική άποψη, όρισε δυο γενναίους για να αποφασίσουν αυτό το σημείο του δικαίου: το πλεονέκτημα καθώς ήταν με το μέρος αυτού που υποστήριζε την απεικόνιση, ο αυτοκράτορας διέταξε ότι αυτό έπρεπε να ακολουθηθεί στο μέλλον.» *Αναμνήσεις της Ακαδημίας Επιγραφών και Γραμμάτων, τόμος 15*.

Θα μπορούσα να αναφέρω εδώ ακόμη, σύμφωνα με τις Αναμνήσεις της Ακαδημίας των Επιγραφών, πολλά άλλα παραδείγματα διαφορετικών δοκιμασιών, που ονομάζονταν αυτές τις εποχές της άγνοιας, *κρίσεις του Θεού*. Περιορίζομαι λοιπόν στην δοκιμασία με το κρύο νερό που γινόταν με αυτόν τον τρόπο: «Ύστερα από κάποιες προσευχές που προφέρονταν στον άρρωστο, ένωναν το δεξί του χέρι με το αριστερό πόδι, και το αριστερό χέρι με το δεξί πόδι, σε αυτή την κατάσταση τον πετούσαν στο νερό. Εάν επέπλεε, τον μεταχειρίζονταν σαν εγκληματία. Εάν βυθιζόταν τον ανακήρυσσαν αθώο. Σε αυτή εδώ τη βάση, έπρεπε να βρίσκονται λίγοι ένοχοι, επειδή ένας άνθρωπος καθώς δεν μπορούσε να κάνει καμία κίνηση, και ο όγκος του καθώς ήταν μεγαλύτερος από ίσο όγκο νερού, έπρεπε απαραίτητα να βυθίζεται. Δεν αγνοούσαν χωρίς αμφιβολία μια αρχή της στατικής τόσο απλή, μιας τόσο κοινής εμπειρίας, αλλά η απλότητα αυτών των εποχών περίμενε πάντοτε ένα θαύμα, που δεν πίστευαν ότι ο ουρανός θα μπορούσε να τους αρνηθεί για να τους κάνει να γνωρίσουν την αλήθεια». *Το ίδιο*.

Εντούτοις και ο ένας και ο άλλος θα αναφέρονται, ο καθένας στη χώρα τους, ως συνετοί άνθρωποι. Γιατί θα είναι συνετοί; Είναι επειδή υποστηρίζουν γνώμες που είναι γενικά αποδεκτές. Σε σχέση με τις θρησκευτικές αλήθειες, η λογική είναι χωρίς δύναμη ενάντια σε δυο μεγάλους ιεραποστόλους, το Παράδειγμα και το Φόβο. Εξάλλου, σε κάθε χώρα, οι προκαταλήψεις των μεγάλων είναι ο νόμος των μικρών. Αυτός ο κινέζος και αυτός ο μουσουλμάνος θα περάσουν λοιπόν για σοφοί, αποκλειστικά επειδή είναι *τρελοί από την κοινή τρέλα*. Αυτό που λέω για την τρέλα, το χρησιμοποιώ για την βλακεία: μόνο αυτός εκεί που δεν έχει την κοινή βλακεία αναφέρεται ως βλάκας.

Κάποιοι χωριάτες, λένε, κτίζουν μια γέφυρα: χαράζουν αυτή την επιγραφή: Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΓΕΦΥΡΑ ΕΧΕΙ ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΕΙ ΕΔΩ. Άλλοι θέλουν να βγάλουν έναν άνθρωπο από ένα πηγάδι μέσα στο οποίο είχε πέσει, του περνούν στο λαιμό ένα σκοινί με κινούμενο κόμπο, και τον τραβούν στραγγαλισμένο. Εάν οι βλακείες αυτού του είδους πρέπει πάντοτε να προκαλούν το γέλιο, πως, θα πει κάποιος, πως να ακούσουμε σοβαρά τα δόγματα των βουδιστών ιερέων, των βραχμάνων και των βουδιστών ιερέων του Σιάμ; Δόγματα τόσο ανόητα όσο η επιγραφή της γέφυρας. Πως μπορούμε, χωρίς να γελάσουμε, να δούμε τους βασιλείς, τους λαούς, τους υπουργούς, και ακόμη τους μεγάλους άνδρες, να γονατίζουν μερικές φορές στα πόδια ειδώλων, και να δείχνουν, για γελοίους μύθους, την πιο βαθιά ευλάβεια; Πως, ταξιδεύοντας, δεν δοκιμάζουμε έκπληξη να βλέπουμε την ύπαρξη μάγων τόσο γενικά αναγνωρισμένη όσο η ύπαρξη του Θεού, να περνά, στα περισσότερα έθνη, για αλήθεια εξίσου βέβαιη; Για ποιο λόγο τελικά οι διαφορετικές ανοησίες, αλλά εξίσου γελοίες, δεν θα προκαλούσαν σε μας την ίδια εντύπωση; Είναι επειδή κοροϊδεύουμε ευχαρίστως μια βλακεία από την οποία πιστεύουμε ότι είμαστε απαλλαγμένοι, είναι επειδή κανείς δεν επαναλαμβάνει, σύμφωνα με τον χωρικό, *η παρούσα γέφυρα έχει κατασκευασθεί εδώ*, και επειδή δεν είναι έτσι όταν πρόκειται για μια ευσεβή ανοησία. Καθώς κανείς δεν πιστεύει ότι ο εαυτός του είναι εντελώς προστατευμένος από την άγνοια που την παράγει, φοβάται να γελάσει με τον εαυτό του στο όνομα των άλλων.

Δεν είναι λοιπόν καθόλου, γενικά, στην ανοησία ενός επιχειρήματος, αλλά στην ανοησία ενός ορισμένου είδους επιχειρήματος, που δίνουμε το όνομα της βλακείας. Δεν μπορούμε λοιπόν να εννοούμε με αυτή την λέξη παρά άγνοια λίγο κοινή. Και δίνουμε κάποιες φορές το όνομα του βλάκα σε αυτούς ακόμη στους οποίους δεχόμαστε μεγάλη διάνοια. Η επιστήμη των κοινών πραγμάτων είναι η επιστήμη των μέτριων ανθρώπων, και κάποιες φορές ο μεγαλοφυής άνθρωπος έχει, από αυτή την άποψη, χονδροειδή άγνοια. Πρόθυμος να προχωρήσει μέχρι τις πρώτες αρχές της τέχνης ή της επιστήμης που καλλιεργεί, και ικανοποιημένος να αντιληφθεί κάποιες από αυτές τις νέες, πρώτες και γενικές αλήθειες, από τις οποίες προκύπτουν μια απειρία δευτερευουσών αληθειών, αμελεί κάθε άλλο είδος γνώσης. Βγαίνει από τον

φωτεινό δρόμο που του χαράσσει η μεγαλοφυΐα; Πέφτει σε χίλια λάθη, και ο Newton σχολιάζει την Αποκάλυψη.

Η μεγαλοφυΐα φωτίζει κάποιους που δρασκελίζουν αυτή τη μεγάλη νύχτα που περιβάλλει τα μέτρια πνεύματα, αλλά δεν φωτίζει τα πάντα. Συγκρίνω τον μεγαλοφυή άνθρωπο με τη στήλη που βάδιζε μπροστά από τους εβραίους, και που ήταν άλλοτε σκοτεινή, και άλλοτε φωτεινή. Ο μεγάλος άνθρωπος, πάντοτε ανώτερος σε ένα είδος, του λείπει απαραίτητα πνεύμα σε πολλά αλλά είδη, τουλάχιστον όταν δεν εννοούμε εδώ με τη λέξη *πνεύμα* την ικανότητα να μορφωθεί, την οποία, ίσως, μπορούμε να θεωρήσουμε σαν μια αρχική γνώση. Ο μεγάλος άνθρωπος, με τη συνήθεια της εφαρμογής, τη μέθοδο της μελέτης, και την ικανότητα που έχει να κάνει τη διάκριση ανάμεσα σε μια μισή γνώση και μια πλήρη γνώση, έχει βεβαίως, από αυτή την άποψη, μεγάλο πλεονέκτημα πάνω στους κοινούς ανθρώπους. Αυτοί οι τελευταίοι μη έχοντας αποκτήσει καθόλου τη συνήθεια του στοχασμού, και μη έχοντας μάθει τίποτα σε βάθος, θεωρούν τους εαυτούς τους πάντοτε αρκετά μορφωμένους επειδή έχουν επιφανειακή γνώση των πραγμάτων. Η άγνοια και η βλακεία εύκολα πείθονται ότι γνωρίζουν τα πάντα: και η μια και η άλλη είναι πάντοτε ματαιόδοξες. Μόνο ο μεγάλος άνθρωπος μπορεί να είναι μετριοφρων.

Εάν στενέψω την επιρροή της μεγαλοφυΐας και δείξω τα όρια μέσα στα οποία η φύση την υποχρεώνει να περιορισθεί, είναι για να κάνω πιο φανερά κατανοητό ότι το ορθό πνεύμα, ήδη πολύ κατώτερο από τη μεγαλοφυΐα, δεν μπορεί, όπως το φανταζόμαστε, να κάνει κρίσεις πάντοτε αληθινές στα διάφορα είδη του επιχειρήματος. Ένα τέτοιο πνεύμα είναι αδύνατον. Το χαρακτηριστικό του ορθού πνεύματος είναι να βγάζει ακριβή συμπεράσματα από τις γνώμες που δέχεται: αλλά αυτές οι γνώμες είναι λανθασμένες για τις περισσότερες περιπτώσεις, και το ορθό πνεύμα δεν προχωρά ποτέ μέχρι την εξέταση αυτών των γνωμών: το ορθό πνεύμα δεν είναι λοιπόν, πολύ συχνά, παρά η τέχνη να συμπεραίνει κάποιος λανθασμένα ακολουθώντας μέθοδο. Ίσως αυτό το είδος του πνεύματος είναι αρκετό για να κάνει ένα καλό κριτή, αλλά ποτέ δεν κάνει έναν μεγάλο άνθρωπο. Όποιος είναι προικισμένος με αυτό δεν διακρίνεται συνήθως σε κανένα είδος, και δεν επαινείται για κανένα χάρισμα. Αποκτά, θα πει κάποιος, συχνά την εκτίμηση μέτριων ανθρώπων. Συμφωνώ: αλλά η εκτίμηση τους, κάνοντας τον να αισθάνεται πολύ μεγάλη ιδέα για τον εαυτό του, γίνεται γι' αυτόν πηγή λαθών. Λαθών από τα οποία είναι αδύνατον να απαλλαγεί. Επειδή τελικά, εάν ο καθρέπτης, από όλους τους συμβούλους ο σύμβουλος ο πιο γυαλισμένος και ο πιο διακριτικός, δεν μαθαίνει σε κανέναν σε πιο σημείο είναι άσχημος, ποιός θα μπορούσε να απαλλάξει έναν άνθρωπο από την πολύ μεγάλη γνώμη, που αισθάνεται για τον ίδιο τον εαυτό του, κυρίως όταν αυτή η γνώμη στηρίζεται στην εκτίμηση των περισσότερων από αυτούς που τον περιβάλλουν; Είναι αρκετά μετριοφρων, ώστε να μην εκτιμά τον εαυτό του, παρά αφού έχει αποκτήσει

τον έπαινο των άλλων. Εξ' αυτού όμως αυτή η εμπιστοσύνη του ορθού πνεύματος στα ίδια του τα φώτα, και αυτή η περιφρόνηση για τους μεγάλους ανθρώπους, τους οποίους θεωρεί συχνά οραματιστές, συστηματικά πνεύματα και αγύριστα κεφάλια⁴⁵. Ε, ορθά πνεύματα! Θα τους πει κάποιος, όταν μεταχειρίζεστε σαν αγύριστα κεφάλια αυτούς τους μεγάλους ανθρώπους, που είναι τουλάχιστον τόσο ανώτεροι στο είδος που ο λαός τους θαυμάζει, τι γνώμη νομίζετε ότι ο λαός θα μπορούσε να έχει για σας, που το πνεύμα σας δεν επεκτείνεται πέραν από κάποια μικρά συμπεράσματα που βγαίνουν από μια αληθινή ή ψευδή αρχή, και που η ανακάλυψη της έχει μικρή σημασία; Πάντοτε σε έκσταση μπροστά στη μικρή σας αξία, δεν είστε επιρρεπείς, θα πείτε, στα σφάλματα των διάσημων ανθρώπων. Ναι, χωρίς αμφιβολία, επειδή πρέπει να τρέξει κάποιος ή τουλάχιστον να περπατήσει για να πέσει. Όταν εγκωμιάζετε μεταξύ σας την ορθότητα του πνεύματος σας, μου φαίνεται να ακούω ανθρώπους χωρίς πόδια να δοξάζονται ότι δεν έχουν κάνει καθόλου στραβοπατήματα. Η συμπεριφορά σας, θα προσθέσετε, είναι συχνά πιο συνετή από αυτή των μεγαλοφυών ανθρώπων. Ναι, επειδή δεν έχετε μέσα σας αυτή την αρχή της ζωής και των παθών που παράγει εξίσου τις μεγάλες φαιδρότητες, τις μεγάλες αρετές και τα μεγάλα χαρίσματα. Αλλά, είστε περισσότερο άξιοι επαίνων; Τι ενδιαφέρει το λαό η καλή η κακή συμπεριφορά ενός ιδιώτη; Ένας μεγαλοφυής άνθρωπος, εάν έχει φαιδρότητες, έχει ακόμη μεγαλύτερη εκτίμηση απ' ότι εσείς. Πράγματι, υπηρετεί κάποιος την πατρίδα του, είτε με την αθωότητα των ηθών του και τα παραδείγματα της αρετής που δίνει, ή με τα φώτα που διαδίδει. Από αυτούς τους δυο τρόπους να υπηρετήσει την πατρίδα του, ο τελευταίος, ο οποίος, χωρίς αντίρρηση, ανήκει πιο άμεσα στη μεγαλοφυΐα, είναι, συγχρόνως, αυτός που προκαλεί τα περισσότερα πλεονεκτήματα στο λαό. Τα παραδείγματα αρετής τα οποία δίνει ένας ιδιώτης δεν είναι καθόλου χρήσιμα παρά σε μικρό αριθμό αυτών που συνθέτουν την κοινωνία του: αντίθετα, τα νέα φώτα, τα οποία αυτός ο ίδιος ιδιώτης θα διαδώσει στις τέχνες και τις επιστήμες, είναι ευεργεσίες για το σύμπαν. Είναι λοιπόν βέβαιο ότι ο μεγαλοφυής άνθρωπος, ακόμη και εάν η εντιμότητα του είναι πολύ ατελής, θα έχει πάντοτε περισσότερα δικαιώματα από ότι εσείς στην δημόσια ευγνωμοσύνη.

Οι αγορεύσεις των ορθών πνευμάτων ενάντια στους μεγαλοφυείς ανθρώπους πρέπει, χωρίς αμφιβολία, να κυριαρχούν κάποιο χρόνο στο πλήθος: τίποτα πιο εύκολο να απατηθεί. Εάν ο Ισπανός, στην θέα γυαλιών που φορούν πάντοτε στη μύτη τους κάποιοι από τους καθηγητές του, πείθεται ότι αυτοί οι καθηγητές έχουν χάσει τα μάτια τους στην ανάγνωση, και ότι είναι πολύ μορφωμένοι, εάν πάρουμε κάθε μέρα τη ζωηρότητα των χειρονομιών για αυτή του πνεύματος, και την λακωνικότητα για βάθος, πρέπει επίσης να πάρουμε την συνηθισμένη σοβαρότητα των ορθών πνευμάτων σαν αποτέλεσμα της σοφίας τους. Αλλά το γόητρο καταστρέφεται, και σύντομα

45 Το να λέμε για έναν άνθρωπο ότι έχει αγύριστο κεφάλι, σημαίνει πολύ συχνά ότι λέμε, χωρίς να το γνωρίζουμε, ότι έχει περισσότερο πνεύμα από μας.

ενθυμούμαστε ότι η σοβαρότητα, όπως λέει η δεσποινίς de Scudéry, δεν είναι παρά μυστικό του σώματος για να κρύψει τα μειονεκτήματα του πνεύματος⁴⁶. Δεν υπάρχουν λοιπόν κανονικά παρά αυτά τα ορθά πνεύματα που είναι μακροχρόνια θύματα της σοβαρότητας που διαθέτουν. Κατά τα άλλα, εάν θεωρούν τους εαυτούς τους σοφούς, επειδή είναι σοβαροί, εάν εμπνεόμενοι από την ματαιοδοξία και τη ζήλια, όταν περιγράφουν την μεγαλοφυΐα, νομίζουν ότι είναι μεγαλοφυείς από δικαιοσύνη, κανείς, από αυτή την άποψη, δεν ξεφεύγει από το λάθος. Αυτά τα λανθασμένα συναισθήματα είναι σε όλα τα είδη τόσο γενικά και τόσο συχνά, που νομίζω ότι απαντώ στην επιθυμία του αναγνώστη μου, αφιερώνοντας σε αυτή την εξέταση μερικές σελίδες αυτού του έργου.

46 Ο γάιδαρος, λέει, σε αυτό το θέμα, ο Montaigne, είναι το πιο σοβαρό ζώο.

Κεφάλαιο 9.

Για λανθασμένα συναισθήματα.

Όμοιο με την ακτίνα του φωτός, που αποτελείται από μια δέσμη ακτίνων, κάθε συναίσθημα αποτελείται από μια απειρία συναισθημάτων, που συμπράττουν για να παράγουν τέτοια θέληση στην ψυχή μας και τέτοια δράση στο σώμα μας. Λίγοι άνθρωποι έχουν το κατάλληλο πρίσμα για να αναλύσουν αυτή τη δέσμη των συναισθημάτων: κατά συνέπεια, οι άνθρωποι θεωρούν ότι ο εαυτός του διακατέχεται είτε από ένα μοναδικό συναίσθημα, είτε από διαφορετικά συναισθήματα από αυτά που μας συγκινούν. Να ή αιτία τόσων λανθασμένων συναισθημάτων, και γιατί αγνοούμε σχεδόν πάντοτε τα αληθινά κίνητρα των πράξεων μας.

Για να κάνω καλύτερα κατανοητό πόσο είναι δύσκολο να ξεφύγει κάποιος από αυτά τα λανθασμένα συναισθήματα, πρέπει να παρουσιάσω κάποια από τα λάθη όπου μας ρίχνει η βαθιά άγνοια του ίδιου του εαυτού μας.

Κεφάλαιο 10.

Πόσο είμαστε επιρρεπείς στο να εξαπατόμαστε για τα κίνητρα τα οποία μας κρίνουν.

Μια μητέρα λατρεύει τον γιό της. Τον αγαπώ, θα πει, για τον ίδιο τον εαυτό του. Εντούτοις, θα απαντήσουμε, δεν λαμβάνεις καμιά φροντίδα για την εκπαίδευση του, και δεν αμφιβάλλεις ότι μια καλή εκπαίδευση μπορεί επ' άπειρον να συμβάλει στην ευτυχία του: γιατί λοιπόν, σε αυτό το θέμα, δεν συμβουλευέσαι καθόλου τους πνευματικούς ανθρώπους, και δεν διαβάζεις κανένα από τα έργα που έχουν γραφεί πάνω σε αυτό το θέμα; Είναι, θα απαντήσει, επειδή σε αυτό το είδος, νομίζω ότι γνωρίζω όσα και οι συγγραφείς και τα έργα τους. Αλλά, από πού γεννιέται αυτή η εμπιστοσύνη στα φώτα σου; Δεν θα ήταν το αποτέλεσμα της αδιαφορίας σου; Μια έντονη επιθυμία εμπνέει πάντοτε σωτήρια καχυποψία για τον εαυτό μας. Έχουμε σημαντική δίκη; Βλέπουμε εισαγγελείς, δικηγόρους, συμβουλευόμαστε μεγάλο αριθμό από αυτούς, διαβάζουμε δικόγραφα. Δεχόμαστε επίθεση από αυτές τις μακροχρόνιες ασθένειες που συνεχώς μας περιβάλλουν με σκιές και τον τρόπο του θανάτου; Βλέπουμε γιατρούς, συγκεντρώνουμε τις απόψεις τους, διαβάζουμε βιβλία ιατρικής, γινόμαστε οι ίδιοι λίγο γιατροί. Αυτή είναι η συμπεριφορά ενός έντονου ενδιαφέροντος. Όταν πρόκειται για την εκπαίδευση των παιδιών, εάν δεν είσαι καθόλου ικανή για το ίδιο ενδιαφέρον, είναι επειδή δεν τα αγαπάς καθόλου γι' αυτά τα ίδια. Αλλά, θα προσθέσει αυτή η μητέρα, ποια θα ήσαν τα κίνητρα της τρυφερότητας μου; Ανάμεσα στους πατέρες και τις μητέρες, θα απαντήσω, οι μεν συγκλονίζονται από το αίσθημα να διαιωνίσουν το όνομα τους στα παιδιά τους, δεν αγαπούν κανονικά παρά το όνομα τους: οι άλλοι επιθυμούν να διατάζουν, και στα παιδιά τους, δεν αγαπούν παρά τους δούλους τους. Το ζώο χωρίζεται από τα μικρά του, όταν η αδυναμία τους δεν τα κρατά πλέον στην εξάρτηση της, και η πατρική αγάπη σβήνει σχεδόν σε όλες τις καρδιές, όταν τα παιδιά, με την ηλικία και την κατάσταση τους, φτάνουν στην ανεξαρτησία. Τότε, λέει ο ποιητής Saadi, ο πατέρας δεν βλέπει σε αυτά παρά τους ακόρεστους κληρονόμους: και είναι η αιτία, προσθέτει ο ίδιος ποιητής, της ακραίας αγάπης του παππού για τα εγγόνια του. Τα θεωρεί σαν τους εχθρούς των εχθρών του.

Υπάρχουν τελικά πατέρες και μητέρες οι οποίοι, στα παιδιά τους, δεν αντιλαμβάνονται παρά ένα παιχνιδάκι και μια απασχόληση. Η απώλεια αυτού του παιχνιδιού θα τους ήταν ανυπόφορη: αλλά η θλίψη τους θα αποδείκνυε ότι αγαπούν ένα παιδί για αυτό το ίδιο; Όλοι γνωρίζουν αυτό το απόσπασμα της ζωής του de Lauzun: ήταν στη Βαστίλη, εκεί, χωρίς βιβλία, χωρίς απασχόληση, και θύμα της πλήξης και του τρόμου της φυλακής, σκέπτεται να εξημερώσει μια αράχνη. Ήταν η μόνη παρηγοριά που του έμεινε μέσα στην δυστυχία του. Ο κυβερνήτης της Βαστίλης, από κοινή απανθρωπιά στους

ανθρώπους που είναι συνηθισμένοι να βλέπουν δυστυχισμένους⁴⁷, συνθλίβει αυτή την αράχνη. Ο φυλακισμένος αισθάνεται από αυτό επώδυνη θλίψη. Δεν υπάρχει καμιά μητέρα που ο θάνατος του γιού της δεν την συγκλονίζει με πιο βίαιο πόνο. Αλλά, από πού προέρχεται αυτή η συμφωνία των συναισθημάτων για πράγματα τόσο διαφορετικά; Είναι επειδή, στην απώλεια ενός παιδιού, όπως στην απώλεια μιας αράχνης, δεν έχουν συχνά να κλάψουν παρά την πλήξη και την απραξία στην οποία πέφτουν. Εάν οι μητέρες φαίνονται γενικά πιο ευαίσθητες στο θάνατο ενός παιδιού από όσο ένας πατέρας, που είναι απασχολημένος με τις υποθέσεις του, ή παραδομένος στις φροντίδες της φιλοδοξίας του, δεν είναι ότι αυτή η μητέρα αγαπά πιο τρυφερά τον γιό της, αλλά είναι ότι υποφέρει από μια απώλεια που είναι πιο δύσκολη να την αναπληρώσει. Τα λανθασμένα συναισθήματα είναι, σε αυτό το είδος, πολύ συχνά. Λατρεύουν σπάνια ένα παιδί για το ίδιο τον εαυτό του. Αυτή η πατρική⁴⁸ αγάπη, την οποία επιδεικνύουν τόσοι άνθρωποι και από την οποία θεωρούν τον εαυτό τους να συγκλονίζεται έντονα, δεν είναι πιο συχνά, σε αυτούς, παρά αποτέλεσμα είτε του συναισθήματος να δαιωνίσουν το όνομα τους στα παιδιά τους, είτε της ματαιοδοξίας να κυβερνούν, είτε του φόβου της ανίας και της απραξίας.

Παρόμοια λανθασμένα συναισθήματα πείθουν τους φανατικούς ευσεβείς ότι στο ζήλο τους για την θρησκεία οφείλουν το μίσος που έχουν για τους φιλοσόφους, και τις διώξεις που προκαλούν εναντίον τους. Αλλά, τους λένε, είτε η γνώμη που σας εξεγείρει στο έργο ενός φιλοσόφου είναι λανθασμένη, είτε είναι ορθή. Στην πρώτη περίπτωση, μπορείτε, διαπνεόμενοι από αυτή την ήπια αρετή την οποία προϋποθέτει η θρησκεία, να του αποδείξετε φιλοσοφικά την πλάνη, το οφείλετε μάλιστα χριστιανικά. *Δεν απαιτούμε, λέει ο Άγιος Παύλος, τυφλή υπακοή, διδάσκουμε, αποδεικνύουμε, πείθουμε.* Στη

47 Η συνήθεια να βλέπουν τους δυστυχισμένους κάνει τους ανθρώπους σκληρούς και μοχθηρούς. Μάτια λένε ότι, σκληρούς στη λύπη, είναι το καθήκον που τους επιβάλλει την αναγκαιότητα να είναι σκληροί. Κάθε άνθρωπος ο οποίος για το συμφέρον της δικαιοσύνης μπορεί, όπως ο ταύρος, να σκοτώσει με ψυχραιμία τον όμοιο του, θα τον έσφαζε βεβαιότατα για το προσωπικό του συμφέρον, εάν δεν φοβόταν την κρεμάλα.

48 Αυτό που λέω για την πατρική αγάπη μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε αυτή την μεταφυσική αγάπη, που έχει τόσο εγκωμιασθεί από τους αρχαίους μας ρωμαίους. Είμαστε επιρρεπείς, σε αυτό το είδος, σε πολύ λανθασμένα συναισθήματα. Όταν φαντάζεται κάποιος, για παράδειγμα, ότι δεν αγαπά παρά την ψυχή μιας γυναίκας, δεν είναι βεβαίως παρά το σώμα της που θέλει, και είναι, από αυτή την άποψη, για να ικανοποιήσει και τις ανάγκες και κυρίως την περιέργεια ώστε είναι ικανός για όλα. Η απόδειξη αυτής της αλήθειας, είναι η μικρή ευαισθησία που οι περισσότεροι από τους θεατές δείχνουν στο θέατρο για την τρυφερότητα δύο συζύγων, όταν αυτοί οι ίδιοι θεατές συγκινούνται τόσο έντονα από τον έρωτα ενός νέου για ένα νέο κορίτσι. Τι θα προκαλούσε σε αυτούς αυτή τη διαφορά συναισθήματος, εάν δεν είναι τα διαφορετικά συναισθήματα που έχουν δοκιμάσει αυτοί οι ίδιοι σε αυτές τις δυο καταστάσεις; Οι περισσότεροι από αυτούς έχουν αντιληφθεί ότι, εάν κάνουν το παν για τον επιθυμητό έρωτα, κάνουν λίγα πράγματα για τον έρωτα που έχει αποκτηθεί, ότι στο θέμα του έρωτα, από τη στιγμή που ικανοποιείται η περιέργεια, τους παρηγορεί εύκολα από την απώλεια μιας άπιστης, και ότι τότε η δυστυχία ενός εραστή είναι πού υποφερτή. Απ' όπου συμπεραίνω ότι ο έρωτας δεν μπορεί ποτέ να είναι παρά μεταμφιεσμένη επιθυμία της απόλαυσης.

δεύτερη περίπτωση, δηλαδή, εάν η γνώμη αυτού του φιλοσόφου είναι ορθή, δεν είναι τότε καθόλου αντίθετη με τη θρησκεία: να πιστέψετε ότι είναι αντίθετη, θα ήταν βλασφημία. Δυο αλήθειες δεν μπορούν να είναι αντιφατικές: και η αλήθεια, λέει ο Αβάς de Fleury, δεν μπορεί ποτέ να βλάψει την αλήθεια. Αλλά αυτή η γνώμη, θα πει ο φανατικός πιστός, δεν φαίνεται να συμφιλιώνεται με τις αρχές της θρησκείας. Νομίζεις λοιπόν, θα του απαντήσουμε, ότι όλα όσα ανθίστανται στις προσπάθειες του πνεύματος σου, και αυτό που δεν μπορείς να συμφιλιώσεις με τα δόγματα της θρησκείας σου, είναι πραγματικά ασυμφιλίωτα με αυτά τα ίδια τα δόγματα; Δεν γνωρίζεις ότι ο Γαλιλαίος⁴⁹ σύρθηκε ανάξια στις φυλακές της Ιεράς Εξέτασης, επειδή υποστήριζε ότι ο ήλιος ήταν ακίνητος στο κέντρο του κόσμου, ότι το σύστημα του σκανδάλιζε πρώτα τους ηλίθιους, και τους φάνηκε απολύτως αντίθετο σε αυτό το κείμενο της γραφής. *Στάσου, ήλιε!* Εντούτοις επιδέξιοι θεολόγοι έχουν από τότε ταιριάξει τις αρχές του Γαλιλαίου με αυτές της θρησκείας. Ποιος σε βεβαιώνει ότι ένας θεολόγος, πιο επιτυχημένος και πιο φωτισμένος από σένα, δεν θα άρει την αντίφαση την οποία πιστεύεις ότι αντιλαμβάνεσαι ανάμεσα στη θρησκεία σου και την γνώμη την οποία καταδικάζεις; Ποιος σε αναγκάζει, με μια λογοκρισία που σπεύδει, να εκθέσεις, εάν δεν είναι η θρησκεία, τουλάχιστον τους ιερείς της, στο μίσος το οποίο διεγείρει η δίωξη; Γιατί,

49 Οι δώκτες του Γαλιλαίου πίστευαν, χωρίς αμφιβολία, ότι διαπνέονταν από το ζήλο της θρησκείας, και ήσαν τα κορόιδα αυτής της πίστης. Θα παραδεχθώ εντούτοις ότι, εάν είχαν σχολαστικά εξετάσει, και εάν είχαν αναρωτηθεί γιατί η εκκλησία διατηρούσε το δικαίωμα να τιμωρεί με την φρικτή τιμωρία της πυράς τα λάθη ενός ανθρώπου, όταν, παρέχοντας απαραβίαστο άσυλο να βρίσκεται στο έγκλημα που βρίσκεται κοντά στους βωμούς, κηρύσσοντας τον εαυτό της, κατά κάποιο τρόπο, προστάτιδα των δολοφόνων; Εάν είχαν αναρωτηθεί ακόμη γιατί αυτή η ίδια εκκλησία, με την ανοχή της, φαινόταν να ευνοεί τα κακουργήματα αυτών των πατέρων οι οποίοι ακρωτηριάζουν χωρίς οίκτο το παιδί, το οποίο, στους ναούς, στις συναυλίες και στο θέατρο, αφοσιώνονται στην ευχαρίστηση κάποιων ευαίσθητων αυτιών; Και ότι τελικά είχαν αντιληφθεί ότι οι ίδιοι οι εκκλησιαστικοί ενεθάρρυναν τους αφύσικους πατέρες σε αυτό το έγκλημα, επιτρέποντας αυτά τα άτυχα θύματα να γίνονται δεκτά και να αμείβονται με αγάπη στις εκκλησίες: τότε θα πείθονταν απαραίτητα ότι ο ζήλος της θρησκείας δεν ήταν το μοναδικό συναίσθημα που τους διακατείχε. Θα είχαν αντιληφθεί ότι δεν έκαναν ναό το καταφύγιο του εγκλήματος, παρά για να διατηρήσουν με αυτό τον τρόπο μεγαλύτερη απήχηση σε μια απειρία ανθρώπων, που θα σέβονταν στους μοναχούς τους μόνους προστάτες που θα μπορούσαν να τους απαλλάξουν από την αυστηρότητα των νόμων, και ότι δεν τιμωρούσαν, στον Γαλιλαίο, τις ανακαλύψεις ενός νέου συστήματος, παρά για να εκδικηθούν για την αθέλητη αδικία που τους έκανε ένας μεγάλος άνδρας, ο οποίος ίσως, φωτίζοντας την ανθρωπότητα, εμφανιζόμενος πιο μορφωμένος από τους εκκλησιαστικούς, μπορούσε να ελαττώσει την απήχηση τους στον λαό. Είναι αλήθεια ότι, ακόμη και στην Ιταλία, δεν θυμούνται παρά με τρόπο την αντιμετώπιση έκανε που η Ιερά Εξέταση σε αυτόν τον φιλόσοφο. Θα αναφέρω, ως απόδειξη αυτής της αλήθειας, ένα κομμάτι ενός ποιήματος του ιερέα Benedetto Menzini. Αυτό το ποίημα, τυπωμένο και πουλημένο δημόσια στην Φλωρεντία, δημοσιεύεται στην *Ξένη Εφημερίδα*. Ο ποιητής απευθύνεται στους ιεροεξεταστές που καταδικάζουν τον Γαλιλαίο: «πόση ήταν, τους λέει, η τύφλωση σας, όταν μεταχειριστήκατε ανάξια αυτόν τον μεγάλο άνδρα στα μπουντρούμια σας; Είναι αυτό εκεί το ειρηνικό πνεύμα που σας επιτάσσει ο άγιος Απόστολος που πέθανε στην εξορία στο νησί της Πάτμου; Όχι: ήσασταν πάντοτε κουφοί στις επιταγές του. Να καταδιώκουμε τους σοφούς: αυτή είναι δοξασία σας. Μатаιόδοξοι θνητοί, κάτω από μια εξωτερική εμφάνιση που δεν εμπνέει παρά ταπεινότητα, εσείς που μιλάτε με τόσο γλυκό τρόπο, και που βουτάτε τα χέρια σας στο αίμα, ποιος ολέθριος δαίμονας σας έβαλε ανάμεσα μας;»

πάντοτε δανειζόμενος τη βοήθεια της δύναμης και του τρόμου, να θέλεις να επιβάλεις σιωπή στους μεγαλοφυείς ανθρώπους, και να στερήσεις την ανθρωπότητα από τα χρήσιμα φώτα που μπορούν να της δώσουν;

Υπακούετε, λέτε, στη θρησκεία. Αλλά αυτή σας επιτάσσει την δυσπιστία του ίδιου του εαυτού σας και την αγάπη του πλησίον. Εάν δεν ενεργείτε σύμφωνα με αυτές τις αρχές, δεν είναι λοιπόν το πνεύμα του Θεού που σας διαπνέει⁵⁰. Αλλά, θα πείτε, ποιες είναι τότε οι θεότητες που με εμπνέουν; Η οκνηρία και η ματαιοδοξία. Είναι η οκνηρία, εχθρός κάθε ενεργητικότητας του πνεύματος, που σας εξεγείρει ενάντια σε γνώμες τις οποίες δεν μπορείτε, χωρίς μελέτη και χωρίς κάποια κούραση προσοχής, να τις συνδέσετε με τις αρχές που είναι δεκτές στις σχολές, αλλά οι οποίες, φιλοσοφικά αποδεδειγμένες, δεν μπορούν να είναι θεολογικά ψεύτικες.

Είναι η ματαιοδοξία, συνήθως πιο εξημμένη στον θρησκόληπτο ... απ' ότι σε κάθε άλλον άνθρωπο, που τον κάνει να σιχαίνεται στον άνθρωπο το πνεύμα της ευεργεσίας της ανθρωπότητας, και που τον εξεγείρει ενάντια στις αλήθειες που η ανακάλυψη τους τον ταπεινώνει.

Είναι λοιπόν αυτή η ίδια οκνηρία και αυτή η ίδια ματαιοδοξία που, μεταμφιεζόμενες⁵¹ στα μάτια του κάτω από την εμφάνιση του ζήλου⁵², κάνουν τον διώκτη των φωτισμένων ανθρώπων, και που, στην Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία, σφυρηλάτησαν τις αλυσίδες, έκτισαν τις φυλακές και κατάρτισαν τους χασάπηδες της ιεράς εξέτασης.

Κατά τα άλλα, αυτή η ίδια ματαιοδοξία τόσο επίφοβη στον φανατικό πιστό, και η οποία, σε όλες τις θρησκείες, την κάνει, στο όνομα του Πολύ Υψηλά, να

50 Εάν ο ίδιος φανατικός πιστός, ήπιος στην Κίνα και σκληρός στην Λισαβόνα, κηρύσσει στις διαφορετικές χώρες την ανεκτικότητα ή την δίωξη, σύμφωνα με το εάν είναι περισσότερο ή λιγότερο ισχυρός. Πώς να συμφιλώσω τόσο αντιφατικές συμπεριφορές με το πνεύμα του ευαγγελίου, και να μην αντιληφθεί ότι, κάτω από το όνομα της θρησκείας, είναι η ματαιοδοξία να διοικούν που τους εμπνέει;

51 Εάν εξαιρέσουμε την πολυτέλεια, το λιγότερο βλαβερό από όλα τα αμαρτήματα για την ανθρωπότητα, αλλά που συνίσταται σε μια πράξη που είναι αδύνατον να αποκρυβεί από τον εαυτό μας, έχουμε ψευδαίσθηση για όλα τα άλλα. Όλες οι φαυλότητες, στα μάτια μας, μετατρέπονται σε τόσες πολλές αρετές. Παίρνουμε, από την πίστη, την επιθυμία για μεγαλεία για εξύψωση στην ψυχή, τη φιλαργυρία για οικονομία, την κακολογία για αγάπη για την αλήθεια, και το κέφι για επαινετό ζήλο. Και τα περισσότερα από αυτά τα πάθη συνδέονται πολύ συχνά με την θρησκοληψία.

52 Αυτοί από τους θεολόγους που πιστεύουν ότι οι πάπες έχουν το δικαίωμα να διαθέτουν τους θρόνους, φαντάζονταν επίσης ότι διακατέχονταν από τον αγνό ζήλο της θρησκείας. Δεν αντιλαμβάνονταν ότι ένα κρυφό κίνητρο φιλοδοξίας αναμειγνύετο με την ιερότητα των προθέσεων τους. Ότι το μοναδικό μέσον να επιβληθούν στους βασιλείς ήταν να καθαγιάσουν την γνώμη που έδινε στον πάπα το δικαίωμα να τους εκθρονίζουν για θέμα αιρέσεως. Αλλά, οι εκκλησιαστικοί καθώς ήσαν οι μόνοι κριτές της αίρεσης, η αυλή της Ρώμης, λέει ο Αβάς Longueue, έβρισκαν κατά το γούστο τους σε όλους τους ηγεμόνες αυτούς που τους δυσареστούσαν.

καταδιώκει τους μεγαλοφυείς ανθρώπους, οπλίζει κάποτε εναντίον τους τους ανθρώπους με θέση.

Στο παράδειγμα αυτών των φαρισαίων που μεταχειρίζονταν ως εγκληματίες αυτούς που δεν υιοθετούσαν καθόλου όλες τους τις αποφάσεις, πόσοι βεζίρηδες μεταχειρίζονταν σαν εχθρούς του έθνους αυτούς που δεν ενέκριναν καθόλου τυφλά την συμπεριφορά τους! Έχοντας συμπεράνει αυτό το σφάλμα από λανθασμένα συναισθήματα κοινά σε όλους σχεδόν τους ανθρώπους, δεν υπάρχει κανένας βεζίρης που να μην παίρνει το συμφέρον του σαν συμφέρον του έθνους, που δεν υποστηρίζει, χωρίς να το γνωρίζει, ότι να ταπεινώνει την υπερηφάνεια του, σημαίνει να προσβάλλει το λαό, και ότι να επικρίνει την συμπεριφορά του, με όση καλή διάθεση και αν το κάνει, σημαίνει να εξεγείρει την ταραχή στο κράτος. Αλλά, θα του έλεγαν, εσύ ο ίδιος κάνεις λάθος, και, σε αυτή την κρίση, είναι το συμφέρον της ματαιοδοξίας σου, και όχι το γενικό συμφέρον, που συμβουλευέσαι. Αγνοείς ότι ένας πολίτης, εάν είναι ενάρετος, δεν θα δει ποτέ με αδιαφορία τα κακά που προξενεί η κακή διοίκηση; Η νομοθεσία, η οποία, από όλες τις επιστήμες, είναι η πιο χρήσιμη, δεν πρέπει, όπως κάθε άλλη επιστήμη, να τελειοποιείται με τα ίδια μέσα; Είναι φωτίζοντας τα λάθη ανθρώπων όπως ο Αριστοτέλης, ο Αβερρόης, ο Αβισέν και όλων των εφευρετών στις επιστήμες και τις τέχνες, που έχουν τελειοποιήσει αυτές τις ίδιες τέχνες και αυτές τις ίδιες επιστήμες. Το να θέλει κάποιος να καλύψει τα λάθη της διοίκησης με το πέπλο της σιωπής, σημαίνει τότε ότι αντιτίθεται στην πρόοδο της νομοθεσίας, και κατά συνέπεια στην ευτυχία της ανθρωπότητας. Είναι αυτή η ίδια ματαιοδοξία, μεταμφιεσμένη στα ίδια σου τα μάτια κάτω από το όνομα του δημόσιου καλού, που σε κάνει να προχωράς αυτό το αξίωμα, ότι από τη στιγμή που διαπράττεται ένα λάθος μια φορά, το διβάνι πρέπει πάντοτε να το υποστηρίζει, και ότι η εξουσία δεν πρέπει καθόλου υποχωρεί. Αλλά, θα σου απαντήσουν, εάν το δημόσιο καλό είναι το αντικείμενο στο οποίο σκοπεύει κάθε ηγεμόνας και κάθε κυβέρνηση, πρέπει να χρησιμοποιήσουν την εξουσία για να υποστηρίξουν μια βλακεία; Το αξίωμα που καθιερώνεται δεν σημαίνει λοιπόν τίποτα άλλο, εκτός από: έχω δώσει την άποψη μου, δεν θέλω δείχνοντας στον ηγεμόνα την αναγκαιότητα να αλλάξει την συμπεριφορά του, να του αποδείξω πολύ καθαρά ότι τον έχω συμβουλευσει κακά.

Κατά τα άλλα, υπάρχουν λίγοι άνθρωποι που ξεφεύγουν από τις ψευδαισθήσεις αυτού του είδους. Πόσοι άνθρωποι κάνουν λάθος με καλή πίστη, επειδή παραλείπουν να εξετάσουν τον εαυτό τους! Εάν υπάρχουν κάποιοι για τους όποιους οι άλλοι δεν είναι, τρόπος του λέγειν, παρά διαφανή σώματα, και που διαβάζουν εξίσου καλά και στο εσωτερικό τους και στο εσωτερικό των άλλων, ο αριθμός τους είναι μικρός. Για να γνωρίσει κάποιος τον εαυτό του, πρέπει να τον παρατηρεί, να κάνει μακρά μελέτη του ίδιου του εαυτού του. Οι ηθικολόγοι είναι σχεδόν οι μόνοι που ενδιαφέρονται γι' αυτή τη μελέτη, και οι περισσότεροι άνθρωποι αγνοούν τον εαυτό τους.

Ανάμεσα σε αυτούς που ρητορεύουν με τόση παραφορά ενάντια στις ιδιομορφίες κάποιων ανθρώπων του πνεύματος, πόσοι δεν θεωρούν ότι ο εαυτός τους ότι διαπνέεται αποκλειστικά από το πνεύμα της δικαιοσύνης και της αλήθειας! Εντούτοις, θα τους λέγαμε, γιατί να επιτίθεστε με τόση ένταση εναντίον ενός γελοίου ο οποίος συχνά δεν βλάπτει κανέναν; Ένας άνθρωπος προσποιείται τον ιδιόμορφο; Γελάστε με αυτόν, επιτέλους: θα συμπεριφερθείτε με αυτόν τον τρόπο σε έναν άνθρωπο χωρίς αξία. Γιατί δεν θα χρησιμοποιήσετε τον ίδιο τρόπο σε έναν άνθρωπο του πνεύματος; Είναι επειδή η ιδιομορφία του που έλκει την προσοχή του λαού: αλλά η προσοχή του από τη στιγμή που θα προσηλωθεί σε έναν άνθρωπο αξίας, ασχολείται με αυτόν, σας ξεχνά, και ο εγωισμός σας πληγώνεται. Να ποια είναι για σας η μυστική αρχή και του σεβασμού που σας αρέσει να δείχνετε για τις συνήθειες του κόσμου, και του μίσους σας για την ιδιομορφία.

Θα μου πείτε ίσως: το εξαιρετικό εντυπωσιάζει, προσθέτει στην διασημότητα του ανθρώπου του πνεύματος, η απλή και μετριόφρων αξία εκτιμάται λιγότερο, και είναι μια αδικία την οποίαν εκδικούμαι, αποδοκιμάζοντας την ιδιομορφία. Αλλά η ζήλια, θα απαντήσω, δεν σας κάνει να αντιλαμβάνεστε την προσποίηση όπου δεν υπάρχει προσποίηση; Γενικά, οι ανώτεροι άνθρωποι είναι λίγο επιρρεπείς σε αυτό, ένας οκνηρός και στοχαστικός χαρακτήρας μπορεί να έχει ιδιομορφία, αλλά ποτέ δεν προσποιηθεί. Η προσποίηση της ιδιομορφίας είναι συνεπώς πολύ σπάνια.

Για να υποστηρίξουμε το ρόλο του ιδιόμορφου, με πια δραστηριότητα πρέπει να είμαστε προικισμένοι; Ποια γνώση του κόσμου πρέπει να έχουμε, και για να επιλέξουμε ακριβώς έναν γελοίο που να μη μας κάνει ούτε άξιους περιφρόνησης ούτε απαίσιους στους άλλους ανθρώπους, και για να προσαρμόσουμε αυτόν τον γελοίο στον χαρακτήρα μας και να τον καθορίσουμε ανάλογα στην αξία μας; Επειδή τελικά, μόνο ένας ιδιαίτερος βαθμός διάνοιας επιτρέπεται να είναι ιδιαίτερα γελοίος. Έχουμε αυτό το βαθμό; Πρέπει να το παραδεχθούμε, τότε μακριά από το να μας βλάψει, ένας γελοίος μας είναι χρήσιμος. Όταν ο Αινείας κατεβαίνει στον Άδη, για να μαλακώσει το τέρας που φυλάει τις πύλες του, αυτός ο ήρωας εφοδιάζεται, μετά από τη συμβουλή της Σίβυλλας, με ένα γλυκό που το πετά στο στόμα του κέρβερου. Ποιος ξέρει εάν, για να καταπραΰνει το μίσος των συγχρόνων του, ο αξίος δεν πρέπει επίσης να πετάξει, μέσα στο στόμα της ζήλιας, το γλυκό ενός γελοίου; Η σύνεση το απαιτεί, και ακόμη η ανθρωπότητα το επιτάσσει. Εάν γεννιόταν ένας τέλειος άνθρωπος, θα έπρεπε πάντοτε, με κάποιες μεγάλες βλακείες, να μαλακώσει το μίσος των συμπολιτών του. Είναι αλήθεια ότι από αυτή την άποψη μπορούμε να εμπιστευόμαστε την φύση, επειδή έχει εφοδιάσει κάθε άνθρωπο με τον επαρκή βαθμό μειονεκτημάτων για να τον κάνει υποφερτό.

Μια βέβαιη απόδειξη ότι είναι η ζήλεια η οποία, κάτω από το όνομα της δικαιοσύνης, επιτίθεται ενάντια στις γελοιότητες των ανθρώπων του

πνεύματος, είναι ότι κάθε ιδιομορφία τους δεν μας πληγώνει καθόλου. Μια χονδροειδής ιδιομορφία και η οποία κολακεύει, για παράδειγμα, την ματαιοδοξία του μέτριου ανθρώπου, κάνοντας τον να αντιληφθεί ότι οι άνθρωποι αξίας έχουν γελοιότητες από τις οποίες εξαιρείται, πείθοντας τον ότι όλοι οι άνθρωποι του πνεύματος είναι τρελοί, και ότι μόνο αυτός είναι συνετός, είναι μια ιδιομορφία πάντοτε πολύ κατάλληλη για να τους εξασφαλίσει την ευμένειά του. Το ότι ένας άνθρωπος του πνεύματος, για παράδειγμα, ντύνεται με ιδιαίτερο τρόπο: οι περισσότεροι άνθρωποι, που δεν διακρίνουν καθόλου την σύνεση από την τρέλα, και δεν την αναγνωρίζουν παρά στην εμφάνιση μιας περισσότερο ή λιγότερο μακριάς περούκας, θα πάρουν αυτόν τον άνθρωπο για τρελό, θα γελάσουν μαζί του, αλλά θα τον αγαπήσουν περισσότερο. Σε αντάλλαγμα της ευχαρίστησης που βρίσκουν να τον κοροϊδεύουν, ποια διασημότητα δεν θα του δώσουν; Δεν μπορούμε να γελάμε συχνά με έναν άνθρωπο χωρίς να μιλάμε πολύ γι' αυτόν. Αλλά αυτό που θα έχανε ένας βλάκας, αυξάνει την φήμη ενός ανθρώπου αξίας. Δεν τον κοροϊδεύουμε χωρίς να παραδεχόμαστε, και ίσως ακόμη και να υπερβάλλουμε την υπεροχή του στο είδος στο οποίο διακρίνεται. Με μεγαλοποιημένες αγορεύσεις, ο ζηλότυπος κατά το κέφι του, συμμετέχει ο ίδιος στη δόξα των άξιων ανθρώπων. Πόση ευγνωμοσύνη δεν του οφείλω; Θα του έλεγε ευχαρίστως ο άνθρωπος του πνεύματος. Πόσο το μίσος σου μου κάνει φίλους! Ο λαός δεν εξαπατάται για μεγάλο χρονικό διάστημα από τα κίνητρα του θυμού σου: είναι η λάμψη της φήμης μου, και όχι η ιδιομορφία μου, που σε προσβάλλει. Εάν τολμούσες, θα προσποιούσουν όπως εγώ, τον ιδιόμορφο: αλλά γνωρίζεις ότι μια προσποιητή ιδιομορφία είναι μια κοινοτυπία σε έναν άνθρωπο χωρίς πνεύμα: το ένστικτό σου σε ειδοποιεί, είτε ότι δεν έχεις, είτε τουλάχιστον ότι ο λαός δεν σου αποδίδει την απαιτούμενη αξία για να προσποιηθείς τον ιδιόμορφο. Να ποια είναι η αληθινή αιτία του τρόμου σου για την ιδιομορφία⁵³. Μοιάζεις με αυτές τις δύσμορφες γυναίκες, οι οποίες, φωνάζοντας συνεχώς με απρέπεια ενάντια σε κάθε νέο και κατάλληλο να τονίσει το παρουσιαστικό ντύσιμο, δεν αντιλαμβάνονται καθόλου ότι τον σεβασμό τους για τις παλαιές μόδες στην δυσμορφία τους.

53 Στην ίδια αιτία πρέπει να αποδώσουμε την αγάπη την οποίαν σχεδόν όλοι οι βλάκες πιστεύουν ότι επιδεικνύουν για την εντιμότητα όταν λένε: αποφεύγουμε τους ανθρώπους του πνεύματος, είναι κακή παρέα, είναι επικίνδυνοι. Αλλά, θα τους πει κάποιος, η εκκλησία, η αυλή, το δικαστήριο, η οικονομία, δεν παρέχουν λιγότερο επιλήψιμους ανθρώπους από τις ακαδημίες. Οι περισσότεροι άνθρωποι των γραμμάτων δεν είναι μάλιστα σε θέση να κάνουν πονηριές. Εξάλλου, η επιθυμία της εκτίμησης, την οποίαν προϋποθέτει πάντοτε η αγάπη για την μελέτη, τους χρησιμεύει από αυτή την άποψη για προφυλακτικό. Ανάμεσα στους ανθρώπους των γραμμάτων, υπάρχουν λίγοι που η εντιμότητα τους δεν διαπιστώνεται από κάποια πράξη αρετής. Αλλά, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι αυτοί είναι τόσο πονηροί όσο οι βλάκες, τα προτερήματα του πνεύματος μπορούν τουλάχιστον να αντισταθμίσουν σε αυτούς τις φαυλότητες της καρδιάς: αλλά ο βλάκας δεν προσφέρει καμία αποζημίωση. Γιατί λοιπόν να αποφεύγει τους ανθρώπους του πνεύματος; Είναι επειδή η παρουσία τους ταπεινώνει, και επειδή παίρνουν μόνοι τους για αγάπη για την αρετή, αυτό που δεν είναι παρά η απέχθεια για τους ανώτερους ανθρώπους.

Η γελοιότητα μας είναι πάντοτε κρυμμένη, την αντιλαμβανόμαστε μόνο στους άλλους. Θα αναφέρω, στο θέμα αυτό, ένα γεγονός αρκετά διασκεδαστικό, το οποίο, λένε, συνέβη στις μέρες μας. Ο Δούκας της Λορένης έδινε μεγάλο γεύμα σε όλη την αυλή του, είχαν σερβίρει το σουπέ μια σάλα, και αυτή η προθάλαμος έβλεπε σε ένα παρτέρι. Στο μέσο του σουπέ, μια γυναίκα νομίζει ότι βλέπει μια αράχνη: την καταλαμβάνει ο φόβος, βάζει μια φωνή, αφήνει το τραπέζι, φεύγει στον κήπο, και πέφτει στο γκαζόν. Τη στιγμή της πτώσης της ακούει κάποιον να κυλά στο πλάι της, ήταν ο πρωθυπουργός του δούκα: Αχ! Κύριε, του λέει, πόσο με καθησυχάζετε! Και σας χρωστώ χάρη! Νόμιζα ότι είμαι ένοχη αναίδειας: *Α! Κυρία ποιος θα μπορούσε να σταθεί εκεί;* Απαντά ο πρωθυπουργός. *Αλλά, πείτε μου, ήταν πολύ μεγάλη;* *Α!* Κύριε, ήταν απαίσια. *Πετούσε, πρόσθεσε αυτός, κοντά μου; Τι θέλετε να πείτε; Μια αράχνη που πετά;* *Τι!* Απάντησε ο πρωθυπουργός, *για μια αράχνη κάνατε όλον αυτόν τον δρόμο; Ελάτε, κυρία, είστε τρελή: νόμιζα ότι ήταν νυκτερίδα.* Αυτό το γεγονός είναι η ιστορία όλων των ανθρώπων. Δεν μπορούν να υποφέρουν τη γελοιότητα τους στους άλλους, βρίζει ο ένας τον άλλον, και σε αυτόν τον κόσμο, δεν είναι ποτέ παρά μια ματαιότητα που κοροϊδεύει τους άλλους. Και, σύμφωνα με τον Σολομώντα, προσπαθούν πάντοτε να αναφωνούν: *όλα είναι ματαιότητα.* Είναι σε αυτή την ματαιότητα που οφείλονται τα περισσότερα από τα λανθασμένα συναισθήματα. Αλλά, όπως συμβαίνει κυρίως στο θέμα των συμβουλών που αυτά τα λανθασμένα συναισθήματα είναι πιο εύκολα αντιληπτά, αφού έχει εκθέσει κάποια από τα λάθη που μας ρίχνει η βαθειά άγνοια του ίδιου μας του εαυτού, είναι ακόμη χρήσιμο να αποδείξουμε τα λάθη που αυτή η ίδια η άγνοια του ίδιου του εαυτού μας επιταχύνεται κάποτε από την άγνοια των άλλων.

Κεφάλαιο 11.

Για τις συμβουλές.

Κάθε άνθρωπος τον οποίον συμβουλευόμαστε πιστεύει πάντοτε ότι οι συμβουλές του υπαγορεύονται από τη φιλία. Το λέει, οι περισσότεροι άνθρωποι πιστεύουν τα λόγια του, και η τυφλή τους εμπιστοσύνη τους παραπλανά πολύ συχνά. Θα ήταν εντούτοις πολύ εύκολο να βγει από την πλάνη σε αυτό το σημείο, επειδή τελικά, αγαπάμε λίγους ανθρώπους, και θέλουμε να συμβουλευόμαστε όλους. Που έχει την πηγή της αυτή η μανία να συμβουλευόμαστε; Στην ματαιοδοξία μας. Η τρέλα όλων σχεδόν των ανθρώπων είναι να πιστεύουν τον εαυτό του σοφό, και πολύ πιο σοφό από τον γείτονα τους: κάθε τι που επιβεβαιώνει αυτή τη γνώμη τους ευχαριστεί. Όποιος μας συμβουλευέται μας είναι ευχάριστος: είναι μια ομολογία κατωτερότητας που μας κολακεύει. Εξάλλου, τι ευκαιρίες δεν μας δίνει το συμφέρον να συμβουλευόμαστε να απλώσουμε τις αρχές μας, τις ιδέες μας, τα συναισθήματα μας, να μιλήσουμε για τον εαυτό μας, να μιλήσουμε πολύ γι' αυτόν, και να μιλήσουμε προς όφελος μας; Και δεν υπάρχει κανείς που δεν επωφελείται από αυτό. Περισσότερο απασχολημένοι με το συμφέρον της ματαιοδοξίας μας παρά με το συμφέρον αυτού που συμβουλευόμαστε, μας εγκαταλείπει συνήθως, χωρίς να έχει μορφωθεί και ούτε να έχει φωτισθεί, και οι συμβουλές μας δεν ήταν παρά το εγκώμιο μας. Έτσι η συμβουλή μας υπαγορεύεται, σχεδόν πάντοτε, από τη ματαιοδοξία. Και θέλουμε να διορθώσουμε όλους. Πάνω σε αυτό το θέμα ένας φιλόσοφος απαντούσε σε έναν από αυτούς τους πρόθυμους συμβούλους: *πώς θα μπορούσα να διορθώσω τον εαυτό μου από τα ελαττώματά μου, όταν δεν διορθώνεις τον ίδιο τον εαυτό σου από την επιθυμία να διορθώνεις;* Εάν ήταν, πράγματι, μόνο η φιλία που έδινε συμβουλές, αυτό το πάθος, όπως κάθε έντονο πάθος, θα μας φώτιζε, θα μας έκανε να γνωρίσουμε πότε και πως πρέπει να συμβουλευόμαστε. Στην περίπτωση της άγνοιας, καμιά αμφιβολία, για παράδειγμα, ότι μια συμβουλή είναι πολύ χρήσιμη. Ένας δικηγόρος, ένας γιατρός, ένας φιλόσοφος, ένας πολιτικός, μπορούν, ο καθένας στο είδος του, να δώσουν εξαιρετικές απόψεις. Σε κάθε άλλη περίπτωση, η συμβουλή είναι ανώφελη, συχνά μάλιστα είναι γελοία, επειδή γενικά προτείνουμε τον εαυτό μας ως πρότυπο. Έστω ότι ένας φιλόδοξος συμβουλευεί έναν μετριοπαθή άνθρωπο, και του προτείνει τις απόψεις του και τα σχέδια του: αφήστε τα, θα του πει ο δεύτερος, μην εκτίθεστε καθόλου σε κινδύνους, σε αναρίθμητες θλίψεις, και αφοσιωθείτε σε ήπιες ασχολίες. Ίσως, θα του απαντήσει ο φιλόδοξος, ανάμεσα σε διαφορετικά πάθη και σε διαφορετικούς χαρακτήρες, εάν είχα ακόμη να κάνω επιλογή, ίσως να κατέληγα στην άποψη σας: αλλά εδώ πρόκειται, με δεδομένα τα πάθη μου, με διαμορφωμένο τον χαρακτήρα μου, και με τις συνήθειες μου ειλημμένες, να πάρω το μεγαλύτερο δυνατό μέρος για την ευτυχία μου. Και ως προς αυτό το σημείο σας συμβουλευώ. Μάταια θα πρόσθετε ότι ο χαρακτήρας από τη στιγμή που έχει διαμορφωθεί, είναι

αδύνατον να αλλάξει. Ότι οι ηδονές ενός μετριοπαθούς ανθρώπου θα ήσαν άγευστες για κάποιον φιλόδοξο, και ότι ο υπουργός που έχει χάσει τη θέση του πεθαίνει από ανία. Όποιες αιτίες και αν επικαλείται, ο μετριοπαθής άνθρωπος θα του επαναλαμβάνει πάντοτε: *δεν πρέπει να είμαστε φιλόδοξοι*. Μου φαίνεται πως ακούω έναν γιατρό να λέει στον ασθενή του: *Κύριε, μην έχετε πυρετό*. Οι γέροι θα χρησιμοποιούν την ίδια γλώσσα. Έστω ότι ένας νέος τους συμβουλευεται για τη συμπεριφορά που πρέπει να έχει: να αποφεύγεις, θα του πουν, κάθε χορό, κάθε θέαμα, κάθε συγκέντρωση γυναικών και κάθε μάταια ψυχαγωγία, να ασχολείσαι ολόκληρος με την περιουσία σου, μιμήσου μας. Αλλά, θα τους απαντήσει ο νέος, είμαι ακόμη πολύ ευαίσθητος στην ηδονή, αγαπώ τις γυναίκες με πάθος: πώς να το αρνηθώ; Αντιλαμβάνεσθε ότι στην ηλικία μου η ηδονή αυτή είναι ανάγκη. Ότι και να λέει, ένας γέρος δεν θα αντιληφθεί ποτέ ότι η ευχαρίστηση μιας γυναίκας είναι τόσο αναγκαία για την ευτυχία ενός άνδρα. Κάθε συναίσθημα που δεν δοκιμάζουμε πλέον είναι ένα συναίσθημα του οποίου δεν δεχόμαστε καθόλου την ύπαρξη. Ο γέρος δεν αναζητά πλέον την ηδονή, η ηδονή δεν τον αναζητά πλέον. Τα πράγματα που τον απασχολούσαν όταν ήταν νέος έχουν απομακρυνθεί ανεπαίσθητα από τα μάτια του. Ο άνθρωπος συγκρίνεται λοιπόν με το πλοίο που μαστιγώνει το πέλαγος, που χάνει ανεπαίσθητα την θέα των πραγμάτων που το συνέδεαν με την ακτή, και που το ίδιο χάνεται σε λίγο από τα μάτια τους.

Όποιος θεωρεί το ζήλο με τον οποίον ο καθένας προσφέρεται για πρότυπο, νομίζει ότι βλέπει κολυμβητές απλωμένους στην μεγάλη λίμνη, και που, παρασυρμένοι από διάφορα ρεύματα, σηκώνουν το κεφάλι πάνω από το νερό, και φωνάζουν οι μεν στους άλλους: *εμένα πρέπει να ακολουθήσεις*, και εκεί πρέπει να αράξεις. Πιασμένος ο ίδιος με αέρινες αλυσίδες στο βράχο, απ' όπου θαυμάζει την τρέλα τους: δεν βλέπετε, λέει ο σοφός, παρασυρμένοι από αντίθετα ρεύματα, δεν μπορείτε να αράξετε στο ίδιο μέρος; Το να συμβουλευόμαστε έναν άνθρωπο να λέει αυτό εδώ, να κάνει αυτό εκεί, σημαίνει συνήθως να μην λέει τίποτα, εκτός από το: *θα δράσω με αυτό τον τρόπο*, θα πω αυτό το πράγμα. Και αυτά τα λόγια του Μολιέρου, *είστε χρυσοχόος, Κύριε Ζος*, που χρησιμοποιούνται στη ματαιοδοξία μας να προβάλουμε τον εαυτό μας για παράδειγμα, είναι πολύ πιο γενικό απ' όσο φανταζόμαστε. Δεν υπάρχει κανένας βλάκας που να μη θελήσει να διευθύνει την συμπεριφορά του πιο μεγάλου πνευματικού ανθρώπου⁵⁴. Μου φαίνεται ότι βλέπω τον αρχηγό της Natchès⁵⁵, που κάθε πρωί, με την ανατολή της αυγής, βγαίνει από την καλύβα του, και με το δάκτυλο δείχνει στον ήλιο τον αδελφό του, τη διαδρομή που πρέπει να ακολουθήσει.

54 Αυτός που δεν είναι ιπποκόμος δεν δίνει καθόλου συμβουλή πάνω στην τέχνη να δαμάζει κάποιος τα άλογα. Αλλά δεν είμαστε καθόλου τόσο δύσπιστοι σε σχέση με την ηθική.: χωρίς να την έχουμε μελετήσει, θεωρούμε τον εαυτό του πολύ σοφό, και σε θέση να συμβουλεύει τους πάντες.

55 Άγριοι λαοί.

Αλλά, θα πει κάποιος, ο άνθρωπος που συμβουλευόμαστε μπορεί χωρίς αμφιβολία να έχει ψευδαίσθηση του εαυτού του, να αποδίδει στη φιλία αυτό που δεν του είναι παρά το αποτέλεσμα της ματαιοδοξίας του: αλλά, πως αυτή η ψευδαίσθηση περνά μέχρι σε αυτόν που δέχεται τη συμβουλή; Πως δεν φωτίζεται, από αυτή την άποψη, από το συμφέρον του; Είναι επειδή πιστεύει ευχαρίστως ότι οι άλλοι έχουν, σε αυτό που μας αφορά, συμφέρον το οποίο πραγματικά δεν το έχουν καθόλου. Είναι επειδή οι περισσότεροι άνθρωποι είναι αδύναμοι, δεν μπορούν να συμπεριφέρονται μόνοι τους, έχουν ανάγκη κάποιοι άλλοι να αποφασίζουν γι' αυτούς, και ότι είναι πολύ εύκολο, όπως δείχνει η παρατήρηση, να μεταδίδουν σε όμοιους ανθρώπους την μεγάλη γνώμη που έχουν για τον εαυτό τους. Δεν συμβαίνει το ίδιο με ένα σταθερό πνεύμα. Εάν συμβουλευεται, είναι επειδή αγνοεί: Γνωρίζει ότι, σε κάθε άλλη περίπτωση, και όταν πρόκειται για την ίδια του την ευτυχία, πρέπει αποκλειστικά να συμβουλευεται τη δική του κρίση. Πράγματι, εάν το πόσο καλή είναι μια συμβουλή εξαρτάται τότε από την ακριβή γνώση του συναισθήματος και του βαθμού του συναισθήματος από το οποίο συγκλονίζεται ένας άνθρωπος, ποιος μπορεί καλύτερα να συμβουλευθεί παρά τον ίδιο τον εαυτό του; Εάν το έντονο συμφέρον μας φωτίζει σε όλα τα πράγματα των ερευνών μας, ποιος μπορεί να είναι πιο φωτισμένος από εμάς σε ότι αφορά την δική μας ευτυχία; Ποιος γνωρίζει εάν, με σχηματισμένο χαρακτήρα και οι καθορισμένες συνήθειες, ο καθένας δεν συμπεριφέρεται όσο το δυνατόν καλύτερα, όταν μάλιστα φαίνεται πιο τρελός; Όλοι γνωρίζουν αυτή την απάντηση ενός διάσημου οφθαλμιάτρου: ένας χωριάτης πάει να τον συμβουλευτεί, τον βρίσκει στο τραπέζι, να τρώει και να πίνει για τα καλά: *τι να κάνω για τα μάτια μου;* Του λέει ο χωριάτης. *Να απέχεις από το κρασί,* απαντά ο οφθαλμιάτρος. *Αλλά μου φαίνεται,* συνεχίζει ο χωρικός πλησιάζοντας τον, *ότι τα μάτια σας δεν είναι πιο υγιή από τα δικά μου, και εντούτοις πίνετε;... ναι πράγματι, είναι επειδή προτιμώ να πίνω από το να γιατρευτώ.* Πόσοι άνθρωποι που η ευτυχία τους συνδέεται, όπως αυτή του οφθαλμιάτρου, με πάθη που πρέπει να τους βυθίζουν στις πιο μεγάλες δυστυχίες, και οι οποίοι εντούτοις, τολμώ να πω, θα είναι τρελοί να θέλουν να είναι πιο σοφοί! Υπάρχουν μάλιστα άνθρωποι, και η εμπειρία⁵⁶ το έχει τόσο αποδείξει, που είναι αρκετά δυστυχισμένοι ώστε να μην μπορούν να είναι ευτυχισμένοι παρά με πράξεις που τους οδηγούν στον τάφο. Αλλά, θα απαντήσουν κάποιοι, υπάρχουν επίσης άνθρωποι οι οποίοι, από έλλειψη μιας σοφής συμβουλής, πέφτουν καθημερινά στα πιο χονδροειδή λάθη: μια καλή συμβουλή, χωρίς αμφιβολία, θα μπορούσε να τους κάνει να τα αποφύγουν. Αλλά λέω, ότι θα διέπρατταν πιο σημαντικά ακόμη, εάν παραδίδονταν αδιακρίτως στις συμβουλές των άλλων. Όποιος τις ακολουθεί τυφλά δεν έχει παρά

56 Εάν, όπως λέει ο Πασκάλ, η συνήθεια είναι μια δεύτερη και ίσως μια πρώτη φύση, πρέπει να παραδεχθούμε ότι, η συνήθεια του εγκλήματος από τη στιγμή που είναι ειλημμένη, θα το διαπράττει όλη του τη ζωή.

συμπεριφορά γεμάτη ασυνέπειες, κανονικά πιο ολέθριες από τις ίδιες τις εξάρσεις των παθών.

Εγκαταλείποντας τον εαυτό του στον χαρακτήρα του, απαλλάσσεται, τουλάχιστον, από τις άχρηστες προσπάθειες που κάνει για να αντισταθεί σε αυτόν. Όσο δυνατή και αν είναι η καταιγίδα, όταν έχουν τον άνεμο πίσω, αντιστέκονται χωρίς κόπο στη σφοδρότητα των θαλασσών: αλλά, εάν θέλουν να παλέψουν ενάντια στα κύματα δίνοντας το πλευρό στην καταιγίδα, δεν βρίσκουν παντού παρά σκληρή και κουραστική θάλασσα.

Αλόγιστες συμβουλές μας ρίχνουν πολύ συχνά στην άβυσσο των δυστυχιών. Και θα έπρεπε συχνά να θυμόμαστε αυτά τα λόγια του Σωκράτη: *Μπορώ, έλεγε αυτός ο φιλόσοφος, να φυλάγομαι πάντοτε από τους δασκάλους μου και από τους φίλους μου, να διατηρώ πάντοτε την ψυχή μου σε κατάσταση ηρεμίας και να μην υπακούω ποτέ παρά στη λογική, τη μεγαλύτερη σύμβουλο!* Όποιος ακούει τη λογική είναι όχι μόνο κουφός στις κακές συμβουλές, αλλά ακόμη ζυγίζει στην ζυγαριά της αμφιβολίας τις συμβουλές ακόμη και των ανθρώπων αυτών οι οποίοι, σεβάσμιοι λόγω ηλικίας, της αξιοπρέπειας τους και της αξία τους, δίνουν εντούτοις μεγάλη σημασία στις ασχολίες τους και, όπως οι ήρωες του Θερβάντες, έχουν μια άκρη τρέλας στην οποίαν θέλουν να οδηγήσουν τα πάντα. Εάν οι συμβουλές είναι κάποτε χρήσιμες, είναι για να μας βάλουν σε κατάσταση να συμβουλευόμαστε καλύτερα τον εαυτό μας: εάν είναι φρόνιμο να τις ζητήσουμε, είναι μόνο από αυτούς τους σοφούς ανθρώπους⁵⁷ οι οποίοι γνωρίζοντας την σπανιότητα και την αξία μιας καλής συμβουλής, είναι και πρέπει πάντοτε να είναι φειδωλοί. Πράγματι, για να δώσει κάποιος χρήσιμες συμβουλές, με πόση φροντίδα δεν πρέπει να εμβαθύνει στο χαρακτήρα ενός ανθρώπου; Ποια γνώση δεν πρέπει να έχει για τα γούστα του, για τις κλίσεις του, τα συναισθήματα που τον διακατέχουν, και για το βαθμό συναισθημάτων από τα οποία συγκλονίζεται; Πόση λεπτότητα τελικά για να προαισθανθεί τα λάθη που θέλει να κάνει πριν μετανιώσει γι' αυτά, για να προβλέψει τις συνθήκες που η τύχη πρέπει να τον τοποθετήσει, και να κρίνει, κατά συνέπεια, εάν ένα τέτοιο μειονέκτημα, το οποίο θα ήθελε να διορθώσει, δεν θα μεταβαλλόταν σε αρετή στις θέσεις που πιθανώς πρέπει να τοποθετηθεί; Είναι ο τρομακτικός πίνακας αυτών των δυσκολιών που κάνει τον σοφό άνθρωπο τόσο επιφυλακτικό στο άρθρο των συμβουλών. Και δεν είναι παρά από αυτούς που δεν δίνουν καθόλου τέτοιες συμβουλές που πρέπει πάντοτε να τις ζητάμε. Κάθε άλλη συμβουλή πρέπει να είναι ύποπτη. Αλλά υπάρχει κάποιο σημάδι με το οποίο θα μπορούσε κάποιος να αναγνωρίσει τις συμβουλές ενός σοφού ανθρώπου; Ναι, χωρίς αμφιβολία, υπάρχει. Όλα τα πάθη έχουν μια διαφορετική γλώσσα. Μπορούμε λοιπόν, με

57 Κάθε εποχή δεν παράγει ίσως παρά πέντε ή έξη ανθρώπους αυτού του είδους, και εντούτοις, στην ηθική όπως στην ιατρική, συμβουλευόμαστε την πρώτη καλή γυναίκα. Δεν λέμε ότι η ηθική, όπως κάθε άλλη επιστήμη, απαιτεί πολύ μελέτη και συλλογισμό. Ο καθένας νομίζει ότι την γνωρίζει, επειδή δεν υπάρχει καθόλου δημόσιο σχολείο για να την μάθει.

την διατύπωση των συμβουλών, να αναγνωρίσουμε το κίνητρο με το οποίο δίνονται αυτές. Στους περισσότερους ανθρώπους, όπως έχω πει πιο πάνω, τις υπαγορεύει η ματαιοδοξία, και οι συμβουλές της ματαιοδοξίας, πάντοτε ταπεινωτικές, δεν ακολουθούνται σχεδόν ποτέ. Η ματαιοδοξία τις δίνει, η ματαιοδοξία ανθίσταται σε αυτές. Είναι το αμόνι που σπρώχνει πίσω το σφυρί. Η τέχνη να τις κάνει να δοκιμαστούν, η οποία, από όλες τις τέχνες, είναι ίσως, στους ανθρώπους, η τέχνη η λιγότερο τελειοποιημένη, είναι εντελώς άγνωστη στη ματαιοδοξία. Δεν συζητά καθόλου. Οι συμβουλές της είναι αποφάσεις, και οι αποφάσεις της είναι η απόδειξη της άγνοιας της. Φιλονικούμε πάνω σε αυτό που γνωρίζουμε, βγάζουμε απόφαση γι' αυτό που αγνοούμε. *Θνητοί, θα έλεγε ευχαρίστως ο ματαιόδοξος, ακούστε με: ανώτερος στο πνεύμα από τους άλλους ανθρώπους, μιλώ, πρέπει να εκτελούν και να πιστεύουν στα φώτα μου: το να μου απαντήσουν σημαίνει να με προσβάλουν.* Και, πάντοτε γεμάτος από βαθύ σεβασμό για τον ίδιο τον εαυτό του, όποιος αντιστέκεται στις συμβουλές του είναι πεισματάρης στον οποίον αξίζουν κόλακες και όχι φίλοι. Υπέροχε, θα του απαντούσε κάποιος, ενάντια σε ποιον πρέπει να πέσει αυτή η επίκριση, εάν δεν είναι να πέσει πάνω σε σένα τον ίδιον, που συμπεριφέρεσαι με τόση βία ενάντια σε αυτούς οι οποίοι, από τυφλό σεβασμό στις αποφάσεις σου, δεν κολακεύουν καθόλου την έπαρση σου; Μάθε ότι είναι η φαυλότητα του χαρακτήρα που σε σώζει από την φαυλότητα της κολακείας. Εξάλλου, τι θέλεις να πεις με αυτή την αγάπη για την κολακεία, που όλοι οι άνθρωποι απεχθάνονται αμοιβαία, και για την οποία κατηγορούν κυρίως τους μεγάλους και τους βασιλείς; Ο καθένας, χωρίς αμφιβολία, μισεί το εγκώμιο, όταν νομίζει ότι είναι λάθος: δεν αγαπούν λοιπόν τους κόλακες παρά όταν έχουν το προσόν να είναι ειλικρινείς θαυμαστές. Με αυτό τον τίτλο, είναι αδύνατον να μην τους αγαπά καθόλου, επειδή ο καθένας πιστεύει τον εαυτό του άξιο εγκωμίου και θέλει να εγκωμιάζεται. Όποιος περιφρονεί τα εγκώμια υποφέρει τουλάχιστον που τον εγκωμιάζουν ως προς αυτό το σημείο. Όταν σιχαίνονται τον κόλακα, είναι όταν τον αναγνωρίζουν σαν τέτοιο. Στην κολακεία, δεν είναι λοιπόν το εγκώμιο, αλλά η υποκρισία που μας πλήττει. Εάν ο άνθρωπος του πνεύματος φαίνεται λιγότερο ευαίσθητος στα εγκώμια, είναι επειδή αντιλαμβάνεται πιο συχνά την υποκρισία: αλλά όταν ένα επιδέξιος κόλακας τον εγκωμιάζει, επιμένει να τον επαινεί, και αναμιγνύει κάποιες επικρίσεις στους επαίνους που του κάνει, ο άνθρωπος του πνεύματος θα γίνει αργά ή γρήγορα το θύμα. Από τον τεχνίτη μέχρι τους ηγεμόνες, όλοι αγαπούν το εγκώμιο, και κατά συνέπεια, την επιδέξια κολακεία. Αλλά, θα πει κάποιος, δεν έχουμε δει βασιλείς να υποστηρίζουν, με ευγνωμοσύνη, τις αυστηρές εκφράσεις ενός ενάρετου συμβούλου; Ναι, χωρίς αμφιβολία: αλλά αυτοί οι ηγεμόνες επιθυμούσαν τη δόξα τους, αγαπούσαν το δημόσιο καλό, ο χαρακτήρας τους τους υποχρέωνε να καλούν στην αυλή τους ανθρώπους που διαπνέονταν από αυτό το ίδιο πάθος, δηλαδή, ανθρώπους που δεν θα τους έδιναν παρά ευνοϊκές συμβουλές για τους λαούς. Αλλά τέτοιοι σύμβουλοι κολακεύουν έναν ενάρετο ηγεμόνα, τουλάχιστον στο αντικείμενο του πάθους του, εάν δεν τον

κολακεύουν πάντοτε στα μέσα που παίρνει για να το ικανοποιήσει: μια τέτοια ελευθερία δεν τον προσβάλλει. Θα πω επιπλέον, ότι μια σκληρή αλήθεια μπορεί κάποτε να τον κολακεύει: είναι, η δαγκωματιά μιας ερωμένης.

Έστω ότι ένας άνθρωπος πλησιάζει έναν φιλάργυρο, και του λέει, είσαστε βλάκας, τοποθετείτε κακά τα χρήματα σας, να ή πιο ωφέλιμη χρήση που μπορείτε να κάνετε. Μακριά από το να εξεγείρεται από τέτοια ειλικρίνεια, ο φιλάργυρος θα ευχαριστηθεί με αυτόν τον δημιουργό τους. Αποδοκιμάζοντας τη συμπεριφορά του φιλάργυρου, τον κολακεύει σε αυτό που του είναι το πιο προσφιλές, δηλαδή, στο αντικείμενο του πάθους του. Αλλά, αυτό που λέω για τον φιλάργυρο μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον ενάρετο βασιλιά.

Σε σχέση με έναν ηγεμόνα που δεν θα διαπνεόταν καθόλου από την αγάπη της δόξας ή του δημόσιου καλού, αυτός ο ηγεμόνας δεν θα μπορούσε να προσελκύσει στην αυλή του παρά ανθρώπους οι οποίοι, σε σχέση με τα γούστα του, τις προκαταλήψεις του, τις απόψεις του, τα προγράμματα του και τις ηδονές του, θα μπορούσαν να τον φωτίσουν στο θέμα των ηδονών του: δεν θα περιστοιχιζόταν παρά από αυτούς τους φαύλους ανθρώπους στους οποίους η δημόσια εκδίκηση δίνει το όνομα των κολάκων⁵⁸. Μακριά από αυτόν θα έφευγαν όλοι οι ενάρετοι άνθρωποι. Τα να απαιτεί να συγκεντρώνονται γύρω από τον θρόνο του, θα ήταν να τους ζητά το αδύνατον, και να θέλει ένα αποτέλεσμα χωρίς αιτία. Οι τύραννοι και οι μεγάλοι ηγεμόνες πρέπει να επιχειρούν με το ίδιο κίνητρο την επιλογή των φίλων τους, δεν διαφέρουν παρά από το πάθος από το οποίο διακατέχονται.

Όλοι οι άνθρωποι θέλουν λοιπόν να εγκωμιάζονται και να κολακεύονται: άλλα όλοι δεν το θέλουν με τον ίδιο τρόπο, και αποκλειστικά σε αυτό το σημείο είναι διαφορετικοί μεταξύ τους. Ο ματαιόδοξος δεν εξαιρείται καθόλου από αυτή την επιθυμία: ποιά πιο ισχυρή απόδειξη από την υπεροψία με την οποία αποφασίζει, και την τυφλή πειθαρχία που απαιτεί; Δεν συμβαίνει το ίδιο με τον σοφό άνθρωπο: ο εγωισμός του δεν εκφράζεται καθόλου με τρόπο προσβλητικό: εάν δώσει μια συμβουλή, δεν απαιτεί καθόλου να την ακολουθήσουν. Η ορθή κρίση υποψιάζεται πάντοτε ότι δεν έχει εξετάσει ένα θέμα από όλες του τις όψεις. Και στη διατύπωση των συμβουλών του υπάρχουν πάντοτε κάποια σημεία από κάποιες από αυτές τις εκφράσεις αμφιβολίας, που είναι κατάλληλες να επισημάνουν την κατάσταση της ψυχής. Τέτοιες είναι αυτές οι φράσεις: *νομίζω ότι πρέπει να συμπεριφέρεστε με τέτοιο τρόπο, αυτή είναι η άποψη μου, αυτά είναι τα κίνητρα πάνω στα οποία στηρίζομαι: αλλά μη υιοθετείτε τίποτα χωρίς εξέταση, κλπ.* Αυτός είναι ο τρόπος συμβουλής με τον οποίον αναγνωρίζουμε τον σοφό άνθρωπο, αυτός

58 Οι περισσότεροι ηγεμόνες, λέει ο ποιητής Σααντί, είναι τόσο αδιάφοροι στις καλές συμβουλές, έχουν τόσο σπάνια ανάγκη από ενάρετους φίλους, που είναι πάντοτε σημάδι δημόσιας θεομηνίας, όταν αυτοί οι ενάρετοι άνθρωποι εμφανίζονται στην αυλή. Και δεν καλούνται παρά σε ακραία περίπτωση, και τη στιγμή όπου γενικά το κράτος είναι χωρίς βοήθεια.

μόνο μπορεί να επιτύχει κοντά στον άνθρωπο του πνεύματος. Και, εάν δεν έχει πάντοτε την ίδια επιτυχία δίπλα σε μέτριους ανθρώπους, είναι επειδή αυτοί οι τελευταίοι, συχνά αβέβαιοι, θέλουν έναν άνθρωπο να τους αποσπάσει από τους ενδοιασμούς τους και να αποφασίζει γι' αυτούς, εμπιστεύονται περισσότερο την βλακεία που αποφαινεται με σταθερή φωνή, παρά τη σύνεση που μιλάει αμφιβάλλοντας.

Η φιλία, που συμβουλεύει, παίρνει περίπου το ύφος της σύνεσης, ενώνει μόνο την έκφραση του συναισθήματος με αυτή της αμφιβολίας. Αντίσταται κάποιος στις απόψεις της; Προχωρά μάλιστα ακόμη μέχρι το σημείο να τις περιφρονήσει; Τότε κάνει τον εαυτό της καλύτερα γνωστό, και αφού έχει κάνει τις εκφράσεις της, αναφωνεί μαζί με τον Πυλάδη: *Εμπρός, Κύριε, ας πάρουμε την Ερμιόνη.*

Κάθε πάθος έχει λοιπόν τρόπους του, τις εκφράσεις του, και τον ιδιαίτερο τρόπο να εκφράζεται: και ο άνθρωπος που, με ακριβή ανάλυση φράσεων και εκφράσεων τις οποίες χρησιμοποιούν τα διάφορα πάθη, θα έδινε το σημάδι με το οποίο μπορούμε να τα αναγνωρίσουμε, θα άξιζε χωρίς αμφιβολία απεριόριστα την δημόσια ευγνωμοσύνη. Τότε θα μπορούσε, μέσα στη δέσμη των συναισθημάτων που παράγουν κάθε πράξη της βούλησης μας, να διακρίνει τουλάχιστον το συναίσθημα το οποίο υπερισχύει σε μας έναντι όλων των άλλων. Μέχρις τότε οι άνθρωποι θα αγνοούν τον ίδιο τον εαυτό τους, και θα πέφτουν, σε σχέση με τα συναισθήματα, στα πιο χονδροειδή λάθη.

Κεφάλαιο 12.

Για την κοινή λογική.

Η διαφορά του πνεύματος από την κοινή λογική βρίσκεται στην διαφορετική αιτία που τα παράγει. Ο ένας είναι το αποτέλεσμα δυνατών παθών, και η άλλη είναι το αποτέλεσμα της απουσίας αυτών των ίδιων παθών. Ο άνθρωπος με κοινή λογική δεν πέφτει λοιπόν συνήθως σε κανένα από αυτά τα λάθη στα οποία μας παρασύρουν τα πάθη. Αλλά επίσης δεν δέχεται καμιά από αυτές τις ακτίνες του φωτός που τις οφείλουμε μόνο σε έντονα πάθη. Κατά τη διάρκεια της ζωής, και στα πράγματα που, για να βλέπει καλά, αρκεί να βλέπει με αδιάφορο μάτι, ο άνθρωπος με κοινή λογική δεν κάνει καθόλου λάθος. Πρόκειται για αυτά τα ζητήματα τα λίγο πολύπλοκα, που, για να αντιληφθεί και να ξεχωρίσει το αληθινό, χρειάζεται κάποια προσπάθεια και κάποια κούραση προσοχής; Ο άνθρωπος με κοινή λογική είναι τυφλός: στερημένος από πάθη, βρίσκεται, συγχρόνως, στερημένος από αυτό το θάρρος, από αυτή την ενεργητικότητα της ψυχής και από αυτή την συνεχή προσοχή που μόνο αυτές θα μπορούσαν να τον διαφωτίσουν. Η κοινή λογική δεν προϋποθέτει λοιπόν καμιά εφεύρεση, ούτε κατά συνέπεια κανένα πνεύμα: και είναι, τολμώ να πω, ότι εκεί που τελειώνει η κοινή λογική εκεί αρχίζει το πνεύμα⁵⁹.

Δεν πρέπει εντούτοις να συμπεράνουμε καθόλου ότι η κοινή λογική είναι τόσο πολύ κοινή. Οι άνθρωποι χωρίς πάθος είναι σπάνιοι. Η σταθερή κρίση η οποία, από όλα τα είδη του πνεύματος, είναι χωρίς αντίρρηση το πιο κοντινό είδος σε σχέση με την κοινή λογική, δεν είναι απαλλαγμένη η ίδια από πάθη. Εξάλλου, οι βλάβες δεν είναι λιγότερο δεκτικοί σε αυτά από τον άνθρωπο του πνεύματος. Εάν όλοι διεκδικούν την κοινή λογική, και ακόμη της δίνουν τον τίτλο, δεν θα πιστέψουμε το λόγο τους. Είναι ο *Diafoirius* που λέει: *έκρινα, με το βάρος της φαντασίας του γιού μου, ότι θα είχε σταθερή κρίση στο μέλλον*. Λείπει πάντοτε η κοινή λογική, όταν από αυτή την άποψη, δεν έχουν παρά το μειονέκτημα του πνεύματος για να στηρίξουν τις αξιώσεις τους.

Το πολιτικό σώμα είναι υγιές; Οι άνθρωποι με κοινή λογική μπορούν να κληθούν στις μεγάλες θέσεις, και να τις καταλάβουν με εντιμότητα. Το κράτος έχει κτυπηθεί από κάποια ασθένεια; Αυτοί οι ίδιοι άνθρωποι με κοινή λογική γίνονται τότε πολύ επικίνδυνοι. Η μετριότητα διατηρεί τα πράγματα στην κατάσταση που τα βρίσκει. Αφήνουν τα πάντα να πηγαίνουν όπως πάνε. Η σιωπή τους αποκαλύπτει την πρόοδο του κακού, και αντιτίθεται στα αποτελεσματικά αντίδοτα που θα μπορούσαν να φέρουν. Δεν φανερώνουν συνήθως την ασθένεια παρά τη στιγμή που αυτή γίνεται ανίατη. Σε σχέση με αυτές τις δευτερεύουσες θέσεις όπου δεν είναι καθόλου επιφορτισμένοι να

59 Βλέπουμε ότι διακρίνω εδώ το πνεύμα από την κοινή λογική, που το συγχέουν κάποτε στην συνηθισμένη χρήση.

επινοούν, αλλά να εκτελούν επακριβώς, είναι συνήθως πολύ κατάλληλοι. Τα μόνα σφάλματα οποία διαπράττουν σε αυτές είναι από αυτά τα σφάλματα άγνοιας, τα οποία, στις μικρές θέσεις, έχουν σχεδόν πάντοτε μικρή σημασία. Σε ότι αφορά την ιδιαίτερη συμπεριφορά τους, δεν είναι καθόλου επιδέξια, αλλά είναι πάντοτε λογική. Η απουσία παθών, παρεμποδίζοντας όλα τα φώτα που προέρχονται από τα πάθη, τους κάνει συγχρόνως α αποφεύγουν όλα τα λάθη στα οποία τους ρίχνουν τα πάθη. Οι συνετοί άνθρωποι είναι γενικά πιο ευτυχείς από τους ανθρώπους που έχουν ριχθεί σε έντονα πάθη: εντούτοις η αδιαφορία των πρώτων τους κάνει λιγότερο ευτυχείς από τον ήπιο άνθρωπο, και που, γεννημένος ευαίσθητος, έχει εξασθενήσει, με την ηλικία και τον συλλογισμό, αυτή η ευαισθησία. Του μένει μια καρδιά, και αυτή η καρδιά ανοίγει ακόμη στις αδυναμίες των άλλων, η ευαισθησία του αναζωογονείται με αυτούς. Απολαμβάνει τελικά την ηδονή να είναι ευαίσθητος, χωρίς να είναι λιγότερο ευτυχής. Και, πιο αγαπητός στα μάτια όλων, τον αγαπούν περισσότερο οι συμπολίτες του, που τον ευγνωμονούν για τις αδυναμίες του.

Όσο σπάνια και αν είναι η κοινή λογική, τα πλεονεκτήματα που προκαλεί δεν είναι παρά προσωπικά, δεν εκτείνονται καθόλου στην ανθρωπότητα. Ο άνθρωπος με κοινή λογική δεν μπορεί λοιπόν να απαιτεί την δημόσια ευγνωμοσύνη, ούτε κατά συνέπεια τη δόξα. Αλλά η σύνεση, θα πει κάποιος, που πηγάζει στη συνέχεια της κοινής λογικής, είναι αρετή που όλα τα έθνη έχουν συμφέρον να την τιμούν. Αυτή η σύνεση, θα απαντήσω, που έχει τόσο εγκωμιασθεί και που είναι κάποτε τόσο χρήσιμη στους ιδιώτες, δεν είναι για έναν ολόκληρο λαό αρετή τόσο επιθυμητή όσο την φαντάζονται. Από όλα τα δώρα που ο ουρανός μπορεί να ρίξει σε ένα έθνος, το δώρο το πιο απαίσιο από όλα θα ήταν, χωρίς αντίρρηση, η σύνεση, εάν ο ουρανός την έκανε κοινή σε όλους τους πολίτες. Τι είναι στην πραγματικότητα ένας συνετός άνθρωπος; Αυτός που διατηρεί, τα κακά σε απόσταση, μια εικόνα αρκετά έντονη, ώστε να ισορροπεί στο μυαλό του την παρουσία μιας ηδονής που θα του ήταν απαίσια. Αλλά ας υποθέσουμε ότι η σύνεση κατεβαίνει σε όλα τα κεφάλια που συνθέτουν ένα έθνος: που θα βρούμε τότε ανθρώπους οι οποίοι, με πέντε σολδία την ημέρα, θα αντιμετωπίσουν, στις μάχες, το θάνατο, την κούραση ή τις ασθένειες; Ποια γυναίκα θα εμφανιζόταν στο βωμό του Υμέναιου, θα εκτίθετο στην αδιαθεσία μιας εγκυμοσύνης, στους κινδύνους ενός τοκετού, στη διάθεση, στις ασυμφωνίες ενός συζύγου, τελικά στις οδύνες που προξενούν ο θάνατος ή η κακή συμπεριφορά των παιδιών; Ποιος άνδρας, συνεπής στις αρχές της θρησκείας του, δεν θα περιφρονούσε την πρόσκαιρη ύπαρξη των ηδονών αυτού εδώ του κόσμου, και ολόκληρος στη φροντίδα για την σωτηρία του, δεν θα αναζητούσε, σε μια ζωή πιο αυστηρή, το μέσον για να αυξήσει την ευτυχία που υπόσχεται η αγιότητα; Ποιος άνδρας δεν θα επέλεγε, κατά συνέπεια, την πιο τέλεια κατάσταση, αυτή μέσα στην οποία η σωτηρία του θα ήταν η λιγότερο εκτεθειμένη, δεν θα προτιμούσε τον φοίνικα της παρθενίας από τους μύθους για τον έρωτα, και δεν θα πήγαινε τελικά να

θαφτεί μέσα σε ένα μοναστήρι⁶⁰; Στην ασυνέπεια λοιπόν οι μέλλουσες γενεές θα οφείλουν την ύπαρξη τους. Η παρουσία της ηδονής, η πανίσχυρη όψη της, αψηφά τις απόμακρες δυστυχίες, και καταργεί την προνοητικότητα. Στην απερισκεψία λοιπόν και στην τρέλα ο ουρανός συνδέει την διατήρηση των αυτοκρατοριών και τη διάρκεια του κόσμου. Φαίνεται λοιπόν ότι τουλάχιστον στην τρέχουσα σύσταση των περισσότερων κυβερνήσεων, η σύνεση δεν είναι επιθυμητή παρά σε ένα πολύ μικρό αριθμό πολιτών, ότι η λογική, που είναι συνώνυμη με τη λέξη κοινή λογική εγκωμιάζεται από τόσους ανθρώπους, δεν αξίζει παρά λίγη εκτίμηση, ότι η φρόνηση η οποία υποτίθεται ότι ανήκει σ' αυτήν τείνει στην αδράνεια της, και ότι το φαινομενικό αλάνθαστο δεν είναι πιο συχνά παρά απάθεια. Θα παραδεχθώ εντούτοις ότι ο τίτλος του ανθρώπου με κοινή λογική, τον οποίον σφετερίζεται μια απειρία ανθρώπων, βεβαίως δεν τους ανήκει.

Εάν λένε για σχεδόν όλους τους βλάκες που είναι άνθρωποι με κοινή λογική, υπάρχουν, από αυτή την άποψη, βλάκες όπως άσχημες γυναίκες τις οποίες τις αναφέρουν πάντοτε σαν καλές. Εγκωμιάζουμε ευχαρίστως την αξία αυτών που δεν την έχουν καθόλου: τους παρουσιάζουμε με την πιο πλεονεκτική όψη, και τους ανωτέρους ανθρώπους με την πιο δυσμενή πλευρά. Πόσοι άνθρωποι σπαταλούν κατά συνέπεια τους πιο μεγάλους επαίνους την κοινή λογική, την οποίαν τοποθετούν ή πρέπει πραγματικά να τοποθετούν πάνω από το πνεύμα! Πράγματι, ο καθένας καθώς θέλει να εκτιμά τον εαυτό του κατά προτίμηση από τους άλλους, και οι μέτριοι άνθρωποι αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους πιο κοντά στην κοινή λογική από το πνεύμα, πρέπει να δίνουν λίγη σημασία σε αυτό εδώ, να το θεωρούν μάταιο δώρο: και από αυτό συνάγεται αυτή η φράση που τόσο επαναλαμβάνεται από τους μέτριους ανθρώπους: *η κοινή λογική αξίζει περισσότερο από το πνεύμα και από την μεγαλοφυΐα*. Φράση με την οποίαν ο καθένας από αυτούς θέλει να υπαινιχθεί ότι κατά βάθος έχουν περισσότερο πνεύμα από όσο οποιοσδήποτε από τους διάσημους άνδρες μας.

60 Όταν επρόκειτο στην Κίνα να μάθουν εάν επιτρεπόταν στους ιεραποστόλους να κηρύττουν ελεύθερα την χριστιανική θρησκεία, λένε ότι οι μορφωμένοι που είχαν συγκεντρωθεί για το θέμα αυτό, δεν είχαν δει κανέναν κίνδυνο. Δεν προέβλεπαν, έλεγαν, ότι μια θρησκεία όπου ο άγαμος βίος ήταν η πιο τέλεια κατάσταση θα μπορούσε να διαδοθεί πολύ.

Κεφάλαιο 13.

Πνεύμα συμπεριφοράς.

Το κοινό αντικείμενο της επιθυμίας των ανθρώπων είναι η ευτυχία, και το πνεύμα της συμπεριφοράς δεν πρέπει να είναι, κατά συνέπεια, παρά η τέχνη να γίνουν ευτυχισμένοι. Ίσως θα είχαν σχηματίσει αυτή την ιδέα γι' αυτή την τέχνη, εάν η ευτυχία δεν είχε σχεδόν πάντοτε εμφανισθεί λιγότερο ως δώρο του πνεύματος, παρά το αποτέλεσμα της σύνεσης και της μετριοπάθειας του χαρακτήρα μας και των επιθυμιών μας. Σχεδόν όλοι οι άνθρωποι, κουρασμένοι από τη θύελλα των παθών, ή καθώς μαραίνονται μέσα στην ηρεμία της ανίας, συγκρίνονται, οι πρώτοι με το πλοίο που το δέρνουν οι θύελλες του βορρά, και οι δεύτεροι με το πλοίο που η ηρεμία το σταματά στη μέση των ωκεανών της διακεκαυμένης ζώνης. Σε βοήθεια του, ο ένας καλεί την ηρεμία και ο άλλος τους βόρειους ανέμους. Για να πλεύσουν με επιτυχία, πρέπει να ωθούνται πάντοτε από ίσο άνεμο. Αλλά όλο αυτό που θα μπορούσα να πω από αυτή την άποψη για την ευτυχία, δεν είχε καμία σχέση με το θέμα που πραγματεύομαι.

Εννοούν μέχρι σήμερα με τη λέξη *πνεύμα συμπεριφοράς* μόνο το είδος του πνεύματος που είναι κατάλληλο να οδηγήσει στα διάφορα πράγματα περιουσίας τα οποία αναζητούν.

Σε μια δημοκρατία τέτοια όπως είναι η Ρωμαϊκή δημοκρατία, και σε κάθε κυβέρνηση όπου ο λαός είναι ο καταναμητής των ευεργεσιών, όπου οι τιμές είναι το βραβείο της αξίας, το πνεύμα της συμπεριφοράς δεν είναι άλλο πράγμα από την ίδια την μεγαλοφυΐα και το μεγάλο χάρισμα. Αυτό δεν ισχύει στις κυβερνήσεις όπου οι ευεργεσίες βρίσκονται στα χέρια κάποιων ανδρών που το μεγαλείο τους είναι ανεξάρτητο από τη δημόσια ευτυχία: σε αυτές τις χώρες, το πνεύμα της συμπεριφοράς δεν είναι παρά η τέχνη να γίνει κάποιος χρήσιμος ή ευχάριστος στους χορηγούς των ευεργεσιών, και οφείλει γενικά αυτό το πλεονέκτημα λιγότερο στο πνεύμα του παρά στο χαρακτήρα του. Η πιο ευνοϊκή διάθεση και το πιο απαραίτητο δώρο για να επιτύχει κάποιος κοντά στους μεγάλους, είναι ένας χαρακτήρας ευλύγιστος σε κάθε είδους χαρακτήρα και σε κάθε είδους περιστάσεις. Εάν ένας άνδρας στερείται πνεύματος, ένας τέτοιος χαρακτήρας, βοηθούμενος από μια πλεονεκτική περίπτωση, αρκεί για να κάνει περιουσία. Αλλά, θα πει κάποιος, τίποτα πιο κοινό από παρόμοιους χαρακτήρες: δεν υπάρχει λοιπόν κανείς που να μην μπορεί να κάνει περιουσία και να εξασφαλίσει την ευμένεια ενός μεγάλου, κάνοντας τον εαυτό του ή τον επιφορτισμένο για τις ηδονές του ή τον κατάσκοπο του. Και ο τυχαίο έχει μεγάλο μέρος στην περιουσία των ανθρώπων. Είναι το τυχαίο που μας κάνει πατέρες, συζύγους, φίλους της ομορφιάς που προσφέρεται και που ευχαριστεί τον προστάτη μας. Είναι το

τυχαίο που μας τοποθετεί κοντά σε έναν μεγάλο, τη στιγμή που του χρειάζεται ένας κατάσκοπος. Όποιος είναι χωρίς τιμή και χωρίς ψυχική διάθεση, έλεγε ο δούκας αντιβασιλέας της Ορλεάνης, είναι εξαιρετικός αυλικός. Σαν συνέπεια αυτού του ορισμού, πρέπει να δεχθούμε ότι ο εξαιρετικός άνθρωπος σε αυτό το είδος, δεν είναι σπάνιος παρά σε σχέση με την ψυχική διάθεση.

Αλλά, εάν οι μεγάλες περιουσίες είναι γενικά το έργο του τυχαίου, και εάν ο άνθρωπος δεν συμμετέχει σε αυτό παρά καταδεχόμενος τις μικροπρέπειες και τις απάτες που είναι πάντοτε αναγκαίες για να τις αποκτήσει, πρέπει εντούτοις να παραδεχθούμε ότι το πνεύμα παίρνει μέρος κάποτε στην άνοδο μας. Ο πρώτος, για παράδειγμα, ο οποίος, με την επιμονή, έχει γίνει προστάτης. Αυτός που, επωφελούμενος από την αλαζονική ψυχική διάθεση ενός ανθρώπου με θέση, έχει γίνει στόχος αυτών των σκληρών λόγων που ατιμάζουν αυτόν που τα προφέρει και τον υποχρεώνουν να γίνει ο προστάτης του προσβεβλημένου. Αυτός εδώ, λέω, έχει φέρει την εφεύρεση και το πνεύμα στην συμπεριφορά του. Το ίδιο συμβαίνει και με τον πρώτο οποίος έχει αντιληφθεί ότι μπορούσε, στον οίκο των ανθρώπων με θέση, να κάνει τον εαυτό του αντικείμενο χλευασμού, και να πουλήσει στους μεγάλους σε όσο μεγαλύτερη τιμή μπορεί το δικαίωμα να τον περιφρονούν και να τον περιγελούν.

Όποιος χρησιμοποιεί με αυτό τον τρόπο την ματαιοδοξία των άλλων για να φτάσει στους σκοπούς του, είναι προικισμένος με πνεύμα της συμπεριφοράς. Ο επιδέξιος άνθρωπος σε αυτό το είδος προχωρά σταθερά προς το συμφέρον του, αλλά πάντοτε κάτω από την σκέπη των άλλων. Είναι πολύ επιδέξιος, εάν παίρνει, για να φτάσει στον σκοπό του τον οποίον επιδιώκει, έναν δρόμο που φαίνεται να τον απομακρύνει από αυτόν. Είναι το μέσον για να αποκοιμίσει την ζήλια των αντιπάλων του, που δεν ξυπνούν παρά τη στιγμή που δεν μπορούν να βάλουν εμπόδιο στα σχέδια του. Πόσοι άνθρωποι του πνεύματος, κατά συνέπεια, έχουν προσποιηθεί τον τρελό, έχουν κάνει τον εαυτό τους γελοίο, έχουν προσποιηθεί τη μεγαλύτερη μετριότητα μπροστά στους ανωτέρους τους, Αλίμονο! Είναι πολύ εύκολο να ξεγελαστούν από καταχθόνιους ανθρώπους που ο χαρακτήρας τους ξεπέφτει σε αυτή την ποταπότητα! Πόσοι άνθρωποι εντούτοις, κατά συνέπεια, έχουν επιτύχει να φτάσουν την πιο μεγάλη περιουσία, και έπρεπε πραγματικά να το επιτύχουν! Πράγματι, όλοι αυτοί τους οποίους δεν διαπνέει καθόλου ακραία αγάπη για τη δόξα, δεν μπορούν, σε σχέση με την αξία, ποτέ να αγαπήσουν παρά τους κατωτέρους τους. Αυτή η προτίμηση έχει την πηγή της στην κοινή ματαιοδοξία όλων των ανθρώπων. Ο καθένας θέλει να τον εγκωμιάζουν, αλλά, από όλα τα εγκώμια, το πιο κολακευτικό, χωρίς αντίρρηση, είναι αυτό που μας αποδεικνύει με τον πιο προφανή τρόπο την υπεροχή μας. Πόση ευγνωμοσύνη δεν οφείλουμε σε αυτούς που μας αποκαλύπτουν μειονεκτήματα, τα οποία χωρίς να μας είναι βλαβερά, μας βεβαιώνουν την ανωτερότητα μας! Από όλες τις κολακειές, αυτή η κολακεία είναι η πιο

επιδέξια. Στην αυλή μάλιστα του Αλέξανδρου, ήταν επικίνδυνο να φαίνεται κάποιος πάρα πολύ μεγάλος. Γιέ μου, να γίνεσαι μικρός μπροστά στον Αλέξανδρο, έλεγε ο Παρμενίων στον Φιλώτα: δώσε του κάποια φορά την ευχαρίστηση να σε επιπλήττει, και να θυμάσαι ότι είναι στην φαινομενική σου κατωτερότητα που οφείλεις την φιλία του. Πόσοι Αλέξανδροι, σε αυτόν τον κόσμο, έχουν κρυφό μίσος για τα ανώτερα ταλέντα⁶¹! Ο μέτριος άνθρωπος είναι ο αγαπητός άνθρωπος. Κύριε, έλεγε ένας πατέρας στο γιό του, επιτυγχάνεις στον κόσμο, και νομίζεις ότι ο εαυτός σου έχει μεγάλη αξία. Για να ταπεινώσω την ματαιοδοξία σου, να γνωρίζεις σε ποια προτερήματα οφείλεις αυτές τις επιτυχίες: έχεις γεννηθεί χωρίς φαυλότητες, χωρίς αρετές, χωρίς χαρακτήρα, τα φώτα σου είναι πολύ μικρά, το πνεύμα σου είναι περιορισμένο. Τι δικαίωμα, γιέ μου, έχεις στην ευμένεια των ανθρώπων!

Κατά τα άλλα, όποια πλεονεκτήματα παρέχει η μετριότητα, και όποιες προσβάσεις και αν ανοίγει στην περιουσία, το πνεύμα, όπως έχω πει πιο πάνω, παίρνει κάποτε μέρος στην εξύψωση μας: γιατί λοιπόν ο λαός δεν έχει καμία εκτίμηση σ' αυτό το είδος του πνεύματος; Είναι, θα απαντήσω, επειδή αγνοεί την λεπτομέρεια των χειρισμών που χρησιμοποιεί ο δολοπλόκος. Και δεν μπορεί, σχεδόν ποτέ, να γνωρίζει εάν η άνοδος του είναι το αποτέλεσμα, είτε αυτού που ονομάζουν το πνεύμα της συμπεριφοράς, είτε της καθαρής τύχης. Εξάλλου, ο αριθμός των απαραίτητων ιδεών για να κάνει κάποιος περιουσία δεν είναι καθόλου μεγάλος. Αλλά, θα πει κάποιος, ποια γνώση πρέπει να έχει για να κοροϊδεύει τους ανθρώπους; Ο δολοπλόκος, θα απαντήσω, γνωρίζει τέλεια τον άνθρωπο τον οποίον έχει ανάγκη, αλλά δεν γνωρίζει καθόλου τους ανθρώπους. Ανάμεσα στον άνθρωπο της δολοπλοκίας και τον φιλόσοφο, βρίσκουμε, από αυτή την άποψη, την ίδια διαφορά που υπάρχει ανάμεσα στον ταχυδρόμο και τον γεωγράφο. Ο πρώτος γνωρίζει ίσως καλύτερα από τον Danville τον πιο σύντομο δρόμο για να φτάσει στις Βερσαλλίες: αλλά οπωσδήποτε δεν γνωρίζει την επιφάνεια της γης όπως αυτός ο γεωγράφος. Έστω ότι ένας επιδέξιος δολοπλόκος είναι υποχρεωμένος να μιλήσει δημοσίως, έστω ότι τον πηγαίνουν σε μια συνέλευση του λαού. Θα είναι τόσο αδέξιος, τόσο άστοχος, τόσο σιωπηλός, όσο θα ήταν ο άνθρωπος με ανώτερη μεγαλοφυΐα μπροστά στους μεγάλους, αφοσιωμένος να γνωρίσει τον άνθρωπο σε όλους τους αιώνες και σε όλες τις χώρες, περιφρονεί την ιδιαίτερη γνώση ενός ορισμένου ανθρώπου. Ο δολοπλόκος δεν γνωρίζει λοιπόν καθόλου τους ανθρώπους, και αυτή η γνώση θα του ήταν άχρηστη. Το αντικείμενο του δεν είναι καθόλου να αρέσει στον λαό, αλλά σε κάποιους ισχυρούς, και συχνά με περιορισμένο, τόσο πολύ πνεύμα θα έβλαπτε αυτό το σχέδιο. Για να αρέσει στους μέτριους

61 Όλοι γνωρίζουν αυτά τα λόγια ενός αυλικού του Εμμανουήλ της Πορτογαλίας. Του είχε ανατεθεί να κάνει υπουργική επιστολή: ο ηγεμόνας συντάσσει μια με το ίδιο θέμα, συγκρίνει τις επιστολές, βρίσκει αυτήν του αυλικού καλύτερη, του το λέει. Ο αυλικός δεν του απαντά παρά με μια βαθειά υπόκλιση, και τρέχει να αποχαιρετήσει τον καλύτερο του φίλο: δεν υπάρχει πλέον τίποτα να κάνω στην αυλή, του λέει, ο βασιλιάς γνωρίζει ότι έχω περισσότερο πνεύμα από αυτόν.

ανθρώπους, πρέπει, γενικά, να καταδέχεται τα κοινά λάθη, να συμμορφώνεται με τις συνήθειες, και να μοιάζει με όλους. Το ανώτερο πνεύμα δεν μπορεί να ταπεινώνεται μέχρις εκεί. Προτιμά να είναι το φράγμα που ανθίσταται στον χείμαρρο, ενώ θα έπρεπε να ανατραπεί, παρά το ελαφρό κλωνάρι που πλέει όπου το πηγαίνουν τα νερά. Εξάλλου, ο φωτισμένος άνθρωπος, με όποια επιδεξιότητα και αν μεταμφιέζεται, δεν μοιάζει ποτέ τόσο ακριβώς με έναν βλάκα όσο ένας βλάκας μοιάζει με τον ίδιο τον εαυτό του. Είμαστε πολύ πιο βέβαιοι για τον εαυτό μας, όταν παίρνουμε, παρά όταν προσποιούμαστε ότι παίρνουμε τα λάθη για αλήθειες.

Ο αριθμός των ιδεών τον οποίον προϋποθέτει το πνεύμα της συμπεριφοράς δεν έχει λοιπόν παρά μικρό εύρος: αλλά, και αν απαιτούσε μεγαλύτερο, λέω ότι ο λαός δεν θα είχε ακόμη κανένα είδος εκτίμησης γι' αυτό το είδος πνεύματος. Ο δολοπλόκος κάνει τον εαυτό του το κέντρο της φύσης, και ανάγει τα πάντα μόνο στο συμφέρον του, δεν κάνει τίποτα για το δημόσιο καλό: εάν φτάσει στις μεγάλες θέσεις, απολαμβάνει το σεβασμό που συνδέεται πάντοτε με την εξουσία και κυρίως με τον φόβο που εμπνέει, αλλά δεν μπορεί ποτέ φτάσει την φήμη, την οποίαν πρέπει να θεωρήσουμε σαν δώρο της γενικής ευγνωμοσύνης. Θα προσθέσω μάλιστα ότι το πνεύμα που τον κάνει να φτάσει στις μεγάλες θέσεις, φαίνεται ξαφνικά να τον εγκαταλείπει όταν έχει φτάσει εκεί. Δεν ανεβαίνει στις μεγάλες θέσεις παρά για να ατιμαστεί, επειδή πράγματι το πνεύμα της δολοπλοκίας, που του είναι απαραίτητο για να φτάσει εκεί, δεν έχει τίποτα το κοινό με το πνεύμα της ευρύτητας, της δύναμης και του αναγκαίου βάθους για να τα καλύψει με εντιμότητα. Εξάλλου, το πνεύμα της συμπεριφοράς δεν συνδέεται παρά με ορισμένη ποταπότητα χαρακτήρα, που κάνει ακόμη τον δολοπλόκο άξιο περιφρόνησης στα μάτια του λαού.

Δεν είναι ότι δεν μπορούν αυτοί οι άνθρωποι να συνδέσουν, σε πολλές δολοπλοκίες, μεγάλη ανάταση της ψυχής. Εάν, όπως το παράδειγμα του Cromwel, ένας άνθρωπος επιθυμεί να ανέβει στον θρόνο: η ισχύς, η λάμψη του στέμματος, και οι ηδονές που συνδέονται με την εξουσία, μπορούν χωρίς αμφιβολία στα μάτια του να λαμπρύνουν την ποταπότητα των δολοπλοκιών του, επειδή σβήνουν ήδη τον τρόπο των εγκλημάτων του στα μάτια των επόμενων γενεών που τον τοποθετούν στην τάξη των πιο μεγάλων ανδρών: αλλά εάν, με μια απειρία δολοπλοκιών, ένας άνθρωπος αναζητά να ανέβει σε αυτές τις μικρές θέσεις που δεν μπορούν ποτέ να του αξίζουν, εάν αναφέρεται στην ιστορία, παρά με το όνομα του φαύλου ή του κατεργάρη, λέω ότι ένας τέτοιος άνδρας γίνεται άθλιος, όχι μόνο στα μάτια των έντιμων ανθρώπων, αλλά ακόμη σε αυτά των φωτισμένων ανθρώπων. Πρέπει να είναι κάποιος μικρός για να επιθυμεί μικρά πράγματα. Όποιος βρίσκεται πάνω από τις ανάγκες, χωρίς να καταλαμβάνει, από την τάξη του, τις πρώτες θέσεις, δεν μπορεί να έχει άλλη ανάγκη από αυτήν της δόξας, και να πάρει άλλο μέρος,

εάν είναι άνθρωπος του πνεύματος, από το να παρουσιάζεται πάντοτε ενάρετος.

Ο δολοπλόκος πρέπει λοιπόν να αρνηθεί την δημόσια εκτίμηση. Αλλά, θα πουν, αποζημιώνεται γι' αυτό, από την ευτυχία που συνδέεται με τη μεγάλη περιουσία. Κάνουν λάθος, θα απαντήσω, εάν πιστεύουν ότι είναι ευτυχισμένος. Η ευτυχία δεν είναι καθόλου το κληροδότημα των μεγάλων θέσεων, εξαρτάται αποκλειστικά από την επιτυχημένη συμφωνία του χαρακτήρα μας με την κατάσταση και τις περιστάσεις στις οποίες η τύχη μας τοποθετεί. Υπάρχουν άνθρωποι όπως έθνη, τα πιο ευτυχισμένα δεν είναι πάντοτε αυτά που παίζουν τον πιο μεγάλο ρόλο στο σύμπαν. Ποιο έθνος πιο ευτυχισμένο από το έθνος της Ελβετίας! Στο παράδειγμα αυτού του συνετού λαού, ο ευτυχισμένος δεν ανατρέπει καθόλου τον κόσμο με τις δολοπλοκίες του, ικανοποιημένος με τον εαυτό του, ασχολείται λίγο με τους άλλους, δεν βρίσκεται καθόλου στο δρόμο του φιλόδοξου, η μελέτη γεμίζει ένα μέρος της ημέρας του, ζει λίγο γνωστός, και είναι η αφάνεια της ευτυχίας του που μόνη της κάνει την ασφάλεια. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τον δολοπλόκο: του πουλάνε ακριβά τους τίτλους με τους οποίους τον διακοσμούν. Τι δεν απαιτεί από αυτόν ο προστάτης; Η συνεχής θυσία της βούλησης των μικρών είναι η μόνη λατρεία που τον κολακεύει. Όμοιος με τον Κρόνο, τον Μολώχ, τον Τευάτες, εάν τολμούσε, δεν θα ήθελε να τιμάται παρά με ανθρώπινες θυσίες. Η ποινή που υπομένει ο προστατευόμενος είναι ευχάριστο θέαμα για τον προστάτη, αυτό το θέαμα τον πληροφορεί για την ισχύ του, αντιλαμβάνεται από αυτό πιο μεγάλη ιδέα για τον εαυτό του. Έτσι μόνο από τις πιο ενοχλητικές συμπεριφορές τα περισσότερα έθνη έχουν συνδέσει το σημείο του σεβασμού. Όποιος θέλει, με την δολοπλοκία, να ανοίξει για τον εαυτό του το δρόμο της περιουσίας, πρέπει συνεπώς να θυσιάζεται στις ταπεινώσεις. Πάντοτε ανήσυχος, δεν μπορεί στην αρχή να αντιληφθεί την ευτυχία παρά στην προοπτική ενός αβέβαιου μέλλοντος, και με την ελπίδα, αυτό το παρηγορητικό όνειρο των ανθρώπων που είναι ξύπνιοι και δυστυχείς, μπορεί να φτάσει στην ευτυχία του. Όταν την αποκτήσει, έχει υποφέρει χίλιες ταπεινώσεις. Για να εκδικηθεί γι' αυτά που έχει αισθανθεί, γίνεται συνήθως σκληρός και ανηλεής προς τους δυστυχείς, τους αρνείται την βοήθεια του, τους αδικεί για την αθλιότητα τους, τους κατηγορεί γι' αυτήν, και νομίζει, με αυτή την κατηγορία, ότι κάνει να θεωρούν την απανθρωπιά του σαν πράξη δικαιοσύνης, και την περιουσία του σαν να προέρχεται από την αξία του. Δεν απολαμβάνει καθόλου, στην πραγματικότητα, την ευχαρίστηση να πείθει. Πώς να βεβαιωθούμε ότι η περιουσία ενός ανθρώπου είναι το αποτέλεσμα αυτού του είδους πνεύματος που ονομάζεται *πνεύμα συμπεριφοράς*, κυρίως σε αυτές τις εντελώς δεσποτικές χώρες, όπου, από τον πιο ποταπό δούλο, κάνουν έναν βεζίρη, όπου οι περιουσίες εξαρτώνται από τη βούληση του ηγεμόνα και από μια στιγμιαία ιδιοτροπία που η αιτία της δεν αντιλαμβάνεται ο ίδιος πάντοτε; Τα κίνητρα τα οποία, σε αυτές τις περιπτώσεις, προκαλούν τις αποφάσεις των σουλτάνων, είναι σχεδόν πάντοτε κρυφά, οι ιστορικοί δεν

αναφέρουν παρά τα φανερά κίνητρα, αγνοούν τα πραγματικά. Και είναι, από αυτή την άποψη, που μπορούμε, σύμφωνα με τον de Fontenelle, βεβαιώσουμε ότι *η ιστορία δεν είναι παρά αποδεκτός μύθος*.

Σε μια σύγκριση του Καίσαρα και του Πομπήιου, εάν ο Μπαλζάκ λέει, μιλώντας για την περιουσία τους,

Ο ένας είναι ο τεχνίτης, και ο άλλος είναι το έργο του,

πρέπει να παραδεχθούμε ότι υπάρχουν λίγοι Καίσαρες, και ότι, στις αυθαίρετες κυβερνήσεις, το τυχαίο είναι σχεδόν ο μοναδικός θεός της περιουσίας. Όλα εξαρτώνται από τη στιγμή και τις περιστάσεις στις οποίες βρίσκεται, και είναι, ίσως, αυτό που στην ανατολή έχει δώσει τη μεγαλύτερη πίστη στο δόγμα της μοιρολατρίας. Σύμφωνα με τους μουσουλμάνους, το πεπρωμένο κρατά τα πάντα κάτω από την εξουσία του, τοποθετεί τους βασιλείς στο θρόνο, τους απομακρύνει, γεμίζει την βασιλεία τους με ευτυχισμένα ή δυστυχισμένα γεγονότα, και φέρνει την ευτυχία ή τη δυστυχία σε όλους τους θνητούς. Σύμφωνα με αυτούς, η φρόνηση και η τρέλα, οι φαυλότητες και οι αρετές ενός ανθρώπου δεν αλλάζουν τίποτα στα βουλεύματα που είναι χαραγμένα στους πίνακες του φωτός⁶². Για να αποδείξουν αυτό το δόγμα και να δείξουν ότι κατά συνέπεια ο πιο εγκληματίας δεν είναι πάντοτε ο πιο δυστυχής, και ότι ο ένας βαδίζει προς την τιμωρία από τον δρόμο που οδηγεί τον άλλον στην περιουσία, που οι Ινδοί μουσουλμάνοι διηγούνται μια ιστορία αρκετά περίεργη:

Η ανάγκη, λένε, συγκέντρωσε κάποτε, έναν αριθμό ανθρώπων στις ερήμους της Ταρταρίας. Στερημένοι από όλα, λέει ο ένας, έχουμε δικαίωμα στα πάντα. Ο νόμος που μας αφαίρεσε τα απαραίτητα για να αυξήσει το πλεονάζον κάποιων Ινδών ηγεμόνων, είναι άδικος νόμος. Ας παλέψουμε ενάντια στην αδικία. Δεν υπάρχει πλέον σύμβαση εκεί όπου το πλεονέκτημα παύει να είναι αμοιβαίο. Πρέπει να αρπάξουμε δια της βίας από τους δυνάστες μας τα αγαθά τα οποία μας πήραν δια της βίας. Με αυτά τα λόγια ο ρήτορας σιωπά, η συγκέντρωση, φρίττοντας, χειροκροτεί αυτόν τον λόγο, το σχέδιο είναι ευγενικό, θέλουν να το εκτελέσουν. Χωρίζονται στα μέσα. Οι πιο θαρραλέοι σηκώνονται πρώτοι. Η βία, λένε, μας τα έχει πάρει όλα, είναι με την βία που πρέπει να τα ανακτήσουμε όλα. Εάν οι ηγεμόνες μας έχουν, με την πίεση τους, αρπάξει και τα απαραίτητα από τον ίδιο τον υπήκοο τους που τους προσφέρει τα αγαθά του, τη ζωή του και τους κόπους του, γιατί να αρνηθούμε στις ανάγκες μας αυτό που οι τύραννοι επιτρέπουν στην αδικία τους; Στα όρια αυτών των περιοχών, οι πασάδες, με τα δώρα που απαιτούν, μοιράζουν το κέρδος από τα караβάνια, λεηλατούν αλυσοδεμένους άνδρες με την δύναμη

62 Οι μουσουλμάνοι πιστεύουν ότι αυτό που πρέπει να συμβεί, μέχρι το τέλος του κόσμου, είναι γραμμένος σε έναν πίνακα φωτός που ονομάζεται *louh*, με μια πένα φωτιάς που ονομάζεται *calam-azer*. Και η γραφή που είναι πάνω ονομάζεται *caza* ή *cadar*, δηλαδή, το αναπόφευκτο πεπρωμένο.

τους και τον φόβο. Λιγότερο άδικοι και πιο γενναίοι από αυτούς, ας επιτεθούμε στους οπλισμένους άνδρες, ας αποφασίσει η αξία: και τα πλούτη μας να είναι τουλάχιστον η αξία της αρετής. Έχουμε δικαίωμα σε αυτό. Ο ουρανός, με το δώρο της ανδρείας, δείχνει αυτούς που θέλει να τους αρπάξει από τα σίδερα της τυραννίας. Ο γεωργός χωρίς δύναμη, χωρίς θάρρος, ας σπείρει, ας καλλιεργήσει, ας κάνει την συγκομιδή: για μας θερίζει.

Ας καταστρέψουμε, ας λεηλατήσουμε τα έθνη. Το εγκρίνουμε όλοι, αναφώνησαν αυτοί οι οποίοι, πιο πνευματώδεις και λιγότερο τολμηροί, φοβόντουσαν να εκτεθούν στους κινδύνους: αλλά δεν οφείλουμε τίποτα στην δύναμη, και όλα στην απάτη. Ας δεχθούμε χωρίς κίνδυνο, από τα χέρια της πίστης, αυτό που ίσως μάταια θα δοκιμάζαμε να αρπάξουμε με την δύναμη. Ας φορέσουμε το όνομα και το ένδυμα των κινέζων ιερέων ή των βραχμάνων, και ας διασχίσουμε τη γη, θα την δούμε, πρόθυμη, να καλύπτει τις ανάγκες μας, και ακόμη τις μυστικές μας ηδονές.

Αυτή η μερίδα φάνηκε δειλή και ποταπή στις υπερήφανες και γενναίες ψυχές. Με διαιρεμένες γνώμες, η συγκέντρωση διαλύεται. Οι μεν διασκορπίζονται στην Ινδία, στο Θιβέτ και στα όρια της Κίνας. Το μέτωπο τους είναι αυστηρό και το σώμα τους πεινασμένο από τη νηστεία. Επιβάλλονται στους λαούς, τους διδάσκουν, τους πείθουν, διαιρούν τις οικογένειες, κάνουν να αποκληρώνουν τα παιδιά, οικειοποιούνται τα αγαθά. Τους παραχωρούν εκτάσεις, κατασκευάζουν εκεί ναούς, καθορίζουν εισοδήματα σε αυτούς. Δανείζονται το χέρι του ισχυρού, για να υποτάξουν τον φωτισμένο άνθρωπο κάτω από τον ζυγό της δεισιδαιμονίας. Υποτάσσουν τελικά όλα τα πνεύματα, κρατώντας το σκήπτρο κρυμμένο προσεκτικά κάτω από τα κουρέλια της φτώχειας και τις στάχτες της μετάνοιας.

Εν τω μεταξύ, οι παλαιοί και γενναίοι σύντροφοι τους, αποσυρμένοι στις ερήμους, αιφνιδιάζουν τα караβάνια, τους επιτίθενται οπλισμένοι, τα ληστεύουν, και μοιράζονται μεταξύ τους την λεία. Μια μέρα όπου, χωρίς αμφιβολία, η μάχη δεν είχε καθόλου γυρίσει με το μέρος τους, συλλαμβάνουν έναν από αυτούς τους ληστές, τον οδηγούν στην πιο κοντινή πόλη, τον ανεβάζουν στο ικρίωμα και τον οδηγούν στην εκτέλεση. Βάδιζε με βήμα σταθερό, όταν βρίσκει στον δρόμο του, και αναγνωρίζει κάτω από το ένδυμα του βραχμάνου, έναν από αυτούς που είχαν χωριστεί από αυτόν στην έρημο. Ο λαός με σεβασμό, περικύκλωσε τον βραχμάνο, και τον έφερε στην παγόδα. Ο ληστής σταματά στη θέα του: δίκαιοι Θεοί! Αναφωνεί, ίσοι στο έγκλημα, πόση διαφορά ανάμεσα στη μοίρα μας! Τι λέω; Ίσοι στο έγκλημα! Σε μια μέρα, έχει, χωρίς φόβο, χωρίς κίνδυνο, χωρίς θάρρος, έχει κάνει να στενάζουν περισσότερες χήρες και ορφανά, έχει αφαιρέσει περισσότερα πλούτη από την αυτοκρατορία, από όσα έχω λεηλατήσει στη διάρκεια της ζωής μου. Είχε πάντοτε δυο φαυλότητες περισσότερες από μένα, τη δειλία και την απάτη. Εντούτοις με μεταχειρίζονται σαν κακούργο, τον τιμούν σαν άγιο: με σέρνουν στο ικρίωμα, τον φέρνουν στην παγόδα: με παλουκώνουν, τον λατρεύουν.

Έτσι οι Ινδοί αποδεικνύουν ότι δεν υπάρχει ούτε ευτυχία ούτε δυστυχία σε αυτόν τον κόσμο.

Κεφάλαιο 14.

Για τα αποκλειστικά προτερήματα του πνεύματος και της ψυχής.

Το αντικείμενο μου, στα προηγούμενα κεφάλαια, ήταν να δώσω σαφείς ιδέες στα διάφορα ονόματα που έχουν δοθεί στο πνεύμα. Σκοπεύω να εξετάσω, σε αυτό εδώ, εάν υπάρχουν χαρίσματα που πρέπει να αποκλείσουν το ένα το άλλο. Αυτό το θέμα, θα πει κάποιος, έχει προσδιορισθεί από τα γεγονότα: κανείς δεν είναι συγχρόνως ανώτερος όλων των άλλων σε περισσότερα είδη. Ο Newton δεν υπολογίζεται ανάμεσα στους ποιητές, ούτε ο Milton ανάμεσα στους γεωμέτρους, οι στίχοι του Leibnitz είναι κακοί. Δεν υπάρχει μάλιστα άνθρωπος ο οποίος, σε μια μόνο τέχνη, τέτοια όπως η ποίηση ή η ζωγραφική, να έχει επιτύχει σε όλα τα είδη της. Ο Corneille και ο Racine δεν έχουν κάνει τίποτα στην κωμωδία που να συγκρίνεται με τον Molière. Ο Μιχαήλ Άγγελος δεν έχει συνθέσει τους πίνακες του l'Albane, ούτε ο l'Albane, ζωγράφισε αυτούς του Jules-Romain. Το πνεύμα των πιο μεγάλων ανθρώπων φαίνεται λοιπόν να περιορίζεται σε στενά όρια. Ναι, χωρίς αμφιβολία. Αλλά, θα απαντήσω, ποια είναι η αιτία γι' αυτό; Είναι ο χρόνος, είναι το πνεύμα που λείπει από τους ανθρώπους, για να δοξαστούν σε διαφορετικά είδη;

Η πορεία του ανθρώπινου πνεύματος, θα πει κάποιος, πρέπει να είναι η ίδια σε όλες τις τέχνες και όλες τις επιστήμες: όλες οι λειτουργίες του πνεύματος ανάγονται να γνωρίσουμε τις ομοιότητες και τις διαφορές που έχουν ανάμεσα τους τα διάφορα αντικείμενα. Είναι λοιπόν με την παρατήρηση που ανυψωνόμαστε σε όλα τα είδη μέχρι τις νέες και γενικές ιδέες που πιστοποιούν την ανωτερότητα μας. Κάθε μεγάλος φυσικός, κάθε μεγάλος χημικός θα μπορούσε συνεπώς να γίνει μεγάλος γεωμέτρης, μεγάλος αστρονόμος, μεγάλος πολιτικός, και να διαπρέψει τελικά σε όλες τις επιστήμες. Από τη στιγμή που έχει τεθεί αυτό το γεγονός, θα συμπεράνουμε χωρίς αμφιβολία ότι είναι η πολύ μικρή διάρκεια της ανθρώπινης ζωής που αναγκάζει τα ανώτερα πνεύματα να περιορίζονται σε ένα μόνο είδος.

Πρέπει εντούτοις να παραδεχθούμε ότι υπάρχουν χαρίσματα και προτερήματα που δεν τα κατέχουν παρά με τον αποκλεισμό κάποιων άλλων. Ανάμεσα στους ανθρώπους, οι μεν είναι ευαίσθητοι στο πάθος της δόξας, και δεν είναι επιδεκτικοί σε κανένα άλλο είδος παθών: αυτοί εκεί μπορούν να διαπρέψουν στη φυσική, στη νομομάθεια, στη γεωμετρία, τελικά σε όλες τις επιστήμες όπου συνίστανται μόνο στη σύγκριση των ιδεών μεταξύ τους. Κάθε άλλο πάθος δεν θα μπορούσε παρά να τους αποσπάσει ή να τους ωθήσει σε λάθη. Υπάρχουν άλλοι άνθρωποι επιδεκτικοί όχι μόνο στο πάθος της δόξας,

αλλά ακόμη σε μια απειρία άλλων παθών: αυτοί εκεί μπορούν να γίνουν διάσημοι στα διαφορετικά είδη όπου, για να επιτύχουν, πρέπει να συγκινούν.

Τέτοιο είναι, είναι για παράδειγμα, το δραματικό είδος. Αλλά, για να είμαστε ζωγράφοι των παθών, πρέπει, όπως έχω ήδη πει, να τις έχουμε έντονα αισθανθεί: αγνοούμε και την γλώσσα των παθών την οποία δεν έχουμε νοιώσει καθόλου και τα αισθήματα που προκαλούν σε μας. Και η άγνοια, σε αυτό το είδος, παράγει πάντοτε την μετριότητα. Εάν ο de Fontenelle έπρεπε να ζωγραφίσει τους χαρακτήρες του Ρανταμίστ, του Βρούτου και του Κατιλίνα, αυτός ο μεγάλος άνδρας θα είχε οπωσδήποτε, σε αυτό το είδος, μείνει πολύ πιο κάτω από την μετριότητα. Αφού τέθηκαν αυτές οι αρχές, συμπεραίνω από αυτό ότι το πάθος της δόξας είναι κοινό σε όλους τους ανθρώπους που διακρίνονται σε κάποιο είδος όποιο και αν είναι αυτό. Επειδή μόνο αυτό μπορεί, όπως το έχω αποδείξει, να μας κάνει να υπομένουμε την κούραση να σκεφτόμαστε. Αλλά αυτό το πάθος, σύμφωνα με τις περιστάσεις που μας έχει τοποθετήσει η τύχη, μπορεί να ενωθεί σε μας με άλλα πάθη. Οι άνθρωποι, στους οποίους γίνεται αυτή η ένωση, δεν θα έχουν ποτέ μεγάλες επιτυχίες, εάν εγκαταλείπονται στη μελέτη μιας επιστήμης όπως, για παράδειγμα, η ηθική, όπου, για να δούμε καλά, πρέπει να δούμε με προσεκτικό μάτι, αλλά αδιάφορο: σε αυτό το είδος, είναι η αδιαφορία που κρατά στο χέρι το ζυγό της δικαιοσύνης. Στις δίκες, δεν είναι καθόλου τα μέρη, είναι ένα αδιάφορο πρόσωπο που παίρνουν για κριτή. Ποιος άνθρωπος, για παράδειγμα, εάν είναι ικανός για έναν βίαιο έρωτα, θα γνωρίζει, όπως ο de Fontenelle, να εκτιμά το έγκλημα της απιστίας; *Σε μια ηλικία*, έλεγε αυτός ο φιλόσοφος, *όπου ήμουν ο πιο ερωτευμένος, η ερωμένη μου με εγκαταλείπει και αποκτά άλλον εραστή. Το μαθαίνω, γίνομαι έξω φρενών. Πηγαίνω στο σπίτι της, την γεμίζω με μομφές, με ακούει και μου λέει γελώντας: «Fontenelle, όταν σε πήρα, αναζητούσα χωρίς αντίρρηση την ηδονή, βρήκα περισσότερη σε έναν άλλον. Πρέπει να δώσω την προτίμηση μου στην λιγότερη ηδονή; Να είσαι δίκαιος, και να μου απαντήσεις.» Μα την πίστη μου*, λέει ο Fontenelle, *έχεις δίκιο, και εάν δεν είμαι πλέον εραστής σου, θέλω τουλάχιστον να παραμείνω φίλος σου*. Μια παρόμοια απάντηση προϋπέθετε λίγον έρωτα στον Fontenelle. Τα πάθη δεν κρίνουν καθόλου τόσο σωστά.

Μπορούμε λοιπόν να διακρίνουμε δυο διαφορετικά είδη επιστημών και τεχνών, από τα οποία το πρώτο προϋποθέτει ψυχή απαλλαγμένη από κάθε άλλο πάθος εκτός από την δόξα, και το δεύτερο, αντίθετα, προϋποθέτει μια ψυχή δεκτική σε μια απειρία παθών. Υπάρχουν λοιπόν αποκλειστικά ταλέντα. Η άγνοια αυτής της αλήθειας είναι η πηγή χιλιάδων αδικιών. Επιθυμούμε, κατά συνέπεια, στους ανθρώπους, αντιφατικά προτερήματα, τους ζητούμε το αδύνατον: θέλουμε η πέτρα που έχει ριχθεί να παραμείνει μετέωρη, και να μην υπακούει στο νόμο της βαρύτητας.

Έστω ότι ένας άνθρωπος, για παράδειγμα, όπως ο de Fontenelle, σκέπτεται χωρίς δυσανεμία τη μοχθηρία των ανθρώπων, που την θεωρεί ως

αναγκαίο αποτέλεσμα της καθολικής αλληλουχίας, που εξεγείρεται ενάντια στο έγκλημα χωρίς να αποστρέφεται τον εγκληματία, θα εγκωμιάσουν την μετριοπάθεια του: και την ίδια στιγμή, θα τον κατηγορήσουν, για παράδειγμα, για μεγάλη νωθρότητα στη φιλία. Δεν αντιλαμβάνονται ότι αυτή η ίδια απουσία πάθους, στην οποία οφείλει την μετριοπάθεια του για την οποία τον εγκωμιάζουν, πρέπει να τον κάνει λιγότερο ευαίσθητο στα θέλητρα της φιλίας.

Τίποτα πιο κοινό από το να απαιτούν, στους ανθρώπους, αντιφατικά προτερήματα. Η τυφλή αγάπη για την ευτυχία διεγείρει σε μας αυτή την επιθυμία: θέλουμε να είμαστε πάντοτε ευτυχείς, και κατά συνέπεια, τα ίδια αντικείμενα να παίρνουν κάθε στιγμή την μορφή που θα μας ήταν η πιο ευχάριστη. Έχουμε δει διαφορετικές τελειότητες διασκορπισμένες σε διάφορα αντικείμενα, θέλουμε να τις βρούμε ενωμένες σε ένα μόνο, και να αισθανθούμε συγχρόνως χίλιες ηδονές. Γι' αυτό το λόγο, θέλουμε ο ίδιος καρπός να έχει τη λάμψη του διαμαντιού, το άρωμα του ρόδου, τη γεύση του ροδάκινου, την φρεσκάδα της ροδιού. Είναι λοιπόν η τυφλή αγάπη της ευτυχίας, πηγή μιας απειρίας γελοίων ελπίδων, που μας κάνει να επιθυμούμε στους ανθρώπους προτερήματα που δεν μπορούν καθόλου να ενωθούν. Για να καταστρέψουμε σε μας αυτό το σπέρμα των χιλίων αδικιών, πρέπει απαραίτητα να αντιμετωπίσουμε αυτό το θέμα με κάποια ευρύτητα. Είναι υποδεικνύοντας, σύμφωνα με το θέμα το οποίο πραγματεύομαι, και τα απολύτως αποκλειστικά προτερήματα, και αυτά που βρίσκονται τόσο πολύ σπάνια ενωμένα στον ίδιο άνθρωπο ώστε να έχουμε το δικαίωμα να τα επιθυμούμε, που μπορούμε να κάνουμε συγχρόνως τους ανθρώπους πιο φωτισμένους και πιο επιεικείς.

Ένας πατέρας θέλει ο γιός του να ενώνει σε μεγάλα ταλέντα την πιο συνετή συμπεριφορά. Αλλά αντιλαμβάνεστε, θα του πω, ότι επιθυμείτε για τον γιό σας προτερήματα που είναι σχεδόν αντιφατικά; Να γνωρίζετε ότι, εάν κάποια μοναδική σύμπτωση περιστάσεων τα έχει συγκεντρώσει κάποτε στον ίδιο άνθρωπο, συγκεντρώνονται πολύ σπάνια, ότι τα μεγάλα ταλέντα προϋποθέτουν πάντοτε μεγάλα πάθη, ότι τα μεγάλα πάθη είναι το σπέρμα χιλίων εκτροπών, και ότι αντίθετα αυτό που ονομάζουν *καλή συμπεριφορά* είναι σχεδόν πάντοτε το αποτέλεσμα της απουσίας παθών, και κατά συνέπεια το ίδιο της μετριότητας. Χρειάζονται μεγάλα πάθη για να κάνουν το μεγάλο σε όποιο είδος και αν είναι. Γιατί βλέπουμε τόσες χώρες στείρες σε μεγάλους άνδρες; Γιατί τόσοι μικροί Κάτωνες, τόσο υπέροχοι στην πρώτη τους νεότητα, δεν είναι γενικά σε μια προχωρημένη ηλικία, παρά μέτρια πνεύματα; Για ποια αίτια τελικά όλα είναι γεμάτα από όμορφα παιδιά και βλάκες άνδρες; Είναι επειδή, στις περισσότερες κυβερνήσεις, οι πολίτες δεν διεγείρονται από δυνατά πάθη. Καλά! Αντιλαμβάνομαι, θα πει ο πατέρας, ότι ο γιός μου διακατέχεται από αυτά: μου αρκεί να μπορώ να κατευθύνω τις δραστηριότητες προς ορισμένα αντικείμενα μελέτης. Αλλά, αντιλαμβάνεστε, θα του απαντήσω,

πόσο είναι ριψοκίνδυνη αυτή η επιθυμία; Είναι να θέλει ένας άνθρωπος με καλά μάτια να μην αντιλαμβάνεται με ακρίβεια παρά τα αντικείμενα που του δείχνετε. Πριν να σχηματίσετε κάποιο σχέδιο εκπαίδευσης, πρέπει να είστε εντελώς σύμφωνος με τον εαυτό σας, και να γνωρίζετε αυτό που επιθυμείτε περισσότερο για τον γιο σας, ή το μεγάλο ταλέντο ή την συνετή συμπεριφορά. Είναι η καλή συμπεριφορά την οποία προτιμάτε; Να πιστεύετε ότι ένας παθιασμένος χαρακτήρας θα ήταν για το γιό σας ολέθριο δώρο, κυρίως σε λαούς όπου, από την συγκρότηση της κυβέρνησης, τα πάθη δεν κατευθύνονται πάντοτε προς την αρετή. Πνίξτε λοιπόν σε αυτόν, εάν είναι δυνατόν, όλα τα σπέρματα του πάθους. Αλλά θα χρειαστεί λοιπόν, θα απαντήσει ο πατέρας, να αρνηθώ συγχρόνως την ελπίδα να κάνω έναν άνθρωπο αξίας; Ναι, χωρίς αμφιβολία. Εάν δεν μπορείτε να το λύσετε αυτό, δώστε του πάθη, προσπαθήστε να τα κατευθύνετε σε έντιμα πράγματα: αλλά περιμένετε να τον δείτε να εκτελεί μεγάλα πράγματα, και κάποτε να διαπράττει μεγάλα λάθη. Τίποτα το μέτριο στον παθιασμένο άνθρωπο, και είναι το τυχαίο που καθορίζει σχεδόν πάντοτε τα πρώτα του βήματα. Εάν οι παθιασμένοι άνθρωποι διαπρέπουν στις τέχνες, εάν οι επιστήμες διατηρούν σε αυτούς κάποια επίδραση, και εάν κάποτε έχουν συνετή συμπεριφορά, δεν συμβαίνει το ίδιο με αυτούς τους παθιασμένους ανθρώπους που η γέννηση τους, ο χαρακτήρας τους, τα αξιώματά τους και τα πλούτη τους καλούν στις πρώτες θέσεις του κόσμου. Η καλή ή η κακή συμπεριφορά αυτών εδώ υπόκειται σχεδόν αποκλειστικά στην εξουσία του τυχαίου: σύμφωνα με τις περιστάσεις στις οποίες τους τοποθετεί και τη στιγμή που σημαδεύει τη γέννηση τους, τα προτερήματά τους μεταβάλλονται σε φαυλότητες ή σε αρετές. Το τυχαίο κάνει, σύμφωνα με την επιθυμία του, Arrius ή Décius. Στην τραγωδία του Βολταίρου ο Καίσαρ λέει: *εάν δεν ήμουν ο κύριος των Ρωμαίων, θα ήμουν ο εκδικητής τους*:

Εάν δεν ήμουν ο Καίσαρ, θα μπορούσα να είμαι ο Βρούτος.

Βάλτε, στον γιο ενός βαρελοποιοῦ, πνεύμα, θάρρος, σύνεση και ενεργητικότητα: στους ρεπουμπλικάνους, όπου η στρατιωτική αξία ανοίγει την πόρτα των μεγαλείων, θα κάνετε έναν Θεμιστοκλή, έναν Μάριο⁶³, στο Παρίσι, θα κάνετε έναν Cartouche.

Έστω ότι ένας τολμηρός άνθρωπος, δραστήριος και άξιος για μια απελπισμένη απόφαση, γεννιέται τη στιγμή που, κατεστραμμένο από ισχυρούς εχθρούς, το κράτος φαίνεται χωρίς δυνάμεις, εάν η επιτυχία ευνοεί

63 Ο Lu-cong-rang, ιδρυτής της δυναστείας των Χαν, ήταν αρχικά αρχηγών κλεφτών, κατέχει μια θέση, προσκολλάται στην υπηρεσία του T-cou, γίνεται στρατηγός των στρατιών, νικά τους T-sin, γίνεται κύριος πολλών πόλεων, παίρνει τον τίτλο του βασιλιά, μάχεται, αφοπλίζει τους στασιαστές πρίγκιπες ενάντια στην αυτοκρατορία: με την επιείκεια, περισσότερο από την αξία του, επαναφέρει την ηρεμία στην Κίνα, αναγνωρίζεται αυτοκράτορας, και αναφέρεται, στην ιστορία της Κίνας, σαν ένας από τους πιο ένδοξους ηγεμόνες της.

τις επιχειρήσεις του, είναι ένας ημίθεος: σε κάθε άλλη στιγμή, δεν είναι παρά ένας μανιακός ή ένας ανόητος.

Σε αυτές τις τόσο διαφορετικές καταλήξεις μας κατευθύνουν τα ίδια πάθη. Να ο κίνδυνος στον οποίον εκτίθεται ο πατέρας, που τα παιδιά του είναι δεκτικά σε αυτά τα δυνατά πάθη που τόσο συχνά αλλάζουν την όψη του κόσμου. Είναι, σε αυτή την περίπτωση, η καταλληλότητα των πνευμάτων τους και του χαρακτήρα τους με τη θέση που κατέχουν, που τους κάνει αυτό που είναι. Τα πάντα εξαρτώνται από αυτή την καταλληλότητα. Ανάμεσα σε αυτούς του συνηθισμένους ανθρώπους, οι οποίοι, με σημαντικές υπηρεσίες, δεν μπορούν να γίνουν χρήσιμοι στο σύμπαν, να στεφανώνονται με δόξα, ούτε να απαιτούν την γενική εκτίμηση, δεν υπάρχει κανείς που να μην είναι χρήσιμος στους συμπολίτες του, και που να μην έχει δικαίωμα στην ευγνωμοσύνη τους, εάν είχε ακριβώς τοποθετηθεί στη θέση που του αρμόζει. Σε αυτό το θέμα ο la Fontaine είπε:

*Ένας σώφρων και συνετός βασιλιάς
από τις ικανότητες του στα ελάχιστα πράγματα ξέρει να βγάζει κάποια
ωφέλεια.*

Ας υποθέσουμε, για να δώσουμε ένα παράδειγμα, ότι χηρεύει μια εμπιστευτική θέση. Πρέπει να ορισθεί ένα πρόσωπο για να την καλύψει. Απαιτεί έναν άνθρωπο έμπιστο. Αυτός τον οποίον παρουσιάζουν έχει λίγο πνεύμα, επί πλέον, είναι οκνηρός. Δεν έχει σημασία, θα πω σε αυτόν που τον διορίζει, δώστε του την θέση. Η καλή συνείδηση είναι συχνά οκνηρή: η δραστηριότητα, όταν δεν είναι καθόλου το αποτέλεσμα της αγάπης για τη δόξα, είναι πάντοτε ύποπτη, ο απατεώνας, που τaráσσεται πάντοτε από τύψεις και από φόβους, βρίσκεται συνεχώς σε δράση. Η εγρήγορση, λέει ο Ρουσώ, είναι η αρετή της φαυλότητας.

Είναι έτοιμοι να διαθέσουν μια θέση: απαιτεί επιμέλεια. Αυτός τον οποίον προτείνουν είναι στυγνός, βαρετός, ενοχλητικός στην καλή συντροφιά: τόσο το καλύτερο, η επιμέλεια θα είναι η αρετή της στυγνότητας του.

Δεν θα επεκταθώ περισσότερο σε αυτό το θέμα, και θα συμπεράνω, από αυτό που έχω πει πιο πάνω, ότι ένας πατέρας, απαιτώντας οι γιοί του να συνδέουν στα πιο μεγάλα ταλέντα την πιο συνετή συμπεριφορά, ζητά να έχουν μέσα τους την αρχή των παρεκκλίσεων της συμπεριφοράς, και να μην κάνουν καμία παρέκκλιση.

Όχι λιγότερο άδικος απέναντι στους δεσπότες απ' όσο ο πατέρας απέναντι στους γιούς του, σε όλη την ανατολή υπάρχει ένας λαός που δεν απαιτεί από τους σουλτάνους του, και πολύ αρετή, και κυρίως πολύ διαφωτισμό: εντούτοις τι πιο άδικη απαίτηση; Αγνοείτε, θα έλεγε κάποιος σε αυτούς τους λαούς, ότι ο διαφωτισμός είναι η τιμή πολλών μελετών και συλλογισμών; Η μελέτη και ο συλλογισμός είναι κόπος: καταβάλλουν λοιπόν κάθε προσπάθεια για να

αποτρέψουν τον ηγεμόνα, πρέπει λοιπόν να υποκύψει στην οκνηρία του, εάν δεν διαπνέεται από ένα κίνητρο αρκετά ισχυρό για να θριαμβεύσει σε αυτήν. Ποιο μπορεί να είναι αυτό το κίνητρο; Μόνο η επιθυμία της δόξας. Αλλά αυτή η επιθυμία, όπως έχω αποδείξει στο τρίτο δοκίμιο, στηρίζεται αυτό το ίδιο στην επιθυμία των φυσικών ηδονών, που η δόξα και η γενική εκτίμηση παρέχουν. Αλλά, εάν ο σουλτάνος, με την ιδιότητα του δεσπότη, απολαμβάνει όλες τις ηδονές που η δόξα μπορεί να υποσχεθεί στους άλλους ανθρώπους, ο σουλτάνος λοιπόν είναι χωρίς επιθυμίες: τίποτα λοιπόν δεν μπορεί να ανάψει σε αυτόν την αγάπη για την δόξα: δεν έχει λοιπόν καθόλου επαρκές κίνητρο για να θέσει τον εαυτό του σε κίνδυνο της ανίας των ασχολιών, και να εκτεθεί σε αυτόν τον κόπο της προσοχής που είναι αναγκαία για να φωτιστεί. Το να απαιτούμε από αυτόν διαφωτισμό, σημαίνει να θέλουμε τα ποτάμια να ανεβαίνουν προς τις πηγές τους, και να ζητάμε ένα αποτέλεσμα χωρίς αιτία. Όλη η ιστορία επιβεβαιώνει αυτή την αλήθεια. Ας ανοίξουμε αυτή της Κίνας: βλέπουμε σε αυτήν τις επαναστάσεις να διαδέχονται γρήγορα ή μια την άλλη. Ο μεγάλος άνδρας, που ανεβαίνει στην αυτοκρατορία, έχει για διαδόχους πρίγκιπες γεννημένους στην πορφύρα, οι οποίοι, για να γίνουν διάσημοι, καθώς δεν έχουν καθόλου τα ισχυρά κίνητρα του πατέρα τους, κοιμούνται πάνω στο θρόνο. Και, από την Τρίτη γενεά, οι περισσότεροι κατεβαίνουν από αυτόν χωρίς να πρέπει συχνά να κατηγορήσουν τον εαυτό τους για άλλο έγκλημα πέραν από την οκνηρία. Δεν θα αναφέρω παρά ένα παράδειγμα⁶⁴: ο Li-t-ching, άνδρας με σκοτεινή γέννηση, παίρνει τα όπλα ενάντια στον αυτοκράτορα T-cong-ching, μπαίνει επικεφαλής των δυσारेστημένων, δημιουργεί έναν στρατό, βαδίζει προς το Πεκίνο, και το καταλαμβάνει. Η αυτοκράτειρα και οι βασίλισσες στραγγαλίζονται, ο αυτοκράτορας μαχαιρώνει την κόρη του, αποσύρεται σε ένα μέρος που είναι απομονωμένο από το ανάκτορο του: εκεί πριν δώσει τέλος στη ζωή του, γράφει αυτά τα λόγια σε μια πλευρά του ιματίου του: *κυβέρνησα δεκαεπτά χρόνια, εκθρονίζομαι: και δεν βλέπω, σε αυτή την δυστυχία, παρά μια τιμωρία του ουρανού, οργισμένου σωστά από την οκνηρία μου. Εντούτοις δεν είμαι ο μόνος ένοχος: οι μεγάλοι της αυλής μου είναι ακόμη περισσότερο απ' ό,τι εγώ, είναι αυτοί οι οποίοι, κρύβοντας μου τη γνώση των υποθέσεων της αυτοκρατορίας, έσκαψαν την άβυσσο όπου πέφτω μέσα. Με ποιο μέτωπο θα τολμήσω να παρουσιαστώ μπροστά στους προγόνους μου; Πως θα υποφέρω τις κατηγορίες τους; Α, εσείς! Που με φέρατε σε αυτή την φρικτή κατάσταση, πάρτε το σώμα μου, κάντε το κομμάτια, το δέχομαι, αλλά μη βλάψετε τον φτωχό λαό μου: είναι αθώος, και ήδη αρκετά δυστυχής που με είχε για τόσο πολύ χρόνο για Κύριο. Χίλιες παρόμοιες γραμμές, σκορπισμένες σε όλες τις ιστορίες, αποδεικνύουν ότι η χλιδή επιβάλλεται σε σχεδόν όλους αυτούς που γεννιούνται οπλισμένοι με την αυθαίρετη εξουσία. Η ατμόσφαιρα, που απλώνεται γύρο από τους δεσποτικούς θρόνους και τους ηγεμόνες που κάθονται πάνω σε αυτούς, φαίνεται να είναι γεμάτη με ατμό που φέρνει*

64 Δες , *ιστορία των Χαν*, του de Guignes, τόμος I, σελ. 74.

λήθαργο που αρπάζει όλες τις ικανότητες της ψυχής. Και δεν υπολογίζουμε καθόλου ανάμεσα στους μεγάλους βασιλείς παρά αυτούς που ανοίγουν τον δρόμο για τον θρόνο, ή που έχουν διδαχθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα στο σχολείο της δυστυχίας. Δεν οφείλουν τη γνώση τους παρά στο συμφέρον που έχουν για να την επιτύχουν.

Γιατί οι μικροί ηγεμόνες είναι, γενικά, πιο επιδέξιοι απ' ό,τι οι πιο ισχυροί δεσπότες; Είναι επειδή, στην κυριολεξία, έχουν ακόμη να κάνουν την περιουσία τους, είναι επειδή, είναι υποχρεωμένοι με μικρότερες δυνάμεις, να αντισταθούν σε ανώτερες δυνάμεις, είναι επειδή ζουν μέσα στο συνεχή φόβο να δουν να τους απογυμνώνουν από την εξουσία τους, είναι επειδή το συμφέρον τους, που συνδέεται πιο στενά με το συμφέρον των υπηκόων τους, πρέπει να τους δια φωτίσει στα διάφορα μέρη της νομοθεσίας. Και είναι, γενικά, απείρως πιο απασχολημένοι με τη φροντίδα να σχηματίσουν στρατιώτες, να συνάψουν συμμαχίες, να κατοικήσουν και να εμπλουτίσουν τις επαρχίες τους. Και θα μπορούσαμε, σύμφωνα με αυτό που μόλις είπα, να ετοιμάσουμε, στα διάφορα κράτη της ανατολής, γεωγραφικούς και πολιτικούς χάρτες για την αξία των ηγεμόνων. Η ευφυΐα τους, μετρημένη στην κλίμακα της ισχύος τους, θα μειωνόταν αναλογικά με την έκταση, με την δύναμη του κράτους τους, με την δυσκολία να εισδύσουν σε αυτό, τελικά με την εξουσία την περισσότερη ή λιγότερη απόλυτη που θα είχαν επί των υπηκόων τους, δηλαδή, με το περισσότερη ή λιγότερη πιεστικό συμφέρον που θα είχαν για να φωτιστούν. Αυτός ο πίνακας από τη στιγμή που θα είχε υπολογισθεί, και θα είχε συγκριθεί με την παρατήρηση, θα έδινε βεβαίως αρκετά σωστά αποτελέσματα: οι βασιλείς των Περσών και οι Μογγόλοι θα είχαν τοποθετηθεί, για παράδειγμα, στο πλήθος των ηγεμόνων των πιο ηλιθίων, επειδή, εκτός από ιδιαίτερες περιστάσεις, ή το τυχαίο μιας καλής εκπαίδευσης, οι πιο ισχυροί από αυτούς πρέπει γενικά να είναι οι λιγότερο φωτισμένοι.

Το να απαιτούμε από ένα δεσπότη της ανατολής να ασχολείται με την ευτυχία των λαών του, και με δυνατό χέρι και με σταθερό βραχίονα, να κρατά την κυβέρνηση του κράτους, θα ήταν, με τον βραχίονα του Γανυμήδη, να θέλουμε να σηκώσει το ρόπαλο του Ηρακλή. Ας υποθέσουμε ότι ένας Ινδός έκανε, από αυτή την άποψη, κάποιες μομφές στον σουλτάνω του: για πιο πράγμα παραπονείσαι; Θα του απαντούσε αυτός. Μπόρεσες, χωρίς αδικία, να απαιτήσεις να είμαι πιο φωτισμένος από σένα τον ίδιο στα δικά σου συμφέροντα; Όταν με ενέδυσες με την υπέρτατη εξουσία, μπορούσες να πιστέψεις ότι ξεχνώντας τις ηδονές για την επίπονη τιμή να γίνεις ευτυχής, οι διάδοχοι μου και εγώ δεν θα απολαμβάνουμε τα πλεονεκτήματα που συνδέονται με την απόλυτη εξουσία; Κάθε άνθρωπος αγαπά τον εαυτό του, προτιμώντας τον από τους άλλους, το γνωρίζεις. Το να απαιτείς, κουφός στη φωνή της σκηνής μου, στις κραυγές των παθών μου, να τα θυσιάσω στα συμφέροντα σου, σημαίνει την ανατροπή της δύσης. Πως φαντάζεσαι, καθώς μπορώ να κάνω τα πάντα, δεν θα ήθελα ποτέ παρά την δικαιοσύνη; Ο

άνθρωπος που αγαπά την δημόσια εκτίμηση, θα πεις, χρησιμοποιεί διαφορετικά την εξουσία του. Συμφωνώ. Αλλά τι με ενδιαφέρει εμένα η δημόσια εκτίμηση και η δόξα; Υπάρχει μια ηδονή που είναι αποδεκτή από τις αρετές και που αποκλείεται από τη δύναμη; Εξάλλου, οι παθιασμένοι άνθρωποι για τη δόξα είναι σπάνιοι, και δεν υπάρχει πάθος που να περνά μέχρι τους διαδόχους τους. Θα έπρεπε να το προβλέψεις, και να αντιληφθείς ότι οπλίζοντας με με την αυθαίρετη εξουσία, έκοβες τον δεσμό μιας αμοιβαίας εξάρτησης που συνδέει τον ηγεμόνα με τον υπήκοο του, και ότι διαχώριζες το συμφέρον μου από το δικό σου. Απρόσεκτος, που μου βάζεις το σκήπτρο του δεσποτισμού, δειλός, που δεν τολμάς να μου το αφαιρέσεις, τιμωρείσαι συγχρόνως για την απροσεξία σου και τη δειλία σου: να γνωρίζεις ότι, εάν αναπνέεις, είναι επειδή το επιτρέπω: μάθε ότι κάθε στιγμή της ζωής σου είναι χάρη. Άθλιε δούλε, γεννιέσαι, ζεις για τις ηδονές μου. Σκυμμένος κάτω από το βάρος των αλυσίδων σου, σύρσου στα πόδια μου, λιώσε στην αθλιότητα, πέθανε. Σου απαγορεύω να παραπονεθείς: αυτή είναι η βούληση μου.

Αυτό που λέω για τους σουλτάνους μπορεί, εν μέρει, να χρησιμοποιηθεί για τους υπουργούς τους: τα φώτα τους είναι, γενικά, ανάλογα με το συμφέρον που έχουν για να τα αποκτήσουν. Στις χώρες όπου η φωνή του λαού μπορεί να τους καταργήσει, τα μεγάλα ταλέντα τους είναι απαραίτητα, τα αποκτούν. Στους λαούς, αντίθετα, όπου ο λαός δεν έχει ούτε πίστη ούτε υπόληψη, παραδίδονται στην οκνηρία, και αρκούνται στο είδος της εκτίμησης που κάνει περιουσία στην αυλή, εκτίμηση εντελώς ασύμβατη με τα μεγάλα ταλέντα, με την αντίθεση που υπάρχει ανάμεσα στο συμφέρον των αυλικών και το γενικό συμφέρον. Υπάρχουν, από αυτή την άποψη, υπουργοί όπως άνθρωποι των γραμμάτων. Είναι μια γελοία αξίωση να αποβλέπουν συγχρόνως στη δόξα και στα πάθη. Πριν να συνθέσουν τις εργασίες τους, πρέπει σχεδόν πάντοτε να επιλέξουν ανάμεσα στην δημόσια εκτίμηση και αυτή των αυλικών. Πρέπει να γνωρίζουν ότι, στις περισσότερες αυλές, και κυρίως σε αυτές της ανατολής, οι άνθρωποι είναι εκεί από την παιδική τους ηλικία φασκιωμένοι και σφιγμένοι στα σπάργανα της προκατάληψης και μιας αυθαίρετης ευπρέπειας, ότι τα περισσότερα πνεύματα είναι δεμένα κόμπο, ότι δεν μπορούν να εξυψωθούν για να γίνουν μεγάλα, ότι κάθε άνθρωπος που γεννιέται και ζει συνήθως κοντά στους δεσποτικούς θρόνους δεν μπορεί, από αυτή την άποψη, να ξεφύγει από την γενική επιδημία, και ότι δεν έχει παρά μικρές ιδέες.

Και η αληθινή αξία ζει μακριά από ανάκτορα και βασιλείς. Δεν πλησιάζει εκεί παρά σε αυτούς τους δυστυχισμένους καιρούς όπου οι ηγεμόνες είναι υποχρεωμένοι να τους καλέσουν. Σε κάθε άλλη περίπτωση, μόνο η ανάγκη θα μπορούσε να προσελκύσει στην αυλή τους ανθρώπους της αξίας, και σε αυτή την κατάσταση, υπάρχουν λίγοι που διατηρούν την ίδια δύναμη, την ίδια ανάταση της ψυχής και του πνεύματος. Η ανάγκη είναι πάρα πολύ κοντά στο έγκλημα.

Προκύπτει, από αυτό που μόλις είπα, ότι είναι ακριβώς να ζητάμε το αδύνατο, το να απαιτούμε μεγάλα ταλέντα από αυτούς οι οποίοι, από τη θέση τους και την κατάσταση τους, δεν μπορούν να διακατέχονται από ισχυρά πάθη. Αλλά, πόσα παρόμοια αιτήματα δεν κάνουμε κάθε μέρα; Οι άνθρωποι φωνάζουν ενάντια την διαφθορά των ηθών, πρέπει, λένε, να διαμορφώνουμε ενάρετους άνδρες: και θέλουν, συγχρόνως, οι πολίτες να εξάπτονται από την αγάπη για την πατρίδα, και να βλέπουν σιωπηλά τις δυστυχίες που προκαλούνται από μια κακή νομοθεσία; Δεν αντιλαμβάνονται ότι αυτό είναι να απαιτούμε από έναν φιλάργυρο να μην φωνάξει καθόλου στον κλέφτη, όταν του παίρνει το ταμείο. Δεν αντιλαμβάνονται ότι σε ορισμένες χώρες, αυτούς που ονομάζουν συνετούς ανθρώπους, δεν μπορούν ποτέ να είναι παρά άνθρωποι αδιάφοροι στο δημόσιο καλό, και κατά συνέπεια άνθρωποι χωρίς αρετές. Είναι, όπως θα αποδείξω στο επόμενο κεφάλαιο, με παρόμοια αδικία που ζητούν από ανθρώπους με ταλέντα και προτερήματα που αντίθετες συνήθειες κάνουν, στην κυριολεξία, να μην μπορούν να συνυπάρχουν.

Κεφάλαιο 15.

Για την αδικία του λαού ως προς αυτό.

Οι άνθρωποι αα απαιτήσουν από έναν δάσκαλο ιππασίας, που είναι συνηθισμένος να κατευθύνει την άκρη του ποδιού του προς το αυτί του αλόγου του, να κάνει περιστροφή εξίσου καλά όσο ένας χορευτής της όπερας: θα θελήσουν από έναν φιλόσοφο, αποκλειστικά απασχολημένο με γενικές και ισχυρές ιδέες, να γράφει σαν μια κοσμική γυναίκα, ή ακόμη να είναι ανώτερος σε ένα είδος όπως, για παράδειγμα, το επιστολικό είδος, όπου, για να γράφει καλά, πρέπει να λέει με ευχάριστο τρόπο μηδαμινά πράγματα. Δεν αντιλαμβάνονται ότι αυτό σημαίνει να ζητούν την επανένωση σχεδόν αποκλειστικών ταλέντων, και ότι δεν υπάρχουν καθόλου γυναίκες του πνεύματος, όπως το αποδεικνύει η εμπειρία, που να μην έχουν ως προς αυτό μεγάλη ανωτερότητα σε σχέση με τους πιο διάσημους φιλοσόφους. Με την ίδια αδικία απαιτούν από έναν άνδρα, που δεν έχει ποτέ διαβάσει ή μελετήσει, και που έχει περάσει τριάντα χρόνια της ζωής του μέσα στην ασωτία, να γίνει ξαφνικά ικανός για μελέτη και για συλλογισμό: θα έπρεπε εντούτοις να γνωρίζουν ότι στη συνήθεια του συλλογισμού οφείλουμε την ικανότητα συλλογισμού, ότι αυτή η ίδια ικανότητα χάνεται όταν παύουμε να την χρησιμοποιούμε. Πράγματι, όταν ένας άνδρας, αν και στη συνήθεια της εργασίας και της εφαρμογής, βρίσκεται ξαφνικά επιφορτισμένος με μεγάλο μέρος της διοίκησης, χίλια διαφορετικά πράγματα θα περάσουν γρήγορα μπροστά του: εάν δεν μπορεί να ρίξει σε κάθε υπόθεση παρά μια επιφανειακή ματιά, πρέπει, από αυτό μόνο το λόγο, μετά από ορισμένο χρόνο αυτός ο άνθρωπος να γίνεται ανίκανος για μακρά και ισχυρή προσοχή. Και δεν έχουμε δικαίωμα να απαιτούμε από τον άνθρωπο με θέση παρόμοια προσοχή. Δεν είναι καθόλου γι' αυτόν να διεισδύει μέχρι τις πρώτες αρχές της ηθικής και της πολιτικής, να ανακαλύπτει, για παράδειγμα, μέχρι ποιο βαθμό η πολυτέλεια είναι χρήσιμη, ποιές αλλαγές αυτή η πολυτέλεια πρέπει να φέρει στα ήθη και τα κράτη, ποιο είδος εμπορείου πρέπει να ενθαρρύνουμε περισσότερο, με ποιους νόμους μπορούμε, στο ίδιο έθνος, να συμφιλιώσουμε το πνεύμα του εμπορείου με το στρατιωτικό πνεύμα, και να το κάνουμε συγχρόνως πλούσιο στο εσωτερικό και φοβερό στο εξωτερικό. Για να λύσουμε παρόμοια προβλήματα, χρειάζεται η ευκαιρία και η συνήθεια του συλλογισμού. Αλλά πώς να σκέπτεται κάποιος πολύ, όταν πρέπει να εκτελεί πολύ; Δεν πρέπει λοιπόν να ζητάμε από τον άνθρωπο που έχει θέση αυτό το πνεύμα της εφεύρεσης που προϋποθέτει μεγάλους συλλογισμούς. Αυτό που έχουμε δικαίωμα να απαιτούμε από αυτόν, είναι ένα ορθό πνεύμα, έντονο, διεισδυτικό, και το οποίο, στα θέματα που συζητούνται από τους πολιτικούς και τους φιλοσόφους, να εντυπωσιάζεται από το αληθινό, να το συλλαμβάνει με δύναμη, και να είναι αρκετά γόνιμος σε τρόπους για να φέρει μέχρι την εκτέλεση σχέδια τα οποία υιοθετεί. Είναι γι' αυτόν τον λόγο που πρέπει, σε αυτό το είδος πνεύματος, να συνδέει σταθερό χαρακτήρα, μια επιμονή σε

κάθε δοκιμή. Ο λαός δεν είναι πάντοτε τόσο ευγνώμων στα καλά που του κάνουν οι άνθρωποι που έχουν θέση: αχάριστος από άγνοια, δεν γνωρίζει καθόλου τι θάρρος χρειάζεται για να κάνει το καλό και να θριαμβεύσει στα εμπόδια που το προσωπικό συμφέρον⁶⁵ βάζει στην γενική ευτυχία. Και το θάρρος φωτισμένο από την εντιμότητα είναι η κύρια αξία των ανθρώπων με θέση. Μάταια θα κολακευόταν κάποιος να βρει σε αυτούς ορισμένο ποσό γνώσης, δεν μπορούν να έχουν βαθιά γνώση παρά σε θέματα στα οποία έχουν συλλογισθεί πριν να φτάσουν στις υψηλές θέσεις: αλλά αυτά τα θέματα είναι απαραίτητα λίγα σε αριθμό. Ας ακολουθήσουμε, για να πεισθούμε, την ζωή αυτών που προορίζουν τον εαυτό τους για μεγάλες θέσεις. Τελειώνουν στα δέκα έξη ή στα δέκα επτά τους χρόνια το κολλέγιο, μαθαίνουν να ιππεύουν, να κάνουν τις ασκήσεις τους, περνούν δυο ή τρία χρόνια τόσο στις ακαδημίες όσο και στις νομικές σχολές. Αφού τελειώσουν τη νομική, αποκτούν δημόσια θέση. Για να καλύψουν αυτή τη θέση δεν είναι αναγκαίο να διδαχθούν το δίκαιο της φύσης, το δίκαιο των ανθρώπων, το δημόσιο δίκαιο, αλλά να αφιερώσουν όλο τους το χρόνο στην εξέταση κάποιων ιδιαίτερων διαδικασιών. Περνούν από εκεί στην κυβέρνηση μιας επαρχίας όπου, παραφορτωμένοι με τις καθημερινές λεπτομέρειες, και κουρασμένοι με τις συνεδριάσεις, δεν έχουν το χρόνο να συλλογιστούν. Ανεβαίνουν στη συνέχεια σε ανώτερες θέσεις, και βρίσκουν τελικά, μετά από τριάντα χρόνια υπηρεσίας, ότι έχουν μόνο το ποσό των ιδεών που είχαν στα είκοσι ή στα είκοσι δύο τους χρόνια. Επ' αυτού θα παρατηρήσω ότι ταξίδια που γίνονται σε γειτονικά έθνη και στα οποία θα συνέκριναν τις διαφορές στην μορφή της κυβέρνησης, στην νομοθεσία, στην μεγαλοφυΐα, στο εμπόριο και στα ήθη των λαών, θα ήσαν ίσως πιο κατάλληλα να σχηματίσουν αξιωματούχους, από την τρέχουσα εκπαίδευση που τους δίνουν. Δεν θα επεκταθώ περισσότερο σε αυτό το θέμα. Με το άρθρο για τους *ανθρώπους της μεγαλοφυΐας* θα τελειώσω αυτό το κεφάλαιο, επειδή είναι κυρίως από αυτούς που επιθυμούν οι άνθρωποι αποκλειστικά ταλέντα και προτερήματα.

Δυο αιτίες εξίσου ισχυρές μας φέρνουν σε αυτή την αδικία, η μία, όπως το έχω πει πιο πάνω, είναι η τυφλή αγάπη για την ευτυχία μας, και η άλλη, είναι ο φθόνος.

65 Τη στιγμή που επρόκειτο να ονομάσουν έναν υπουργό, ένας από τους πρώτους υπαλλήλους των Βερσαλλιών, άνθρωπος με πολύ πνεύμα, του λέει: «Αγαπάτε το καλό, είστε τώρα σε θέση να το κάνετε. Θα σας παρουσιάσουν χίλια σχέδια χρήσιμα στο λαό, θα επιθυμείτε την επιτυχία τους: προσέξτε, εντούτοις να μην αναλάβετε τίποτα, πριν εξετάσετε εάν η εκτέλεση αυτών των προγραμμάτων απαιτεί λίγα χρήματα, λίγες φροντίδες, και λίγη εντιμότητα. Εάν τα χρήματα που απαιτεί η επιτυχία ενός από αυτά τα σχέδια είναι σημαντικά, τα πράγματα που θα σας συμβούν δεν θα σας επιτρέψουν να χρησιμοποιήσετε γι' αυτά τα απαιτούμενα κεφάλαια, και θα χάσετε το μερίδιο σας. Εάν η επιτυχία εξαρτάται από την εγρήγορση και την εντιμότητα αυτών τους οποίους θα χρησιμοποιήσετε, να φοβάστε να μην αναγκάσουν το χέρι σας στην επιλογή των κατάλληλων ανθρώπων: να σκεφθείτε εξάλλου ότι θα περιβάλλεστε από απατεώνες, ότι χρειάζεται πολλή βέβαιη ματιά για να τους αναγνωρίσετε, και ότι η πρώτη, αλλά συγχρόνως η πιο δύσκολη επιστήμη ενός υπουργού, είναι η επιστήμη των επιλογών.»

Όποιος δεν έχει καταδικάσει, στον καρδινάλιο de Richelieu, αυτή την αποκλειστική αγάπη για την δόξα, που τον έκανε αχόρταγο σε κάθε είδος επιτυχία; Ποιος δεν έχει κοροϊδέψει τον ζήλο με τον οποίον, εάν πιστέψουμε τον Dumaquier ⁶⁶, επιθυμούσε την κατάταξη στους αγίους, και την εντολή που έδωσε, κατά συνέπεια, στους εξομολόγους του να δημοσιοποιήσουν παντού ότι δεν είχε διαπράξει ποτέ θανάσιμο αμάρτημα; Τελικά, ποιος δεν έχει γελάσει όταν έμαθε ότι, την ίδια στιγμή, συνεπαρμένος από την επιθυμία να διακριθεί στην ποίηση όπως στην πολιτική, αυτός ο καρδινάλιος έκανε να ζητήσει από τον Corneille να του παραχωρήσει τον *Cid*; Ήταν εντούτοις σε αυτή την αγάπη για τη δόξα, τόσο συχνά καταδικασμένη, που όφειλε τα μεγάλα του ταλέντα στη διοίκηση. Εάν έκτοτε δεν έχουμε καθόλου δει υπουργό να διεκδικεί τόσα είδη δόξας, είναι επειδή δεν έχουμε ακόμη παρά έναν καρδινάλιο de Richelieu. Το να θέλει κάποιος να επικεντρώσει σε μια μόνο επιθυμία, τη δράση των ισχυρών παθών, και να φαντασθεί ότι ένας άνθρωπος που είναι έντονα ερωτευμένος με την δόξα αρκείται σε ένα μόνο είδος επιτυχίας, ενώ νομίζει ότι μπορεί να την αποκτήσει σε περισσότερα είδη, σημαίνει να θέλει μια εξαιρετική γη να μην παράγει παρά ένα μόνο είδος καρπών. Όποιος αγαπά δυνατά την δόξα αισθάνεται εσωτερικά ότι η επιτυχία των πολιτικών σχεδίων εξαρτάται κάποτε από το τυχαίο, και συχνά από την αδράνεια αυτών με τους οποίους συναναστρέφεται: θέλει λοιπόν μια πιο προσωπική. Αλλά, χωρίς γελοία και βλακώδη έπαρση, δεν μπορεί να περιφρονεί τη δόξα των γραμμάτων, στην οποία επιθυμούν οι πιο μεγάλοι ηγεμόνες και οι πιο μεγάλοι ήρωες. Οι περισσότεροι από αυτούς, επειδή δεν είναι ικανοποιημένοι με το να γίνουν αθάνατοι με τις πράξεις τους, ήθελαν ακόμη να γίνουν αθάνατοι με τα γραπτά τους, και τουλάχιστον να αφήσουν στις επόμενες γενεές διδάγματα πάνω στην πολεμική επιστήμη ή την πολιτική επιστήμη στην οποία έχουν διαπρέψει. Πως δεν θα το ήθελαν; Αυτοί οι μεγάλοι άνδρες αγαπούσαν τη δόξα, και δεν είναι καθόλου διψασμένοι γι αυτήν χωρίς να επιθυμούν να μεταδώσουν στους ανθρώπους ιδέες που πρέπει να μας καταστήσουν στα μάτια τους ακόμη πιο άξιους εκτίμησης. Πόσες αποδείξεις αυτής της αλήθειας σε όλες τις ιστορίες! Είναι ο Ξενοφών, ο Αλέξανδρος, ο Αννίβας, ο Hannon, οι Σκιπίωνες, ο Καίσαρ, ο Κικέρων, ο Αύγουστος, ο Τραϊανός, οι Αντωνίνοι, ο Κομνηνός, ο Elizabeth, ο Κάρολος Κουίντος, ο Richelieu, ο Montecuculi, ο du Guay- Trouin, ο κόμης de Saxe, οι οποίοι, με τα γραπτά τους θέλουν να φωτίσουν τον κόσμο, σκιάζοντας τα κεφάλια τους με διαφορετικά είδη δάφνης. Εάν τώρα δεν αντιλαμβανόμαστε πως άνθρωποι, επιφορτισμένοι με τη διοίκηση του κόσμου, έβρισκαν ακόμη χρόνο να σκέπτονται και να γράφουν, είναι, θα απαντήσω, επειδή οι υποθέσεις δεν απαιτούν πολύ χρόνο, όταν δεν περιπλανώνται καθόλου στη λεπτομέρεια, και όταν τις αντιλαμβάνονται με τις πραγματικές τους αρχές. Εάν

66 Δες το έργο του *Αναμνήσεις για να χρησιμεύσουν στην ιστορία της Ολλανδίας*, στο άρθρο του Grotius.

οι μεγάλοι άνδρες δεν έχουν όλοι τους συγγράψει τουλάχιστον έχουν προστατεύσει τον ένδοξο άνδρα στα γράμματα, και όλοι οφείλουν απαραίτητα να τον προστατεύσουν, επειδή, παθιασμένοι με τη δόξα, γνώριζαν ότι είναι οι μεγάλοι συγγραφείς που την δίνουν. Και ο Κάρολος Κουίντος είχε, πριν από τον Ρισελιέ, ιδρύσει ακαδημίες: και είδαμε τον ίδιο τον υπερήφανο Αττίλα να συγκεντρώνει κοντά του τους σοφούς σε όλα τα είδη, το Χαλίφη Aaron Al-Raschid να τους έχει διαλέξει την αυλή του, και τον Ταμερλάνο να ιδρύει την ακαδημία της Σαμαρκάνδης. Τι υποδοχή δεν έκανε ο Τραϊανός στην αξία! Στη βασιλεία του, επιτρεπόταν να λένε τα πάντα, να σκέπτονται τα πάντα, και να γράφουν τα πάντα, επειδή, οι συγγραφείς, εντυπωσιασμένοι από τη λάμψη των αρετών του και των ταλέντων του, δεν μπορούσαν να είναι παρά εγκωμιαστές του: πολύ διαφορετικοί ως προς αυτό, ήσαν άνθρωποι σαν τον Νέρωνα, τον Καλιγούλα, τον Δομιτιανό, οι οποίοι, για τον αντίθετο λόγο, επέβαλαν σιωπή στους φωτισμένους ανθρώπους, οι οποίοι, στα κείμενα τους, δεν μετέδωσαν στις επόμενες γενεές παρά το όνειδος και τα εγκλήματα αυτών των τυράννων.

Έδειξα, στα παραδείγματα που ανέφερα πιο πάνω, ότι η ίδια επιθυμία για δόξα στην οποία οι μεγάλοι άνδρες οφείλουν την υπεροχή τους, μπορεί, σε ότι αφορά το πνεύμα, να τους κάνει κάποτε να επιθυμούν στην καθολική μοναρχία. Θα ήταν χωρίς αμφιβολία δυνατόν να ενώσουν περισσότερη σεμνότητα στα ταλέντα: αυτά τα προτερήματα δεν είναι αποκλειστικά από τη φύση τους, αλλά είναι τέτοια σε κάποιους ανθρώπους. Υπάρχουν αυτοί από τους οποίους δεν θα μπορούσαμε να αφαιρέσουμε αυτή την αλαζονική γνώμη για τον εαυτό τους, χωρίς να χάσουν το σπέρμα του πνεύματος τους. Αυτό είναι μειονέκτημα, και η ζήλια το εκμεταλλεύεται για να δυσφημήσει την αξία: της αρέσει να κατατέμνει τους ανθρώπους, βέβαιη ότι θα βρει πάντοτε κάποιες δυσμενείς πλευρές, με τις οποίες μπορεί να τους παρουσιάσει στο λαό. Δεν θυμόμαστε καθόλου πολύ συχνά, ότι συμβαίνει με τους ανθρώπους ότι συμβαίνει με τα έργα τους, ότι πρέπει να τα κρίνουμε στο σύνολό τους, ότι δεν υπάρχει τίποτα το τέλειο στη γη, και ότι, εάν προσδιορίσουμε σε κάθε άνθρωπο, με κορδέλες δυο διαφορετικών χρωμάτων, τις αρετές και τα μειονεκτήματα του πνεύματος του και του χαρακτήρα του, δεν υπάρχει κανένας άνθρωπος που να μην στολίζεται από αυτά τα δυο χρώματα. Οι μεγάλοι άνδρες είναι όπως αυτά τα πλούσια μεταλλεία, όπου εντούτοις ο χρυσός βρίσκεται πάντοτε περισσότερο ή λιγότερο αναμεμιγμένος με τον μόλυβδο. Θα έπρεπε λοιπόν ο ζηλόφθονος να πει κάποτε στον εαυτό του: εάν μου ήταν δυνατόν να εξευτελίσω αυτόν τον χρυσό στα μάτια του λαού, τι θα σκέπτονταν για μένα, που δεν είμαι καθαρά παρά ένα μεταλλείο μολύβδου; Αλλά ο ζηλόφθονος θα είναι πάντοτε κουφός σε παρόμοιες συμβουλές. Επιδέξιος να αντιλαμβάνεται τα παραμικρά μειονεκτήματα των μεγαλοφυών ανθρώπων, πόσες φορές δεν τους έχει κατηγορήσει ότι δεν είναι, με τους τρόπους τους, τόσο ευχάριστοι όσο οι άνθρωποι του κόσμου; Δεν θέλει να θυμάται, όπως έχω πει τόσο συχνά, ότι, όμοιοι με αυτά τα ζώα που

αποσύρονται στις ερήμους, οι περισσότεροι από τους μεγαλοφυείς ανθρώπους ζουν στην απόσυρση, και ότι είναι στην σιωπή και την μοναξιά που οι αλήθειες απλώνονται στα μάτια τους. Αλλά κάθε άνθρωπος που το είδος της ζωής του τον ρίχνει στην ιδιαίτερη αλληλουχία των περιστάσεων, και που θεωρεί τα πράγματα από νέα όψη, δεν μπορεί να έχει στο μυαλό του ούτε τα κοινά πλεονεκτήματα ούτε τα κοινά μειονεκτήματα των συνηθισμένων ανθρώπων. Γιατί ο Γάλλος μοιάζει περισσότερο με τον Γάλλο παρά με το Γερμανό, και πολύ περισσότερο με το Γερμανό παρά με τον Κινέζο; Είναι επειδή αυτά τα δυο έθνη, με την εκπαίδευση που τους δίνουν, και την ομοιότητα των πραγμάτων που τους παρουσιάζουν, έχουν μεταξύ τους απείρως μεγαλύτερη σχέση απ' ότι έχουν με τους Κινέζους. Είμαστε αποκλειστικά αυτό που μας κάνουν τα πράγματα που μας περιβάλλουν. Το να θέλω ένας άνθρωπος, που βλέπει άλλα πράγματα και κάνει διαφορετική ζωή από τη δική μου, να έχει τις ίδιες ιδέες με μένα, σημαίνει να απαιτώ τα αντιφατικά, σημαίνει να ζητώ ένα ραβδί να μην έχει δυο άκρες.

Τι αδικίες αυτού του είδους δεν κάνουμε στους μεγαλοφυείς ανθρώπους! Πόσες φορές δεν τους έχουμε κατηγορήσει για ανοησίες, τη στιγμή μάλιστα που έδιναν απόδειξη της πιο υψηλής σοφίας; Δεν είναι ότι οι μεγαλοφυείς άνθρωποι, όπως λέει ο Αριστοτέλης, δεν έχουν συχνά ένα μέρος τρέλας. Είναι, για παράδειγμα, επιρρεπείς να δίνουν μεγάλη σημασία⁶⁷ στην τέχνη την οποία καλλιεργούν. Εξάλλου, τα μεγάλα πάθη τα οποία προϋποθέτει η μεγαλοφυΐα μπορούν κάποτε να τους παρεκτρέπουν στη συμπεριφορά τους: αλλά αυτό το σπέρμα των λαθών τους είναι επίσης το σπέρμα των φώτων τους. Οι άνθρωποι με κρύα διάθεση, χωρίς πάθη και χωρίς ταλέντα, δεν πέφτουν στις πλάνες του παθιασμένου ανθρώπου. Αλλά δεν πρέπει να φανταζόμαστε, όπως η ματαιοδοξία τους θέλει να πείσει, ότι πριν να πάρουν μια απόφαση λογαριάζουν, με τη μάρκα στο χέρι, τα πλεονεκτήματα και τις δυσκολίες: θα έπρεπε, για το λόγο αυτό, οι άνθρωποι, να μην αποφασίζουν, στη συμπεριφορά τους, παρά από τη σκέψη. Και η εμπειρία μας μαθαίνει ότι αποφασίζουν πάντοτε με το αίσθημα, και ως προς αυτό οι άνθρωποι με κρύα διάθεση είναι άνθρωποι. Για να πειστούμε, ας υποθέσουμε ότι ένας από αυτούς δαγκώνεται από έναν λυσσασμένο σκύλο: τον στέλνουν στη θάλασσα, μπαίνει σε μια βάρκα, πάνε να τον βουλιάξουν. Δεν διατρέχει κανένα κίνδυνο, είναι βέβαιος, γνωρίζει ότι, στην περίπτωση αυτή, ο φόβος είναι εντελώς

67 Συχνά έχουν για τον εαυτό τους υπέρμετρη εκτίμηση. Ανάμεσα σε αυτούς εκεί μάλιστα που δεν διακρίνονται παρά στις πιο κενές τέχνες, υπάρχουν κάποιοι που σκέπτονται ότι στη χώρα τους δεν υπάρχει τίποτα που έχει γίνει καλά εκτός από αυτό που αυτοί κάνουν. Δεν μπορώ να αποφύγω να αναφέρω, σε αυτό το θέμα, μια λέξη αρκετά ευχάριστη, που αποδίδεται στον Marcel: Ένας πολύ διάσημος Άγγλος χορευτής έφτασε στο Παρίσι, κατεβαίνει στον Marcel: *έρχομαι, του λέει, να σας αποδώσω το σεβασμό που σας οφείλουν όλοι οι άνθρωποι της τέχνης μας, επιτρέψτε να χορέψω μπροστά σας, και να επωφεληθώ από τις συμβουλές σας...* ευχαρίστως, του λέει ο Marcel. Αμέσως ο Άγγλος εκτελεί πολύ δύσκολα βήματα και κάνει χίλια πηδήματα. Ο Marcel τον κοιτά, και φωνάζει ξαφνικά: *κύριε, πηδούν στις άλλες χώρες, και δεν χορεύουν παρά στο Παρίσι, αλλά αλλοίμονο! Μόνο αυτό το κάνουν καλά. Αμοιρο βασιλείο!*

παράλογος, το λέει στον εαυτό του. Τον βουλιάζουν. Η σκέψη δεν δρα πλέον σε αυτόν, το συναίσθημα του φόβου κυριεύει την ψυχή του, σε αυτόν τον γελοίο φόβο οφείλει τη θεραπεία του. Η σκέψη λοιπόν, στους ανθρώπους με κρύα διάθεση όπως στους άλλους ανθρώπους, υπόκειται στο συναίσθημα. Εάν οι άνθρωποι με κρύα διάθεση δεν είναι επιρρεπείς σε πλάνες τόσο συχνές όσο ο παθιασμένος άνθρωπος, είναι επειδή έχουν μέσα τους λιγότερες αρχές κίνησης: δεν είναι, πράγματι, παρά στην αδυναμία των παθών τους που οφείλουν την σοφία τους. Εντούτοις πόσο μεγάλη εκτίμηση δεν αισθάνονται για τον εαυτό τους! Πόσο σεβασμό δεν πιστεύουν ότι εμπνέουν στο λαό, που δεν τους αφήνει να απολαύσουν, στην μικρή τους κοινωνία, το τίτλο των συνετών ανθρώπων, και δεν τους αποκαλεί καθόλου τρελούς, επειδή δεν τους αναφέρει ποτέ. Πως μπορούν, χωρίς ντροπή, να περάσουν έτσι τη ζωή τους στην ενέδρα των γελοιότητων των άλλων; Εάν ανακαλύπτουν κάτι στον μεγαλοφυή άνθρωπο, και ότι αυτός ο άνθρωπος διαπράττει το πιο ελαφρύ λάθος, αν και θα έπρεπε, για παράδειγμα, να καταβάλει πολύ υψηλή τιμή για τον έρωτα μιας γυναίκας, τι θριάμβος γι' αυτούς! Παίρνουν από αυτό το δικαίωμα να τον περιφρονήσουν. Εν τω μεταξύ εάν, στα δάση, στη μοναξιά και τους κινδύνους, ο φόβος συχνά έχει, στα ίδια τους τα μάτια, υπερβάλει το μέγεθος του κινδύνου, γιατί ο έρωτας δεν θα υπερέβαλε τις ηδονές, όπως ο τρόμος υπερβάλει τους κινδύνους; Αγνοούν ότι δεν υπάρχει ακριβώς παρά ο εαυτός μας που είναι ο σωστός γνώστης της ηδονής μας, ότι οι άνθρωποι καθώς διαπνέονται από διαφορετικά πάθη, τα ίδια πράγματα δεν μπορούν να διατηρήσουν την ίδια τιμή σε διαφορετικά μάτια, ότι αρμόζει μόνο στο συναίσθημα να κρίνει το συναίσθημα, και ότι η θέληση να καταθέσει πάντοτε στο δικαστήριο μιας κρύας λογικής, σημαίνει να συγκεντρώσει τη σύνοδο της αυτοκρατορίας για να γνωρίσει περιπτώσεις συνείδησης; Θα έπρεπε να αντιλαμβάνονται ότι πριν αποφανθούν για τις πράξεις του μεγαλοφυούς ανθρώπου, θα έπρεπε, τουλάχιστον, να γνωρίζουν ποια είναι τα κίνητρα που τον προσδιορίζουν, δηλαδή, τη δύναμη από την οποία παρασύρεται: αλλά, για το λόγο αυτό, θα έπρεπε να γνωρίζουν, και την δύναμη των παθών, και το βαθμό του απαραίτητου θάρρους για να αντισταθεί σε αυτά. Αλλά, κάθε άνθρωπος που σταματά σε αυτή την εξέταση αντιλαμβάνεται σύντομα ότι μόνο τα πάθη μπορούν να πολεμήσουν ενάντια στα πάθη, και ότι αυτοί οι λογικοί άνθρωποι, που λένε τον εαυτό τους νικητή, δίνουν σε πού ασθενείς κλίσεις το όνομα των παθών, για να αποκτήσουν τις τιμές του θριάμβου. Στην πραγματικότητα, δεν αντιστέκονται καθόλου στα πάθη, αλλά ξεφεύγουν από αυτά. Η σοφία δεν είναι καθόλου σε αυτούς το αποτέλεσμα του διαφωτισμού, αλλά μιας αδιαφορίας που είναι όμοια με ερήμους εξίσου άγονες σε ηδονές όπως και σε πόνους. Και δεν είναι καθόλου ευτυχισμένοι. Η απουσία της δυστυχίας είναι η μόνη ευτυχία την οποία απολαμβάνουν, και το είδος της λογικής που τους οδηγεί στη θάλασσα της ανθρώπινης ζωής, δεν τους κάνει να αποφύγουν τους σκοπέλους παρά απομακρύνοντας τους συνεχώς από το τυχερό νησί της ηδονής. Ο ουρανός

δεν οπλίζει τους ανθρώπους με κρύα διάθεση παρά με ασπίδα για να αμύνονται και όχι με ξίφος για να κατακτούν.

Ας μας διευθύνει η λογική στις σημαντικές πράξεις της ζωής, το θέλω: αλλά ας εγκαταλείψουμε τις λεπτομέρειες τους στα γούστα μας και στα πάθη μας. Όποιος θα συμβουλευόταν, κυρίως, τη λογική, θα ήταν συνεχώς απασχολημένος να υπολογίζει αυτό που πρέπει να κάνει, και δεν θα έκανε ποτέ τίποτα, θα είχε πάντοτε μπροστά στα μάτια του την πιθανότητα όλων των δυστυχιών που τον περιβάλλουν. Ο καθημερινός μόχθος και η ανία ενός τέτοιου υπολογισμού θα έπρεπε ίσως να φοβόμαστε περισσότερο από τα κακά από τα οποία μπορεί να μας απαλλάξει.

Κατά τα άλλα, όποιες κατηγορίες και αν κάνουν στους ανθρώπους του πνεύματος, όσο προσεκτική και αν είναι η ζήλια να θλίβουν τους μεγαλοφυείς ανθρώπους, να ανακαλύπτουν σε αυτούς από αυτά τα προσωπικά και λίγο σημαντικά μειονεκτήματα τα οποία θα έπρεπε να απορροφήσουν τη λάμψη της δόξας τους, οι μεγαλοφυείς άνθρωποι πρέπει να είναι αναίσθητοι σε παρόμοιες επιθέσεις, να αντιλαμβάνονται ότι είναι συχνά παγίδες που η ζήλια τους στήνει για να τους αποσπάσει από τη μελέτη. Τι ενδιαφέρει που τους παρουσιάζουν συνεχώς τις απροσεξίες τους σαν έγκλημα; Οι άνθρωποι πρέπει να γνωρίζουν ότι οι περισσότερες από αυτές τις μικρές προσοχές, που τόσο επαινούνται, έχουν επινοηθεί από τους αργόσχολους, για να τους χρησιμεύσουν σαν εργασία και απασχόληση της ανίας και της απραξίας τους, ότι δεν υπάρχει άνθρωπος προικισμένος με αρκετή προσοχή για να δοξαστεί στις τέχνες και τις επιστήμες, εάν την χωρίσει σε μια απειρία μικρών ιδιαίτερων προσοχών. Ότι εξάλλου αυτή η έκφραση, στην οποία δίνουν το όνομα προσοχή, καθώς δεν προκαλεί κανένα πλεονέκτημα στα έθνη, είναι προς το δημόσιο συμφέρον ένας σοφός να κάνει μια ανακάλυψη επιπλέον και πενήντα επισκέψεις λιγότερο. Δεν μπορώ να αποφύγω να αναφέρω στο θέμα αυτό ένα γεγονός αρκετά ευχάριστο, που συνέβη, λένε, στο Παρίσι. Ένας άνδρας των γραμμάτων είχε γείτονα έναν από αυτούς τους αργόσχολους, τόσο ενοχλητικούς στην κοινωνία. Αυτός ο τελευταίος, ξεπερνώντας τον εαυτό του, ανεβαίνει μια μέρα στο σπίτι του ανθρώπου των γραμμάτων. Αυτός εδώ τον δέχεται θαυμάσια, πλήττει μαζί του με τον πιο ανθρώπινο τρόπο, μέχρι τη στιγμή όπου, φοβούμενος να χασμουρηθεί στο ίδιο μέρος, ο αργόσχολος τρέχει αλλού να περιφέρει την ανία του. Φεύγει: ο άνθρωπος των γραμμάτων ξαναρχίζει την εργασία του, ξεχνά τον ανιαρό. Μερικές μέρες αργότερα, κατηγορείται ότι δεν ανταπέδωσε την επίσκεψη που είχε δεχθεί, κατηγορείται για αγένεια, το γνωρίζει: ανεβαίνει με τη σειρά του στο σπίτι του ανιαρού: *Κύριε, του λέει, μαθαίνω ότι παραπονιέστε για μένα: εντούτοις, το γνωρίζετε, είναι η ανία του εαυτού σας που σας οδήγησε στο σπίτι μου. Σας δέχθηκα με τον καλύτερο τρόπο, εγώ που δεν έπληττα, είστε εσείς λοιπόν που είστε υποχρεωμένος σε μένα, και είμαι εγώ τον οποίον κατηγορούν για αγένεια. Να είστε εσείς ο ίδιος κριτής της συμπεριφοράς μου, και να δείτε εάν πρέπει να*

δώσετε τέλος σε παράπονα που δεν αποδεικνύουν τίποτα, εκτός από το ότι δεν έχω εγώ ανάγκη όπως εσείς από επισκέψεις, δεν έχω την απανθρωπιά να ενοχλώ τον πλησίον μου, και την αδικία να κακολογώ αφού έχω ενοχλήσει. Πόσοι άνθρωποι υπάρχουν στους οποίους μπορεί κάποιος να χρησιμοποιήσει την ίδια απάντηση! Πόσοι αργόσχολοι απαιτούν, από τους ανθρώπους αξίας, προσοχές και ταλέντα που είναι ασύμβατα με τις ασχολίες τους, και συλλαμβάνουν τον εαυτό τους να απαιτούν τα αντιφατικά.

Ένας άνθρωπος έχει περάσει τη ζωή του στις διαπραγματεύσεις, οι υποθέσεις με τις οποίες έχει ασχοληθεί τον έχουν κάνει προσεκτικό: αν πάει αυτός ο άνθρωπος στον κόσμο, θέλουν να έχει αυτόν τον αέρα της ελευθερίας που ο περιορισμός της κατάστασης του τον έχει κάνει να χάσει. Ένας άλλος άνθρωπος έχει ανοικτό χαρακτήρα, και μας έχει ευχαριστήσει με την ειλικρίνεια του: απαιτούν, αλλάζοντας ξαφνικά χαρακτήρα, να γίνει προσεκτικός στη συγκεκριμένη στιγμή που θέλουν. Θέλουν πάντοτε το αδύνατο. Υπάρχει χωρίς αμφιβολία μια μόνο ουδέτερη κατάσταση που ενώνει κάποτε, στους ίδιους ανθρώπους, τουλάχιστον όλα τα προτερήματα που δεν είναι εντελώς αντιφατικά, γνωρίζω ότι μια μοναδική σύμπτωση περιστάσεων μπορεί να μας κάνει να υποτασσόμαστε σε αντιτιθέμενες συνήθειες: αλλά είναι θαύμα, και δεν πρέπει να υπολογίζουμε σε θαύματα. Γενικά, μπορούμε να βεβαιώσουμε ότι όλα εξαρτώνται από τον χαρακτήρα των ανθρώπων, ότι τα προτερήματα συνδέονται με τα μειονεκτήματα, ότι υπάρχουν μάλιστα ορισμένες φαυλότητες του πνεύματος που συνδέονται με ορισμένες καταστάσεις. Έστω ότι ένας άνθρωπος κατέχει μια σημαντική θέση, που έχει να κρίνει κάθε μέρα εκατό υποθέσεις, εάν οι κρίσεις του είναι χωρίς έφεση, εάν δεν υπάρχει ποτέ αντίρρηση, πρέπει στο τέλος ενός ορισμένου χρόνου η αλαζονεία να εισχωρεί στην ψυχή του, και να έχει την πιο μεγάλη εμπιστοσύνη στα φώτα του. Δεν θα είναι έτσι, είτε για έναν άνθρωπο που οι απόψεις του, από τους ίσους του, θα συζητιούνται και θα υπάρχουν αντιρρήσεις σε ένα συμβούλιο, είτε για ένα σοφό ο οποίος, έχοντας κάποιες φορές κάνει λάθος σε θέματα τα οποία έχει ώριμα εξετάσει, θα έχει απαραίτητα αποκτήσει τη συνήθεια της αναστολής της κρίσης⁶⁸: αναστολή που, θεμελιωμένη στην σωτήρια δυσπιστία των φώτων μας, μας κάνει να εισδύουμε μέχρι αυτές τις κρυμμένες αλήθειες που η επιφανειακή ματιά από την αλαζονεία σπάνια αντιλαμβάνεται. Φαίνεται ότι η γνώση της αλήθειας είναι η τιμή αυτής της σοφής δυσπιστίας του ίδιου του εαυτού μας. Ο άνθρωπος που αρνείται την αμφιβολία υπόκειται σε χίλια λάθη: έχει ο ίδιος βάλει όρια στο πνεύμα του. Ερώτησαν κάποια μέρα έναν από τους πιο σοφούς άνδρες της Περσίας, πως απέκτησε τόσες γνώσεις: ρωτώντας χωρίς

68 Θα έπρεπε ίσως να επιθυμούν πριν ανέβουν στις μεγάλες θέσεις, οι άνθρωποι που είναι προορισμένοι να τις καλύψουν να συνθέσουν κάποιο έργο: θα αντιλαμβάνονταν καλύτερα την δυσκολία να πράττουν καλά, θα μάθαιναν να δυσπιστούν στα ίδια τους τα φώτα: και, κάνοντας στις υποθέσεις χρήση αυτής της δυσπιστίας, θα τις εξέταζαν με μεγαλύτερη προσοχή.

κόπο, απάντησε, αυτό που δεν γνώριζα. « Ρωτώντας μια μέρα έναν φιλόσοφο, λέει ο ποιητής Saadi, τον πείζα να μου πει από ποιόν είχε μάθει τόσα πράγματα: από τους τυφλούς, μου απάντησε, που δεν σηκώνουν ποτέ το πόδι τους πριν να έχουν εξετάσει με το ραβδί τους το έδαφος πάνω στο οποίο θα το στηρίξουν.»

Αυτό που έχω πει για τα αποκλειστικά προτερήματα, είτε από τη φύση τους, είτε από αντίθετες συνήθειες, αρκεί για το θέμα το οποίο εξετάζω. Πρόκειται τώρα να αποδείξω ποια χρησιμότητα μπορεί να έχει αυτή η γνώση. Το κύριο, είναι να μάθουμε να παίρνουμε το καλύτερο δυνατό μέρος του πνεύματος μας: και είναι το θέμα που πρόκειται πραγματευθώ να στο επόμενο κεφάλαιο.

Κεφάλαιο 16.

Μέθοδος για να ανακαλύψουμε το είδος της μελέτης για την οποία είμαστε πιο κατάλληλοι.

Για να γνωρίσουμε τα ταλέντα μας, πρέπει να εξετάσουμε και με ποιο είδος πραγμάτων το τυχαίο και η εκπαίδευση έχουν κυρίως φορτίσει τη μνήμη μας, και ποιο βαθμό παθών έχουμε για τη δόξα. Με αυτόν τον διπλό συνδυασμό μπορούμε να προσδιορίσουμε το είδος της μελέτης στην οποία πρέπει να συνδεθούμε. Δεν υπάρχει κανένας άνθρωπος εντελώς στερημένος από γνώσεις. Ανάλογα εάν έχουμε στη μνήμη μας περισσότερο γεγονότα φυσικής ή ιστορίας, περισσότερα εικόνες ή συναισθήματα, θα έχουμε τότε περισσότερα ή λιγότερα την ικανότητα στη φυσική, στη πολιτική ή στην ποίηση. Με αυτήν την τελευταία τέχνη ασχολείται ένας άνθρωπος; Θα μπορέσει να γίνει τόσο μεγαλύτερος ζωγράφος σε ένα είδος όσο η αποθήκη της μνήμης του θα δέχεται καλύτερα πράγματα που εισέρχονται στη σύνθεση ενός ορισμένου είδους πίνακα. Ένα ποιητής γεννημένος σε αυτά σκληρά τα κλίματα του βορρά, τα οποία με γρήγορο πέταγμα διασχίζουν συνεχώς οι μαύρες θύελλες, το μάτι του δεν χάνεται στις γελαστές πεδιάδες, δεν γνωρίζει παρά τον αιώνιο χειμώνα ο οποίος, με τα μαλλιά λευκά από τις πάχνες, κυριαρχεί στις άγονες ερήμους, η ηχώ δεν του επαναλαμβάνει παρά τα ουρλιαχτά των αρκούδων, δεν βλέπει παρά χιόνια, συσσωρευμένους παγετώνες, και κυπαρίσσια, τόσο γέρικα όσο η γη, να σκεπάζουν με τα πεθαμένα τους κλαδιά τις λίμνες που ποτίζουν τις ρίζες τους. Ένας άλλος ποιητής γεννιέται, αντίθετα, στο τυχερό κλίμα της Ιταλίας., ο αέρας εκεί είναι καθαρός, η γη καλύπτεται με άνθη, οι ζέφυροι κινούν ελαφρά με την πνοή τους την κορυφή των μυρωμένων δασών, βλέπει τα ποτάμια, με χίλια αργυρά τόξα, να κόβουν το πράσινο το τόσο ομοιόμορφο των λιβαδιών, οι τέχνες και η φύση ενώνονται για να στολίσουν τις πόλεις και την ύπαιθρό: όλα φαίνονται να έχουν γίνει για την ευχαρίστηση των ματιών και την μέθη των αισθήσεων. Μπορούμε να αμφιβάλλουμε ότι, από αυτούς τους δυο ποιητές, ο τελευταίος δεν σχεδιάζει πίνακες πιο ευχάριστους, και ο πρώτος πίνακες πιο υπερήφανους και πιο τρομακτικούς; Εντούτοις ούτε ο ένας ούτε ο άλλος από αυτούς τους ποιητές δεν θα συνθέσουν αυτούς τους πίνακες, εάν δεν διακατέχονται από έντονο πάθος για τη δόξα.

Τα πράγματα που το τυχαίο και η εκπαίδευση τοποθετούν στη μνήμη μας είναι στην πραγματικότητα η πρώτη ύλη του πνεύματος, αλλά αυτή η ύλη μένει εκεί νεκρή χωρίς δράση, μέχρι τη στιγμή όπου τα πάθη την βάζουν σε ζύμωση. Είναι τότε που παράγει ένα νέο σύνολο ιδεών, εικόνων ή αισθημάτων, στα οποία δίνουν το όνομα ιδιοφυΐα, πνεύμα ή ταλέντο.

Αφού έχουμε αναγνωρίσει ποιο είναι το πλήθος και ποιο είναι το είδος των πραγμάτων που έχουν αποτεθεί στην αποθήκη της μνήμης μας, πριν να αποφασίσουμε για κάποιο είδος μελέτης, πρέπει στη συνέχεια να διαπιστώσουμε μέχρι ποιο βαθμό είμαστε ευαίσθητοι στη δόξα. Είμαστε επιρρεπείς να ξεγελαστούμε σε αυτό το σημείο, και δίνουμε ευχαρίστως το όνομα των παθών σε απλά γούστα: τίποτα εντούτοις, όπως έχω ήδη πει, δεν είναι πιο εύκολο να τα διακρίνουμε. Είμαστε παθιασμένοι, όταν διαπνεόμαστε από μια μόνο επιθυμία, και όταν όλες μας οι σκέψεις και οι πράξεις εξαρτώνται από αυτή την επιθυμία. Έχουμε μόνο γούστα, όταν η ψυχή μας χωρίζεται σε μια απειρία σχεδόν ίσων επιθυμιών. Όσο περισσότερο αυτές οι επιθυμίες είναι πολυάριθμες, τόσο περισσότερο τα γούστα μας είναι λογικά, αντίθετα, όσο λιγότερο πολλαπλασιάζονται οι επιθυμίες, τόσο περισσότερο πλησιάζουν προς τη μονάδα, και τόσο περισσότερο τα γούστα μας είναι έντονα και έτοιμα να μετατραπούν σε πάθη. Είναι λοιπόν η μονάδα, ή τουλάχιστον η υπεροχή μιας επιθυμίας πάνω σε όλες τις άλλες, που διαπιστώνει το πάθος. Αφού διαπιστωθεί το πάθος, πρέπει να γνωρίσουμε τη δύναμη του, και για το λόγο αυτό να εξετάσουμε το βαθμό του ενθουσιασμού που έχουμε για τους μεγάλους άνδρες. Είναι, στην πρώτη νεότητα, αρκετά ακριβές μέτρο για την αγάπη μας για τη δόξα. Λέω, στην πρώτη νεότητα, διότι τότε, πιο δεκτικοί παθών, ριχνόμαστε πιο ευχάριστα στον ενθουσιασμό μας. Εξάλλου δεν έχουμε τότε καθόλου κίνητρα για να εξευτελίσουμε την αξία και τα ταλέντα. Μπορούμε ακόμη να ελπίζουμε να δούμε μια μέρα να εκτιμούν στον εαυτό μας αυτό που εκτιμούμε στους άλλους: δεν συμβαίνει το ίδιο με τους σχηματισμένους ανθρώπους. Όποιος φτάνει σε μια ορισμένη ηλικία χωρίς να έχει καμία αξία, επιδεικνύει πάντοτε περιφρόνηση για τα ταλέντα, για να παρηγορηθεί επειδή δεν έχει κανένα. Για να είναι κριτής της αξίας, πρέπει να την κρίνει χωρίς συμφέρον, και κατά συνέπεια να μην έχει ακόμη αισθανθεί καθόλου το συναίσθημα της ζήλιας. Είμαστε λίγο ικανοί γι' αυτό στην πρώτη νεότητα: και οι νέοι βλέπουν τους μεγάλους περίπου με το ίδιο μάτι που θα τους δουν οι επόμενες γενεές. Και πρέπει, γενικά, να απορρίπτουμε την εκτίμηση των ανθρώπων της ηλικίας μας, και να μην υπολογίζουμε παρά αυτήν των νέων. Στον έπαινο τους μπορούμε να εκτιμήσουμε περίπου τη δική μας αξία. Εάν δεν εκτιμούμε ποτέ στους άλλους παρά ιδέες ανάλογες με τις δικές μας, ο σεβασμός που έχουμε για το πνεύμα είναι πάντοτε ανάλογος με το πνεύμα που έχουμε. Δεν εξυμνούμε τους μεγάλους άνδρες παρά όταν εμείς οι ίδιοι έχουμε γίνει για να είμαστε μεγάλοι. Γιατί ο Καίσαρ έκλεγε καθώς στεκόταν μπροστά το άγαλμα του Αλεξάνδρου; Είναι επειδή ήταν ο Καίσαρ. Γιατί δεν κλαίμε πλέον στη θέα του ίδιου αγάλματος; Επειδή δεν υπάρχει πλέον Καίσαρ.

Μπορούμε λοιπόν, από το βαθμό της εκτίμησης που αντιλαμβανόμαστε για τους μεγάλους άνδρες, να μετρήσουμε το βαθμό του πάθους που έχουμε για τη δόξα, και να αποφασίσουμε, κατά συνέπεια, για την επιλογή των μελετών μας. Η επιλογή είναι πάντοτε καλή, όταν σε οποιοδήποτε είδος και αν είναι, η

δύναμη των παθών είναι ανάλογη με την δυσκολία επιτυχίας: αλλά είναι τόσο περισσότερο δύσκολο να επιτύχει κάποιος σε ένα είδος, όσο περισσότεροι άνθρωποι εξασκούνται σε αυτό το ίδιο είδος, και το έχουν φέρει πιο κοντά στην τελειότητα. Τίποτα πιο τολμηρό από το να ξεκινήσει την σταδιοδρομία του εκεί όπου έχουν γίνει διάσημοι άνθρωποι όπως ο Corneille, ο Racine, ο Voltaire και ο Crébillon. Για να διακριθεί σε αυτό, πρέπει να είναι ικανός για τις πιο μεγάλες προσπάθειες του πνεύματος, και κατά συνέπεια, να διαπνέεται από το πιο ισχυρό πάθος για τη δόξα. Αυτός που δεν είναι ικανός γι' αυτόν τον ακραίο βαθμό πάθους δεν πρέπει καθόλου να διαγωνισθεί με τέτοιους αντιπάλους, αλλά να συνδεθεί με είδη μελέτης στα οποία θα είναι πιο εύκολο να επιτύχει. Υπάρχουν τέτοια είδη: στη φυσική, για παράδειγμα, υπάρχουν πεδία ακαλλιέργητα, και αντικείμενα στα οποία τα μεγάλα πνεύματα, απασχολημένα καταρχήν με θέματα πιο ενδιαφέροντα, δεν έχουν ρίξει, στην κυριολεξία, παρά επιπόλαιη ματιά. Σε αυτό το είδος, και σε όλα τα παρόμοια είδη, οι ανακαλύψεις και οι επιτυχίες είναι στην ευχέρεια σχεδόν όλων των πνευμάτων, και είναι τα μόνα τα οποία μπορούν να διεκδικήσουν τα ασθενή πάθη. Όποιος δεν είναι καθόλου μεθυσμένος από αγάπη για τη δόξα πρέπει να την αναζητήσει στα πλάγια μονοπάτια, και κυρίως να αποφύγει τους δρόμους που έχουν πατηθεί από φωτισμένους ανθρώπους. Η αξία του, συγκρινόμενη με αυτήν αυτών των μεγάλων ανδρών, θα εξαφανιζόταν μπροστά στη δική τους, και ο λαός προϋδεασμένος θα του αρνιόταν ακόμη και την εκτίμηση που του αξίζει.

Η φήμη ενός ανθρώπου που είναι αδύναμα παθιασμένος εξαρτάται λοιπόν από την επιδεξιότητα με την οποία αποφεύγει να τον συγκρίνουν με αυτούς οι οποίοι, φλογισμένοι με ένα πολύ δυνατό πάθος για τη δόξα, έχουν κάνει μια πολύ μεγάλη πνευματική προσπάθεια. Με αυτή την επιδεξιότητα, ο άνθρωπος ο οποίος, αδύναμα παθιασμένος, έχει εντούτοις αποκτήσει στην νεότητα του κάποια συνήθεια εργασίας και συλλογισμού, μπορεί συχνά, με πολύ λίγο πνεύμα, να αποκτήσει μια αρκετά μεγάλη φήμη. Φαίνεται λοιπόν ότι, για να βγάλει το καλύτερο δυνατό μέρος από το πνεύμα του, την κύρια προσοχή την οποία πρέπει να έχει, είναι να συγκρίνει το βαθμό πάθους από τον οποίον διακατέχεται ένας άνθρωπος με το βαθμό πάθους τον οποίον προϋποθέτει το είδος της μελέτης με την οποία συνδέεται. Όποιος είναι, από αυτή την άποψη, ακριβής παρατηρητής του ίδιου του εαυτού του, αποφεύγει χίλια λάθη στα οποία πέφτουν κάποτε οι άνθρωποι με αξία. Δεν θα τον δούμε καθόλου να αρχίζει, για παράδειγμα, ένα νέο είδος μελέτης τη στιγμή που η ηλικία του επιβραδύνει το ζήλο των παθών. Θα αντιληφθεί ότι διασχίζοντας διαδοχικά διαφορετικά είδη επιστημών ή τεχνών, δεν θα μπορούσε ποτέ να γίνει παρά ένας άνθρωπος παγκόσμια μέτριος, ότι αυτή η παγκοσμιότητα είναι ένας σκόπελος όπου η ματαιοδοξία οδηγεί και κάνει συχνά να αποτυγχάνουν οι άνθρωποι του πνεύματος, και ότι τελικά μόνο στη πρώτη νεότητα προικιζόμαστε με αυτή την ακούραστη προσοχή που εμβαθύνει μέχρι τις πρώτες αρχές μιας τέχνης ή μιας επιστήμης: σημαντική αλήθεια, που

η άγνοια της σταματά συχνά τη μεγαλοφυΐα στην πορεία της, και αντιτίθεται στην πρόοδο των επιστημών. Πρέπει, για να την κατανοήσουμε, να θυμόμαστε ότι η αγάπη για τη δόξα, όπως έχω αποδείξει στο τρίτο μου δοκίμιο, φωτίζεται, στην καρδιά μας, από την αγάπη για τις φυσικές απολαύσεις, και ότι αυτή την αγάπη δεν την αισθανόμαστε ποτέ πιο έντονα παρά στην πρώτη νεότητα, ότι είναι, κατά συνέπεια, στην άνοιξη της ζωής που είμαστε ικανοί για μια πιο σφοδρή αγάπη για τη δόξα. Τότε είναι που αισθανόμαστε στον εαυτό μας τα φλογισμένα σπέρματα των αρετών και των ταλέντων. Η δύναμη και η υγεία, που κυκλοφορούν τότε στις φλέβες μας, φέρνουν το αίσθημα της αθανασίας, τα χρόνια φαίνονται τότε να κυλούν με την βραδύτητα των αιώνων, γνωρίζουμε, αλλά δεν το αισθανόμαστε ότι πρέπει να πεθάνουμε, και ότι είμαστε τόσο περισσότερο τολμηροί να ακολουθήσουμε την εκτίμηση των επόμενων γενεών. Δεν συμβαίνει το ίδιο, όταν η ηλικία ατονεί τα πάθη μας. Αντιλαμβανόμαστε τότε, στο βάθος, την άβυσσο του θανάτου. Οι σκιές του θανάτου, αναμεμιγμένες με τις ακτίνες της δόξας, θαμπώνουν τη λάμψη. Το σύμπαν αλλάζει τότε σχήμα στα μάτια μας, σταματάμε να έχουμε ενδιαφέρον, δεν γίνεται πλέον τίποτα το σημαντικό. Εάν ακολουθούμε ακόμη την σταδιοδρομία όπου η αγάπη για τη δόξα μας έκανε στην αρχή να εισέλθουμε, είναι επειδή υποκύπτουμε στην συνήθεια, είναι επειδή η συνήθεια ισχυροποιείται, όταν τα πάθη αδυνατίζουν. Εξάλλου, φοβόμαστε την ανία, και για να ξεφύγουμε από αυτήν, θα συνεχίσουμε να καλλιεργούμε την επιστήμη οι οικείες ιδέες της οποίας συνδυάζονται χωρίς κόπο στο πνεύμα μας. Αλλά θα είμαστε ανίκανοι για δυνατή προσοχή την οποίαν απαιτεί ένα νέο είδος μελέτης. Έχουμε φτάσει την ηλικία των τριάντα ετών; Δεν θα κάνουμε καθόλου τότε από έναν μεγάλο γεωμέτρη έναν μεγάλο ποιητή, από ένα μεγάλο ποιητή έναν μεγάλο χημικό, από έναν μεγάλο χημικό έναν μεγάλο πολιτικό. Έστω ότι σε αυτή την ηλικία ανεβάζουμε έναν άνθρωπο σε κάποια μεγάλη θέση, εάν οι ιδέες, με τις οποίες έχει ήδη φορτώσει τη μνήμη του, δεν έχουν καμία σχέση με τις ιδέες τις οποίες απαιτεί η θέση την οποίαν κατέχει, ή αυτή η θέση θα απαιτεί λίγο πνεύμα και ταλέντα, ή αυτός ο άνθρωπος θα την καλύψει με κακό τρόπο.

Ανάμεσα στους δικαστές, που είναι κάποτε τόσο πολύ συγκεντρωμένοι στην συζήτηση των ιδιαίτερων συμφερόντων, υπάρχει κανείς που θα μπορούσε, με ανωτερότητα, να καλύψει τις πρώτες θέσεις, εάν δεν έκανε μυστικά βαθιές μελέτες σχετικές με τη θέση που μπορεί να καταλάβει; Ο άνθρωπος που αμελεί να κάνει τις μελέτες αυτές δεν ανεβαίνει σε θέσεις παρά για να ατιμαστεί σε αυτές. Αυτός ο άνθρωπος έχει χαρακτήρα δεσποτικό; Οι επιχειρήσεις που θα κάνει θα είναι σκληρές, τρελές και πάντοτε επιζήμιες στο δημόσιο καλό. Έχει χαρακτήρα ήρεμο, φίλος του δημόσιου καλού; Δεν θα τολμήσει να αναλάβει τίποτα. Πως θα διακινδύνευε κάποιες αλλαγές στη διοίκηση; Δεν βαδίζουμε καθόλου με σταθερό βήμα σε άγνωστους δρόμους και κομμένους με χίλιους γκρεμούς. Η σταθερότητα και το θάρρος του πνεύματος εξαρτάται πάντοτε από την ευρύτητα του. Ο άνθρωπος που είναι

γόνιμος σε μέσα για να εκτελέσει τα προγράμματα του είναι τολμηρός στις αντιλήψεις του: αντίθετα, ο άνθρωπος που είναι στείρος σε πηγές έχει απαραίτητα μια συνήθεια ταπεινότητας που η βλακεία την περνά συχνά για σοφία. Εάν είναι πολύ επικίνδυνο να αγγίζει πάρα πολύ συχνά την μηχανή της κυβέρνησης, γνωρίζω επίσης ότι υπάρχουν στιγμές που η μηχανή σταματά, εάν δεν βάζουν σε ξαναβάζουν σε αυτήν νέες πηγές. Ο αδαής τεχνίτης δεν τολμά να την αναλάβει, και η μηχανή καταστρέφεται από μόνη της. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τον επιδέξιο τεχνίτη, γνωρίζει, με χέρι τολμηρό, να την συντηρήσει επισκευάζοντας την. Αλλά η συνετή τόλμη προϋποθέτει μια βαθιά μελέτη της επιστήμης της κυβέρνησης. Μελέτη κουραστική, για την οποία δεν είμαστε ικανοί παρά στην πρώτη νεότητα, και ίσως σε χώρες όπου η δημόσια εκτίμηση μας υπόσχεται πολλά πλεονεκτήματα. Παντού όπου αυτή η εκτίμηση είναι στείρα σε ηδονές, δεν δημιουργεί μεγάλα ταλέντα. Ο μικρός αριθμός των διακεκριμένων ανθρώπων, που το τυχαίο μιας εξαιρετικής εκπαίδευσης ή μιας περιέργης διαδοχής περιστάσεων τους κάνει να αγαπούν αυτή την εκτίμηση, εγκαταλείπουν τότε την πατρίδα τους, και αυτή η εθελούσια εξορία προμηνύει την καταστροφή: όμοιοι με αυτούς τους αετούς που η φυγή τους αναγγέλλει την μελλοντική πτώση της παλαιάς βελανιδιάς πάνω στην οποία αποσύρονταν.

Έχω πει αρκετά για το θέμα αυτό. Θα συμπεράνω, από τις αρχές που καθιερώθηκαν σε αυτό το κεφάλαιο, ότι αυτό που ονομάζουν *πνεύμα* είναι σε μας το προϊόν πραγμάτων που είναι τοποθετημένα στη μνήμη μας, και αυτών των ίδιων πραγμάτων που ωριμάζουν από την αγάπη για τη δόξα. Δεν είναι λοιπόν, όπως έχω ήδη πει, παρά συνδυάζοντας το είδος των πραγμάτων που το τυχαίο και η εκπαίδευση έχουν φορτίσει τη μνήμη μας, με τον βαθμό του πάθους που έχουμε για τη δόξα, που μπορούμε πραγματικά να γνωρίσουμε και τη δύναμη και το είδος του πνεύματος μας. Όποιος παρατηρεί τον εαυτό του σχολαστικά από αυτή την άποψη βρίσκεται περίπου στην περίπτωση αυτών των επιδέξιων χημικών, οι οποίοι, όταν τους δείχνουν τα υλικά με τα οποία έχουν γεμίσει τον αποστακτήρα, και το βαθμό τη φωτιάς που του δίνουν, προσδιορίζουν εκ των προτέρων το αποτέλεσμα της εκτέλεσης. Σε αυτό θα παρατηρήσω ότι, εάν υπάρχει μια τέχνη να διεγείρει σε μας δυνατά πάθη, εάν υπάρχουν εύκολα μέσα για να γεμίσουν τη μνήμη ενός νέου με ένα ορισμένο είδος ιδεών και πραγμάτων, υπάρχουν, κατά συνέπεια, βέβαιες μέθοδοι για να σχηματίσουν μεγαλοφυείς ανθρώπους. Αυτή η γνώση της φύσης του πνεύματος μπορεί λοιπόν να είναι πολύ χρήσιμη σε αυτούς τους οποίους διαπνέει η επιθυμία να γίνουν διάσημοι. Μπορεί να τους παρέχει τα μέσα, να τους μάθει, για παράδειγμα, να μην διασπούν καθόλου την προσοχή τους σε μια απειρία διαφορετικών πραγμάτων, αλλά να τη συγκεντρώνουν εντελώς στις ιδέες και τα πράγματα που είναι σχετικά με το είδος στο οποίο θέλουν να διαπρέψουν. Δεν είναι ότι οφείλουν, από αυτή την άποψη, να ωθήσουν την σχολαστικότητα τους τόσο μακριά, επειδή οι άνθρωποι δεν έχουν καθόλου βαθιά ικανότητα σε ένα είδος, εάν δεν έχουν κάνει εισβολές σε

όλα τα είδη που είναι ανάλογα με το είδος που καλλιεργούν. Πρέπει μάλιστα να σταματήσουν για κάποιο χρόνο τα βλέμματα τους στις πρώτες αρχές διαφορετικών επιστημών. Είναι χρήσιμο και να ακολουθήσουν την ομοιόμορφη πορεία του ανθρώπινου πνεύματος στα διάφορα είδη των επιστημών και των τεχνών, και να εξετάσουν την καθολική διαδοχή που συνδέει όλες τις ιδέες των ανθρώπων. Αυτή η μελέτη δίνει περισσότερη δύναμη και ευρύτητα στο πνεύμα, αλλά δεν πρέπει να θυσιάσουν σε αυτήν παρά ένα συγκεκριμένο χρόνο, και να στρέψουν την κύρια προσοχή τους στις λεπτομέρειες της τέχνης ή της επιστήμης την οποία καλλιεργούν. Όποιος δεν ακούει, στις μελέτες του, παρά μια αδιάκριτη περιέργεια, σπάνια φτάνει στη δόξα. Έστω ένας γλύπτης, για παράδειγμα, από διάθεση ασχολείται εξίσου με την μελέτη της γλυπτικής και της πολιτικής, και ότι κατά συνέπεια φορτώνει τη μνήμη του με ιδέες που δεν έχουν καμία σχέση μεταξύ τους, λέω ότι αυτός ο γλύπτης θα είναι βέβαια λιγότερο επιδέξιος και λιγότερο διάσημος από όσο θα ήταν, εάν είχε γεμίσει τη μνήμη του με πράγματα ανάλογα με την τέχνη που εξασκεί, και δεν θα είχε καθόλου ενώσει, στην κυριολεξία, σε αυτόν δυο ανθρώπους που δεν μπορούν ούτε να μεταδώσουν ο ένας στον άλλον τις ιδέες τους, ούτε να συζητήσουν μεταξύ τους.

Κατά τα άλλα, αυτή η γνώση του πνεύματος, χρήσιμη χωρίς αμφιβολία στους ιδιώτες, μπορεί να είναι χρήσιμη στο λαό: μπορεί να φωτίσει τους ανθρώπους με θέση πάνω στην επιστήμη των επιλογών, και να τους κάνει, σε κάθε είδος, να διακρίνουν τον ανώτερο άνθρωπο. Θα τον αναγνωρίσουν, πρώτον, από το είδος των πραγμάτων με τα οποία αυτός ο άνθρωπος ασχολείται, και δεύτερον, από το πάθος που έχει για τη δόξα, πάθος που η δύναμη του, όπως έχω ήδη πει, είναι πάντοτε ανάλογη με το γούστο που έχει για το πνεύμα, και σχεδόν πάντοτε για την αξία, αυτών που με τους οποίους συναναστρέφεται.

Όποιος δεν αγαπά ούτε εκτιμά αυτούς που, με πράξεις και έργα, έχουν αποκτήσει την γενική εκτίμηση, είναι οπωσδήποτε, ένας άνθρωπος χωρίς αξία. Η μικρή αναλογία των ιδεών ενός βλάκα και ενός ανθρώπου του πνεύματος, διακόπτει μεταξύ τους κάθε συναναστροφή. Σε σχέση με την αξία, είναι σημείο αναθέματος, να ευχαριστιέται τόσο πολύ με την συναναστροφή των μετρίων ανθρώπων.

Αφού έχω εξετάσει το πνεύμα κάτω από διαφορετικές σχέσεις, θα έπρεπε, ίσως, να αποτυπώσω το σχέδιο μιας καλής εκπαίδευσης. Ίσως μια πλήρης μελέτη πάνω σε αυτό το θέμα θα έπρεπε να είναι το συμπέρασμα του έργου μου. Εάν αρνούμαι αυτή την εργασία, είναι επειδή υποθέτοντας μάλιστα ότι θα μπορούσα πραγματικά να υποδείξω τα μέσα να γίνουν οι άνθρωποι καλύτεροι, είναι προφανές ότι, στα τρέχοντα ήθη μας, θα ήταν σχεδόν αδύνατον να κάνω χρήση αυτών των μέσων. Θα αρκεστώ λοιπόν να ρίξω μια γρήγορη ματιά σε αυτό που ονομάζεται εκπαίδευση.

Κεφάλαιο 17.

Για την εκπαίδευση.

Η τέχνη να σχηματίζουμε ανθρώπους είναι, σε όλες τις χώρες, τόσο στενά συνδεδεμένη με την κυβέρνηση, που δεν είναι ίσως δυνατόν να κάνουμε καμία σημαντική αλλαγή στη δημόσια εκπαίδευση, χωρίς να κάνουμε αλλαγή στην ίδια τη συγκρότηση των κρατών.

Η τέχνη της εκπαίδευσης δεν είναι άλλο πράγμα από τη γνώση των κατάλληλων μέσων να σχηματίσουμε σώματα πιο εύρωστα και πιο δυνατά, πνεύματα πιο φωτισμένα, και ψυχές πιο ενάρετες. Σε ότι αφορά το πρώτο αντικείμενο της εκπαίδευσης, πρέπει να πάρουμε παράδειγμα από τους Έλληνες, επειδή τιμούσαν τις σωματικές ασκήσεις, και επειδή αυτές οι ασκήσεις αποτελούσαν μάλιστα ένα μέρος της ιατρικής τους. Σε ότι αφορά τα μέσα να κάνουν και τα πνεύματα πιο φωτισμένα και τις ψυχές πιο δυνατές και πιο ενάρετες, νομίζω ότι έχοντας κάνει κατανοητές και τη σημασία της επιλογής των πραγμάτων που τοποθετούμε στη μνήμη μας, και την ευκολία με την οποία μπορούμε να προκαλέσουμε σε μας δυνατά πάθη, και να τα οδηγήσουμε προς το γενικό καλό, έχω με επάρκεια δείξει στον φωτισμένο αναγνώστη το σχέδιο που θα έπρεπε να ακολουθήσουμε για να τελειοποιήσουμε την δημόσια εκπαίδευση.

Είμαστε, από αυτή την άποψη, τόσο πολύ απομακρυσμένοι από κάθε ιδέα μεταρρύθμισης, για να εισέλθω σε λεπτομέρειες, πάντοτε βαρετές επειδή είναι άχρηστες. Θα περιοριστώ να παρατηρήσω ότι δεν ασχολούμαστε ακόμη, σε αυτό το είδος, με τη μεταρρύθμιση των πιο χονδροειδών καταχρήσεων και αυτών που είναι πιο εύκολο να διορθωθούν. Ποιος αμφιβάλλει, για παράδειγμα, ότι, για να αξίζουμε όλα αυτά που μπορούμε να αξίζουμε, δεν θα έπρεπε να κάνουμε την καλύτερη δυνατή κατανομή του χρόνου μας; Ποιος αμφιβάλλει ότι οι επιτυχίες οφείλονται εν μέρει στην οικονομία με την οποία τον οργανώνει; Και ποιος άνθρωπος, πεισμένος για αυτή την αλήθεια, δεν αντιλαμβάνεται από την πρώτη ματιά τις μεταρρυθμίσεις που από αυτή την άποψη θα μπορούσαν να γίνουν στη δημόσια εκπαίδευση;

Πρέπει, για παράδειγμα, να αφιερώσουμε κάποιο χρόνο στην τεκμηριωμένη μελέτη της εθνικής γλώσσας. Τίποτα πιο ανόητο από το να χάνουμε οκτώ ή δέκα χρόνια στην μελέτη μιας νεκρής γλώσσας, την οποία ξεχνάμε αμέσως μετά την αποφοίτηση, επειδή δεν έχει, στην πορεία της ζωής, καμία χρήση; Μάταια θα πει κάποιος ότι, εάν κρατάμε για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα τους νέους στα κολλέγια, είναι λιγότερο για να μάθουν λατινικά, παρά για να τους κάνουμε να αποκτήσουν τη συνήθεια της εργασίας και της εφαρμογής. Αλλά, για να τους προσαρμόσουμε σε αυτή την συνήθεια, δεν θα

μπορούσαμε να τους προτείνουμε μια σπουδή λιγότερο άχαρη, λιγότερο απωθητική; Δεν φοβόμαστε να σβήσουμε ή να αμβλύνουμε σε αυτούς αυτή την φυσική περιέργεια η οποία, στην πρώτη νεότητα, μας θερμαίνει την επιθυμία να μαθαίνουμε; Πόσο πολύ δεν θα ενισχυόταν αυτή η επιθυμία, εάν στην ηλικία όπου δεν αποσπάται ακόμη καθόλου η προσοχή μας από μεγάλα πάθη, αντικαθιστούσαν, την ανούσια μελέτη των λέξεων, με αυτή της φυσικής, της ιστορίας, των μαθηματικών, της ηθικής, της ποιήσης, κλπ; Η μελέτη των νεκρών γλωσσών, θα απαντήσει κάποιος, καλύπτει εν μέρει αυτό το αντικείμενο. Επιβάλλει την αναγκαιότητα να μεταφράσουν και να ερμηνεύσουν τους συγγραφείς, γεμίζει, κατά συνέπεια, το κεφάλι των νέων με όλες τις ιδέες που περιέχονται στα καλύτερα έργα της αρχαιότητας. Αλλά, θα απαντήσω, είναι τίποτα πιο γελοίο από το να αφιερώνουμε πολλά χρόνια να βάζουμε στη μνήμη κάποια γεγονότα ή κάποιες ιδέες που μπορούμε, με τη βοήθεια των μεταφράσεων, να τις χαράξουμε σε δυο ή τρεις μήνες; Το μοναδικό πλεονέκτημα που θα μπορούσαμε να βγάλουμε από οκτώ ή δέκα χρόνων μελέτη, είναι λοιπόν η πολύ αβέβαιη γνώση αυτής της λεπτότητας έκφρασης της λατινικής γλώσσας, η οποία χάνεται σε μια μετάφραση. Λέω πολύ αβέβαιη, επειδή τελικά, όποια μελέτη και αν κάνει ένας άνθρωπος στη λατινική γλώσσα, δεν θα την γνωρίσει ποτέ τόσο τέλεια όσο γνωρίζει την ίδια του την γλώσσα. Αλλά εάν, ανάμεσα στους σοφούς μας, υπάρχουν πολύ λίγοι ευαίσθητοι στην ομορφιά, στη δύναμη, και στην λεπτότητα της έκφρασης της γαλλικής γλώσσας, μπορούμε να φανταστούμε ότι θα είναι πιο ευτυχείς, όταν πρόκειται για μια λατινική έκφραση; Δεν μπορούμε να υποψιαστούμε ότι η γνώση τους, από αυτή την άποψη, δεν στηρίζεται παρά στην δική μας άγνοια, την πίστη μας και την δική τους τόλμη, και ότι, εάν μπορούσαμε να καλέσουμε τις ψυχές των νεκρών Οράτιου, Βιργίλιου και Κικέρωνα, οι πιο ωραίοι λόγοι των ρητόρων μας δεν θα τους φαίνονταν γραμμένοι σε μια εξεζητημένη γλώσσα σχεδόν ακατανόητη; Δεν θα σταματήσω εντούτοις σε αυτή την υποψία, και θα παραδεχθώ, εάν θέλετε, ότι στην αποφοίτηση από αυτές τις τάξεις του, ένας νέος είναι καλός γνώστης της λεπτότητας των εκφράσεων της λατινικής γλώσσας: αλλά, σε αυτή την ίδια την υπόθεση, θα ρωτήσω εάν πρέπει να πληρώσουμε αυτή τη γνώση στη τιμή των οκτώ ή των δέκα ετών εργασίας, και εάν, στην πρώτη νεότητα, στην ηλικία όπου η περιέργεια δεν ηττάται από κανένα πάθος, όπου είμαστε κατά συνέπεια πιο ικανοί για εφαρμογή, αυτά τα οκτώ ή δέκα χρόνια που έχουν καταναλωθεί στην μελέτη λέξεων δε θα είχαν χρησιμοποιηθεί καλύτερα στην μελέτη πραγμάτων, και κυρίως πραγμάτων που είναι ανάλογα με τη θέση που πρέπει πιθανόν να καταλάβουν. Όχι ότι υιοθετώ τις τόσο αυστηρές αρχές αυτών που πιστεύουν ότι ένας νέος πρέπει να περιορίζεται αποκλειστικά σε μελέτες που ταιριάζουν στην κατάσταση του. Η εκπαίδευση ενός νέου πρέπει να αναφέρεται στους διαφορετικούς τομείς που μπορεί να πάρει: το πνεύμα θέλει να είναι ελεύθερο. Υπάρχουν μάλιστα γνώσεις που πρέπει να έχει κάθε πολίτης: τέτοια είναι η γνώση και των αρχών της ηθικής και των νόμων της χώρας του. Όλα όσα θα ζητήσω, είναι να φορτίσουν κυρίως τη μνήμη ενός νέου με ιδέες και πράγματα

σχετικά με τον τομέα που πρέπει πιθανόν να επιλέξει. Τι πιο ανόητο από το να δώσουν ακριβώς την ίδια εκπαίδευση σε τρεις ανθρώπους, από τους οποίους ο ένας πρέπει να καλύψει τις μικρές εργασίες της οικονομίας και οι άλλοι δύο τις πρώτες θέσεις στο στράτευμα, στο δικαστικό σώμα ή στη διοίκηση; Μπορούμε χωρίς έκπληξη, να τους δούμε να ασχολούνται με την ίδιες μελέτες μέχρι τα δέκα έξη ή τα δέκα επτά του χρόνια; Δηλαδή, μέχρι τη στιγμή όπου μπαίνουν στον κόσμο, και που, με αποσπασμένη την προσοχή τους στις ηδονές, γίνονται συχνά ανίκανοι για εφαρμογή;

Όποιος εξετάζει τις ιδέες με τις οποίες φορτώνουμε τη μνήμη των νέων, και συγκρίνει την εκπαίδευση τους με το επάγγελμα το οποίο πρέπει να καλύψουν, την βρίσκει τόσο τρελή όσο θα ήταν αυτή στους Έλληνες, εάν δεν είχαν δώσει παρά έναν δάσκαλο αυλού σε αυτούς τους οποίους έστελναν στους Ολυμπιακούς Αγώνες για να διεκδικήσουν το βραβείο στην πάλη ή στο δρόμο.

Αλλά, θα πει κάποιος, εάν μπορούμε να κάνουμε πολύ καλύτερη χρήση του χρόνου που είναι αφιερωμένος στην εκπαίδευση, γιατί να μην προσπαθήσουμε να το κάνουμε; Σε ποια αιτία να αποδώσουμε την αδιαφορία στην οποία μένουμε από αυτή την άποψη; Γιατί βάζουμε, από την παιδική ηλικία, το μολύβι στα χέρια των σχεδιαστών; Γιατί τοποθετούμε, σε αυτή την ηλικία, τα δάκτυλα του μουσικού στο βραχίονα του βιολιού του; Γιατί και ο ένας και ο άλλος από αυτούς τους καλλιτέχνες δέχονται μια εκπαίδευση τόσο κατάλληλη για την τέχνη την οποίαν πρέπει να υπηρετήσουν; Και αμελούμε τόσο πολύ την εκπαίδευση των ηγεμόνων, των μεγάλων, και γενικά όλων αυτών που η γέννηση τους καλεί στις μεγάλες θέσεις; Αγνοούμε ότι οι αρετές, και κυρίως τα φώτα των μεγάλων, έχουν επιρροή στην ευτυχία ή τη δυστυχία των εθνών; Γιατί λοιπόν να εγκαταλείπουμε στην τύχη έναν τομέα τόσο βασικό για τη διοίκηση; Δεν είναι, θα απαντήσω, ότι δεν βρίσκουμε στα κολλέγια μια απειρία φωτισμένων ανθρώπων, οι οποίοι γνωρίζουν εξίσου και τις φαυλότητες της εκπαίδευσης, και τα φάρμακα τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν γι' αυτές; αλλά, τι μπορούν να κάνουν χωρίς τη βοήθεια της κυβέρνησης; Αλλά, οι κυβερνήσεις πρέπει να ασχοληθούν λίγο με τη φροντίδα της δημόσιας εκπαίδευσης. Δεν πρέπει, από αυτή την άποψη, να συγκρίνουμε τις μεγάλες αυτοκρατορίες με τις μικρές δημοκρατίες. Στις μεγάλες αυτοκρατορίες, σπάνια αντιλαμβάνονται την πιεστική ανάγκη ενός μεγάλου άνδρα: τα μεγάλα κράτη στηρίζονται από την ίδια τους τη μάζα. Δεν συμβαίνει το ίδιο με μια δημοκρατία τέτοια όπως, για παράδειγμα, αυτή των Λακεδαιμόνιων. Είχε, με μια χούφτα πολιτών, να αντισταθεί στο τεράστιο βάρος των στρατευμάτων της Ασίας. Η Σπάρτη δεν όφειλε την διατήρηση της παρά στους μεγάλους άνδρες που γεννιούνταν διαδοχικά για την υπερασπίσουν. Και, πάντοτε απασχολημένη με τη φροντίδα να δημιουργεί νέους μεγάλους άνδρες, η κυβέρνηση έπρεπε να δώσει την κύρια προσοχή στην δημόσια εκπαίδευση. Στα μεγάλα κράτη, είναι πιο σπάνια εκτεθειμένα σε

παρόμοιους κινδύνους, και δεν λαμβάνουν καθόλου τις ίδιες προφυλάξεις για να την ασφάλεια τους. Η ανάγκη περισσότερο ή λιγότερο επείγουσα για ένα πράγμα είναι, σε κάθε είδος, το ακριβές μέτρο των προσπαθειών του πνεύματος που κάνουν για να το αποκτήσουν. Αλλά, θα πει κάποιος, δεν υπάρχει κανένα κράτος ανάμεσα στα πιο ισχυρά, που δεν αισθάνεται κάποτε την ανάγκη των μεγάλων ανδρών. Ναι, χωρίς αμφιβολία: αλλά αυτή η ανάγκη καθώς δεν είναι καθόλου συνηθισμένη, δεν έχουν την φροντίδα να την προβλέψουν. Η πρόβλεψη δεν είναι καθόλου η αρετή των μεγάλων κρατών. Οι άνθρωποι με θέση είναι επιφορτισμένοι με πάρα πολλές υποθέσεις, για να εποπτεύσουν την δημόσια εκπαίδευση, και η εκπαίδευση πρέπει να παραμελείται. Εξάλλου, πόσα εμπόδια το ατομικό συμφέρον δεν βάζει, στις μεγάλες αυτοκρατορίες, στην παραγωγή μεγαλοφυών ανθρώπων; Μπορούν, χωρίς αμφιβολία, να σχηματίσουν ανθρώπους μορφωμένους, τίποτα δεν εμποδίζει να επωφεληθούν από την πρώτη ηλικία, για να φορτίσουν τη μνήμη των νέων με ιδέες και πράγματα σχετικά με τις θέσεις που μπορούν να καταλάβουν: αλλά ποτέ δεν θα σχηματίσουν μεγαλοφυείς ανθρώπους, επειδή αυτές οι ιδέες και αυτά τα πράγματα είναι άγονα, εάν η αγάπη για την δόξα δεν τα γονιμοποιεί. Προκειμένου αυτή η αγάπη να ανάψει σε μας, πρέπει η δόξα να είναι, όπως το χρήμα, η ανταλλαγή μιας απειρίας ηδονών, και οι τιμές να είναι το βραβείο της αξίας. Αλλά το συμφέρον των ισχυρών δεν τους επιτρέπει να κάνουν μια εξίσου δίκαιη κατανομή: δεν θέλουν να συνηθίσουν τον πολίτη να θεωρεί τις χάρες σαν χρέος το οποίο εξοφλούν απέναντι στο χάρισμα. Κατά συνέπεια, σπάνια αποδέχονται την αξία: αντιλαμβάνονται ότι θα αποκτήσουν τόσο περισσότερη ευγνωμοσύνη από αυτούς που τους υποχρεώνουν, όσο αυτοί που έχουν την υποχρέωση θα είναι λιγότερο άξιοι των ευεργεσιών τους. Η αδικία πρέπει λοιπόν συχνά να υπερισχύει στην κατανομή των χαρών, και η αγάπη για τη δόξα να σβήνει σε όλες τις καρδιές.

Αυτές είναι, στις μεγάλες αυτοκρατορίες, οι κύριες αιτίες, και της ένδειας σε μεγάλους άνδρες και της αδιαφορίας με την οποία τις εξετάζουν, και της μικρής φροντίδας τελικά που δείχνουν για τη δημόσια εκπαίδευση. Όσο μεγάλα εντούτοις και αν είναι τα εμπόδια τα οποία, σε αυτές τις χώρες, αντιτίθενται στην μεταρρύθμιση της δημόσιας εκπαίδευσης, στα μοναρχικά κράτη, όπως τα περισσότερα από τα κράτη της Ευρώπης, αυτά τα εμπόδια δεν είναι ανυπέρβλητα: αλλά γίνονται τέτοια σε κυβερνήσεις απολύτως δεσποτικές, τέτοιες όπως είναι οι κυβερνήσεις της ανατολής. Ποιο μέσο υπάρχει, σε αυτές τις χώρες, για να τελειοποιήσουν την εκπαίδευση; Δεν υπάρχει καθόλου εκπαίδευση χωρίς αντικείμενο, και το μοναδικό που θα μπορούσαμε να προτείνουμε, είναι, όπως έχω ήδη πει, να κάνουμε τους πολίτες πιο δυνατούς, πιο φωτισμένους, πιο ενάρετους, και τελικά πιο κατάλληλους για να συμμετέχουν στην ευτυχία μέσα στην οποία ζουν. Αλλά, στις αυθαίρετες κυβερνήσεις, η αντίθεση που οι δεσπότες πιστεύουν ότι αντιλαμβάνονται ανάμεσα στο συμφέρον τους και το γενικό συμφέρον, δεν τους επιτρέπει να υιοθετήσουν ένα σύστημα τόσο σύμφωνο με τη δημόσια

ωφελιμότητα. Σε αυτές τις χώρες, δεν υπάρχει λοιπόν καθόλου αντικείμενο εκπαίδευσης, ούτε κατά συνέπεια εκπαίδευση. Μάταια θα το περιορίζαν στα μόνα μέσα ευχαρίστησης του ηγεμόνα: για ποια εκπαίδευση πρόκειται όπου το σχέδιο της θα είχε χαραχθεί σύμφωνα με την πάντοτε ατελή γνώση των ηθών ενός ηγεμόνα, ο οποίος μπορεί ή να πεθάνει ή να αλλάξει χαρακτήρα πριν από το τέλος μιας εκπαίδευσης; Σε αυτές τις χώρες, θα μπορούσαν να εργαστούν χρήσιμα στη μεταρρύθμιση της δημόσιας εκπαίδευσης, μόνο αφού θα έχει τελειοποιηθεί η εκπαίδευση των ηγεμόνων,. Αλλά μια μελέτη πάνω σε αυτό το θέμα θα έπρεπε, χωρίς αμφιβολία, να προηγηθεί ενός έργου, ακόμη πιο δύσκολο να γίνει, στο οποίο θα εξεταζόταν εάν είναι δυνατόν να αφαιρεθούν τα δυνατά εμπόδια που ατομικά συμφέροντα θα βάζουν πάντοτε στην καλή εκπαίδευση των βασιλέων. Είναι ένα ηθικό πρόβλημα το οποίο, στις αυθαίρετες κυβερνήσεις, όπως αυτές της Ανατολής, είναι, νομίζω, άλυτο πρόβλημα. Οι βεζίρηδες, πάρα πολύ λάτρες στο να κυβερνούν κάτω από το όνομα του κυρίου τους, συγκρατούν πάντοτε τους σουλτάνους σε μια αισχρή άγνοια και σχεδόν ακατανίκητη: θα απομακρύνουν πάντοτε μακριά από αυτούς τον άνθρωπο που θα μπορούσε να τους φωτίσει. Αλλά, καθώς η εκπαίδευση των ηγεμόνων είναι έτσι εγκαταλελειμμένη στην τύχη, ποια φροντίδα μπορούν να λάβουν για την εκπαίδευση των ιδιωτών; Ένας πατέρας επιθυμεί να μεγαλώσει τους γιούς του: γνωρίζει ότι ούτε οι γνώσεις, ούτε τα ταλέντα, ούτε οι αρετές, δεν θα τους ανοίξουν ποτέ το δρόμο της περιουσίας, ότι οι ηγεμόνες δεν πιστεύουν ποτέ ότι έχουν ανάγκη φωτισμένων και σοφών ανθρώπων: δεν θα ζητήσει λοιπόν από τους γιούς του ούτε γνώσεις ούτε ταλέντα, θα αντιληφθεί μάλιστα αμυδρά ότι, σε παρόμοιες κυβερνήσεις, δεν μπορεί κανείς να είναι ατιμώρητα ενάρετος. Όλες οι συνταγές της ηθικής του θα καταλήξουν λοιπόν σε κάποια κενά αποφθέγματα, και τα οποία, καθώς λίγο συνδέονται μεταξύ τους, δεν μπορούν να δώσουν στους γιούς του σαφείς ιδέες για την αρετή: θα φοβόταν, σε αυτό το είδος, τις τόσο αυστηρές και τις τόσο ακριβείς συνταγές. Διαβλέπει ότι μια άκαμπτη αρετή θα έβλαπτε τις περιουσίες τους, και ότι, εάν δυο πράγματα, όπως λέει ο Πυθαγόρας, κάνουν έναν άνθρωπο όμοιο με τους θεούς, το ένα είναι να κάνει το δημόσιο καλό, το άλλο είναι να λέει την αλήθεια, εκείνος που θα είχε ως πρότυπο τους θεούς θα τον κακομεταχειρίζονταν οι άνθρωποι.

Να η πηγή της αντίφασης που υπάρχει ανάμεσα στις ηθικές συνταγές τις οποίες, ακόμη και στις χώρες που είναι υποταγμένες στο δεσποτισμό, είναι υποχρεωμένος από τη συνήθεια να δώσει στα παιδιά του, και τη συμπεριφορά την οποία τους προδιαγράφει. Ένα πατέρας τους λέει, γενικά και αποφθεγματικά: *να είσατε ενάρετοι*. Αλλά τους λέει λεπτομερώς και χωρίς να το γνωρίζει: *να μην προσθέτετε καμιά πίστη σε αυτά τα αποφθέγματα, να είστε κατεργάρηδες σεμνοί και προσεκτικοί, και να μην έχετε εντιμότητα*, όπως λέει ο Μολιέρος, *παρά σε ότι χρειάζεται για να μην χαθείτε*. Αλλά, σε μια παρόμοια κυβέρνηση, πώς θα τελειοποιούσαν το ίδιο το μέρος

της εκπαίδευσης που συνίσταται στο να κάνει τους ανθρώπους πιο έντονα ενάρετους; Δεν υπάρχει κανένας πατέρας ο οποίος, χωρίς να πέφτει σε αντιφάσεις με τον εαυτό του, θα μπορούσε να απαντήσει στα πιεστικά επιχειρήματα που ένας ενάρετος γιός θα μπορούσε να του προβάλει σε αυτό το θέμα.

Για να ξεκαθαρίσω αυτή την αλήθεια με ένα παράδειγμα, υποθέτω ότι, με τον τίτλο του μπαχά, ένας πατέρας προορίζει το γιό του για την κυβέρνηση μιας επαρχίας, ότι, έτοιμος να καταλάβει αυτή τη θέση, ο γιός του λέει στον πατέρα: πατέρα μου, οι αρχές της αρετής που απέκτησα στην παιδική μου ηλικία έχουν ριζώσει την ψυχή μου. Φεύγω να κυβερνήσω ανθρώπους: είναι η ευτυχία τους την οποία θα κάνω την μοναδική μου απασχόληση. Δεν θα ακούω πιο ευνοϊκά τον πλούσιο απ' ότι τον πτωχό: κουφός στις απειλές του ισχυρού δυνάστη, θα ακούω πάντοτε το παράπονο του αδύνατου που καταπιέζεται, και η δικαιοσύνη θα πρυτανεύει σε όλες μου τις κρίσεις...

Αχ παιδί μου! Πόσο πολύ ταιριάζει ο ενθουσιασμός για την αρετή στην νεότητα! Αλλά η ηλικία και η φρόνηση θα σου μάθουν να τον μετριάξεις. Πρέπει, χωρίς αμφιβολία, να είσαι δίκαιος: εντούτοις σε ποιες γελοίες απαιτήσεις δεν πρόκειται να εκτεθείς! πόσες μικρές αδικίες δεν θα πρέπει να κάνεις! Εάν κάποτε είσαι υποχρεωμένος να αρνηθείς τους μεγάλους, τι χάρες, παιδί μου, πρέπει να συνοδεύουν τις αρνήσεις σου! Όσο ψηλά και αν έχεις ανέβει, μια λέξη του σουλτάνου σε κάνει να γυρίσεις στο τίποτα, και σε ανακατεύει στο πλήθος των πιο άθλιων δούλων: το μίσος ενός ευνούχου ή ενός αξιωματούχου μπορεί να σε καταστρέψει, σκέψου να τους μεταχειρισθείς κατάλληλα...

Εγώ! να μεταχειριστώ την αδικία; Όχι, πατέρα μου. Η Υψηλή Πύλη απαιτεί συχνά από τους λαούς πάρα πολύ πολυδάπανο φόρο, δεν θα ενδώσω σε αυτές τις απόψεις της. Γνωρίζω ότι ένας άνθρωπος δεν οφείλει στο κράτος παρά αναλογικά με το συμφέρον που πρέπει να παίρνει για την συντήρησή του, ότι ο δυστυχής δεν οφείλει τίποτα, και ότι η ίδια η άνεση, που υποστηρίζει τους φόρους, οφείλει αυτό το οποίο απαιτεί η συνετή οικονομία, και όχι η σπατάλη: θα διαφωτίσω ως προς το σημείο αυτό το διβάνι ...

Να εγκαταλείψεις αυτό το σχέδιο παιδί μου: οι παραστάσεις σου θα είναι μάταιες, θα έπρεπε πάντοτε να υπακούς ...

Να υπακούω! Όχι, αλλά καλύτερα να επιστρέψω στο σουλτάνο τη θέση με την οποία με τιμά ...

Αχ, παιδί μου! Ένας τρελός ενθουσιασμός για την αρετή σε παραπλανά: θα χαθείς, και οι λαοί δεν θα ανακουφιστούν καθόλου, το διβάνι θα τοποθετούσε στη θέση σου έναν άνδρα ο οποίος, λιγότερο ανθρώπινος, θα λειτουργήσει με μεγαλύτερη σκληρότητα ...

Ναι, χωρίς αμφιβολία, η αδικία θα διαπράττονταν, αλλά δεν θα ήμουν το όργανό της. Ο ενάρετος άνθρωπος ακόμη, επιφορτισμένος με τη διοίκηση, είτε κάνει το καλό, είτε αποσύρεται. Ο ακόμη πιο ενάρετος, και πιο ευαίσθητος

στις αθλιότητες των συμπολιτών του, φεύγει από το σπλάχνα των πόλεων: στις ερήμους, στα δάση, και μέχρι τους άγριους, αποφεύγει την απαίσια θέα της τυραννίας, και το θέαμα το τόσο ελεεινό της δυστυχίας των ομοίων του. Αυτή είναι η συμπεριφορά της αρετής. Δεν θα έχω καθόλου, λες, μιμητές, το αγνώω: η φιλοδοξία στα κρυφά σου το βεβαιώνει, και η αρετή μου με κάνει να αμφιβάλω. Αλλά θέλω πράγματι το παράδειγμα μου να μην ακολουθηθεί: ο αφοσιωμένος μουσουλμάνος ο οποίος πρώτος ανήγγειλε το νόμο του ιερού προφήτη, και αψήφησε την οργή των τυράννων, φρόντισε, βαδίζοντας προς το μαρτύριο, να ακολουθηθεί από άλλους μάρτυρες; Η αλήθεια μιλούσε στην καρδιά του, του χρειαζόταν αυθεντική μαρτυρία, του την έδωσε. Οφείλουμε λιγότερο στην ανθρωπότητα απ' ότι στην θρησκεία; Και τα δόγματα είναι πιο ιερά από τις αρετές; Αλλά να ανεχθείς με τη σειρά σου να σε ρωτήσω: εάν συνδέομαι με τους Άραβες που λεηλατούν τα караβάνια μας, δεν θα μπορούσα να πω στον εαυτό μου: έστω ότι ζω με αυτούς τους ληστές, ή ότι απομακρύνομαι από αυτούς, τα караβάνια δεν θα δέχονται λιγότερες επιθέσεις: ζώντας με τον Άραβα, θα μαλακώσω τα ήθη τους, θα αντισταθώ τουλάχιστον στις ανώφελες βαναυσότητες στις οποίες υποβάλει τον ταξιδιώτη. Θα κάνω το καλό μου χωρίς να προσθέσω στην δημόσια δυστυχία. Αυτό το επιχείρημα είναι το δικό σου: και, εάν το έθνος μου ούτε εσύ ο ίδιος δεν μπορείτε να το εγκρίνετε, γιατί λοιπόν να επιτρέψω στον εαυτό μου, με το όνομα μπαχά, αυτό που μου απαγορεύετε με το όνομα του Άραβα; Αχ πατέρα μου! Τα μάτια μου τελικά ανοίγουν, το βλέπω, η αρετή δεν κατοικεί καθόλου στα δεσποτικά κράτη, και η φιλοδοξία πνίγει σε μας την φωνή της δικαιοσύνης. Δεν μπορώ να βαδίσω στα μεγαλεία παρά ποδοπατώντας τη δικαιοσύνη. Η αρετή μου προδίδει τις ελπίδες σου, η αρετή μου γίνεται για σένα απαίσια, και η απατημένη ελπίδα σου της δίνει το όνομα της τρέλας. Εντούτοις, είσαι ακόμη εσύ στον οποίον απευθύνομαι, εξέτασε την άβυσσο της ψυχής σου, και απάντησε μου. Εάν θυσιάσω τη δικαιοσύνη στα γούστα μου, στις ηδονές μου, στις παραξενιές μιας οδαλίσκης, με ποια δύναμη θα μου υπενθύμιζες τότε αυτά τα αυστηρά γνωμικά της αρετής που τα έμαθα στην παιδική μου ηλικία; Γιατί ο τολμηρός σου ζήλος ατονεί όταν πρόκειται να θυσιάσεις αυτή την ίδια την αρετή στις διαταγές ενός σουλτάνου ή ενός βεζίρη; Θα τολμούσα να σου το μάθω: είναι επειδή η λάμψη του μεγαλείου μου, ανάξια τιμή μιας δειλής υπακοής, πρέπει να έχει αντίκτυπο σε σένα: τότε παραβλέπεις το έγκλημα, και εάν το αντιλαμβανόσουν, επιβεβαιώνω την αλήθεια σου, θα το θεωρούσες ότι είναι καθήκον μου.

Αντιλαμβανόμαστε ότι, πιεσμένος από τέτοια επιχειρήματα, θα ήταν πολύ δύσκολο για έναν πατέρα να μην αντιλαμβάνεται τελικά την αντίφαση που φανερώνεται ανάμεσα στις αρχές μιας υγιούς ηθικής, και της συμπεριφοράς την οποίαν προδιαγράφει για τον γιό του. Θα ήταν αναγκασμένος να παραδεχθεί ότι επιθυμώντας την άνοδο αυτού του ίδιου γιού, έχει επιθυμήσει, με τρόπο προφανή και συγκεχυμένο, αυτός ο γιός ολόκληρος στις φροντίδες του μεγαλείου του, να θυσιάσει μέχρι και την δικαιοσύνη. Αλλά, σε αυτές τις

κυβερνήσεις της Ασίας, όπου, από το βούρκο της δουλείας, τραβούν το δούλο που πρέπει να διευθύνει άλλους δούλους, αυτή η επιθυμία πρέπει να είναι κοινή σε όλους τους πατέρες. Ποιος άνθρωπος θα προσπαθούσε λοιπόν, σε αυτές τις αυτοκρατορίες, να χαράξει το σχέδιο μιας ενάρετης εκπαίδευσης που κανείς δεν θα έδινε στα παιδιά του; Τι από το να μανία να απαιτούμε να σχηματίσουμε μεγαλόψυχες ψυχές σε χώρες όπου οι άνθρωποι δεν είναι φαύλοι επειδή γενικά είναι κακοί, αλλά επειδή η ανταμοιβή γίνεται η τιμή του εγκλήματος, και η τιμωρία η τιμή της αρετής; Τι να ελπίζουμε τελικά, από αυτή την άποψη, από έναν λαό στον οποίο δεν μπορούμε να αναφέρουμε ως έντιμους παρά ανθρώπους που είναι έτοιμοι να γίνουν τέτοιοι, εάν η μορφή της κυβέρνησης το δεχόταν; Όπου εξάλλου, καθώς κανείς δεν διακατέχεται από το πάθος για το δημόσιο καλό, δεν μπορεί κατά συνέπεια να έχει ανθρώπους πραγματικά ενάρετους; Πρέπει, στις δεσποτικές κυβερνήσεις, να εγκαταλείψουμε την ελπίδα να σχηματίσουμε διάσημους ανθρώπους από την αρετή τους ή από τα ταλέντα τους. Δεν συμβαίνει το ίδιο με τα μοναρχικά κράτη. Σε αυτά τα κράτη, όπως έχω ήδη πει, μπορούν χωρίς αμφιβολία να προσπαθήσουν αυτή την επιχείρηση με κάποια ελπίδα επιτυχίας: αλλά πρέπει, συγχρόνως, να παραδεχθούν ότι η εκτέλεση θα ήταν τόσο περισσότερο δύσκολη, όσο το μοναρχικό σύνταγμα θα πλησίαζε περισσότερο προς την μορφή του δεσποτισμού, ή όσο τα ήθη θα ήσαν περισσότερο διεφθαρμένα.

Δεν θα επεκταθώ περισσότερο σε αυτό το θέμα, και θα περιορισθώ να υπενθυμίσω στον αφοσιωμένο πολίτη, που θα ήθελε να σχηματίσει ανθρώπους πιο ενάρετους και πιο φωτισμένους, ότι όλο το πρόβλημα μιας εξαιρετικής εκπαίδευσης περιορίζεται, πρώτον, να καθορίσουν, για κάθε ένα από τα διαφορετικά κράτη όπου μας βάζει η τύχη, το είδος των πραγμάτων και των ιδεών με τα οποία πρέπει να φορτίσουν την μνήμη των νέων, και δεύτερον, να προσδιορίσουν τα πιο βέβαια μέσα για να ανάψουν σε αυτούς το πάθος της δόξας και της εκτίμησης.

Από τη στιγμή που αυτά τα δυο προβλήματα λυθούν, είναι βέβαιο ότι οι μεγάλοι άνδρες, που τώρα είναι το έργο μιας τυφλής συνδρομής περιστάσεων, θα γινόταν το έργο του νομοθέτη, και ότι αφήνοντας λιγότερα πράγματα στην τύχη, μια έξοχη εκπαίδευση θα μπορούσε, στις μεγάλες αυτοκρατορίες, να πολλαπλασιάσει απείρως και τα ταλέντα και τις αρετές.

A P P R O B A T I O N.

J'AI lu par ordre de monseigneur le Chancelier, un manuscrit qui a pour titre, DE L'ESPRIT, dans lequel je n'ai rien trouvé qui m'ait paru devoir en empêcher l'impression. Fait à Versailles, ce 27 mars 1758. TERCIER

P R I V I L E G E D U R O I.

LOUIS, par la grace de Dieu, Roi de France & de Navarre, à nos amés & féaux Conseillers, les Gens tenans nos Cours de Parlement, Maîtres des Requêtes ordinaires de notre Hôtel, Grand-Conseil, Prevôt de Paris, Ballifs, Sénéchaux, leurs Lieutenans Civils, & autres nos Justiciers qu'il appartiendra, SALUT. Notre amé le Sieur *** nous a fait exposer qu'il desireroit faire imprimer, & donner au public, un Ouvrage qui a pour titre: DISCOURS SUR L'ESPRIT, s'il Nous plaçoit lui accorder nos Lettres de Privilège, pour ce nécessaires. A CES CAUSES, voulant favorablement traiter l'Exposant, Nous lui avons permis & permettons, par ces Présentes, de faire imprimer ledit ouvrage autant de fois que bon lui semblera, & de le faire vendre & débiter par tout notre Royaume, pendant le tems de dix années consécutives, à compter du jour de la date des Présentes: faisons défenses à tous Imprimeurs, Libraires, & autres personnes, de quelque qualité & condition qu'elles soient, d'en introduire d'impression étrangère dans aucun lieu de notre obéissance; comme aussi d'imprimer ou faire imprimer, vendre, faire vendre, débiter, ni contrefaire ledit ouvrage, ni d'en faire aucun extrait, sous quelque prétexte que ce puisse être, sans la permission expresse & par écrit dudit Exposant, ou de ceux qui auront droit de lui; & de tous dépens, dommages & intérêts; & de trois mille livres d'amende contre chacun des contrevenans; dont un tiers à Nous, un tiers à l'Hôtel-Dieu de Paris, & l'autre tiers audit Exposant. A la charge que ces Présentes seront enregistrées tout au long sur le Registre de la Communauté des Imprimeurs & Libraires de Paris, dans trois mois de la date d'icelles; que l'impression dudit Ouvrage sera faite dans notre Royaume, & non ailleurs, en bon papier & beaux caractères, conformément à la feuille imprimée, attachée pour modèle sous le contrescel des présentes; que l'Impétrant se conformera en tout aux Réglemens de la Librairie, & notamment à celui du 10 avril 1725; qu'avant de l'exposer en vente, le Manuscrit qui aura servi de copie à l'impression dudit Ouvrage sera remis, dans le même état où l'approbation y aura été donnée, es mains de notre très-cher & féal Chevalier Chancelier de France, le sieur DE LAMOIGNON; & qu'il en sera ensuite remis deux Exemplaires dans notre Bibliothèque publique, un dans celle de notre Château du Louvre, & un dans celle de notre très-cher & féal Chevalier, Chancelier de France, le Sieur DE LAMOIGNON. Le tout à peine de nullité des Présentes. Du contenu desquelles vous mandons & enjoignons de faire jouir ledit Exposant & ses ayants cause, pleinement & paisiblement, sans souffrir qu'il leur soit fait aucun trouble ou empêchement. Voulons que la copie des Présentes, qui sera imprimée tout au long au commencement ou à la fin dudit Ouvrage, soit tenue pour dûment signifiée; & qu'aux copies collationnées par l'un de nos amés & féaux Conseillers & Secrétaires, soit ajoutée comme à l'original. Commandons au premier notre Huissier ou Sergent sur ce requis, de faire, pour l'exécution d'icelles, tous actes requis & nécessaires, sans demander autre permission, & nonobstant clameur de Haro, Charte Normande & Lettres à ce contraires. CAR tel est notre plaisir. DONNÉ à Choisy, le douzième jour du mois de mai, l'an de grace 1758, & de notre Règne le quarante-troisième. Par le Roi en son Conseil. LE BEGUE.

Registré sur le Registre XIV de la Chambre Royale des Libraires & Imprimeurs de Paris, N° 148, fol. 111, conformément aux anciens Réglemens, confirmés par celui du 28 février 1723. A Paris le 19 mai 1758. P. G. LE MERCIER, Syndic.

